

87419

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

DESTANLARDAN KUTADGU- BİLİG'E TÜRK
DEVLET GELENEĞİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hazırlayan:
Cengiz BALCI

Danışman:

Yrd. Doç. Mehmet KARAGÖZ

MALATYA 1999

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	XIII
KISALTMALAR	XIV
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR	XVI
A- KAYNAKLAR	XVI
a- Destanlar	XVI
b- Kitabeler	XXIII
c- Siyâset Kitapları	XXX
ç- Seyahatnâmeler	XXXV
d- Diğer Kaynaklar	XXXVI
B- ARAŞTIRMA ESERLERİ	XXXVIII
GİRİŞ	1

I.BÖLÜM

(TÜRKLER'DE SOSYAL YAPI)

A- SOSYAL HAYAT- BOZKIR HAYATI	29
B- AİLE- BOY- MİLLET (BODUN)- DEVLET	35
a- Aile	35
b- Boy	42
c- Bodun	44

ç- Devlet (İl)	45
ça- İstiklâl (Oksuzluk)	48
çb- Ülke (Ulus)	50
çc- Halk (Kün)	53
çç- Töre (Kanun)	55
C- KÖLELİK	56
Ç- SOSYAL TABAKALAR	60
a- Sınıf Farkı	63
b- Alpler (Askerler)	67
c- Bilginler	71
ç- Halk	74

II. BÖLÜM (TÜRKLER'DE DEVLET GELENEĞİ)

HÜKÜMRANLIK ANLAYIŞI	79
A- HÜKÜMDARIN GÜÇ (İKTİDAR) KAYNAĞI	79
a- Kut	79
b- Bilgi ve Cesaret	90
c- Diğer Unsurlar (İdare, Ordu, İktisât)	91
B- HÜKÜMDARIN MEŞRUIYET KAYNAĞI	95
a- Tanrı Bağışı	95
b- Töre	99
c- Belli Soy	104
ç- Kabiliyet (Liyakât)	106

C- TÜRK KAGANININ METBU TANINMASI VE HÜKÜMDARDA

ARANAN VASIFLAR	109
a- Metbu Tanınma	109
b- Aranan Vasıflar	112
ba- Bilge Olmalı, Siyaseti Bilmelidir	113
bb- Akıllı, Bilgili ve Faziletli Olmalıdır.....	115
bc- Aceleci Değil, Sabırlı ve Kararlı Olmalıdır.....	117
bç- İhtiyatlı Olmalı, İhmalkâr Olmamalıdır.....	117
bd- Cesur, Kuvvetli ve Kahraman Olmalıdır.....	118
be- Asil Soydan Olmalıdır.....	120
bf- Dürüst Olmalı, Doğruluktan Ayrılmamalıdır.....	121
bg- Zalim ve Hasis Olmamalıdır.....	122
bh- Nefsine Hakim Olmalıdır.....	124
bi- Kan Dökmemelidir.....	125
bj- Merhametli ve Şefkatli Olmalıdır	125
bk- Eli Açık Olmalıdır	126
bl- Mağrur ve Kibirli Olmamalıdır	127
bm- İnatçı Olmamalıdır	128
bn- Alçak Gönüllü Olmalıdır	128
bo- Tatlı Dilli Olmalıdır	129

D- HÜKÜMDARIN VAZİFELERİ VE DEVLET BABA ANLAYIŞI .. 129

a- Hükümdarın Vazifeleri	131
aa- Ülke Topraklarını Korumak	131
ab- Memleketi Tanzim ve İdare Etmek	132
ac- Dağınk Boyları Toplamak, Nüfusu Çoğaltmak	134
aç- Milleti İçin Gece Uyumadan, Gündüz Oturmadan Çalışmak	136
ad- Halkı Doyurmak ve Giydirmek	137

ae- İyi Kanun Yapmak ve Adaletle Tatbik Etmek	140
af- Devlet İdaresinde Sadık, Seçkin Kimselere Vazife Vermek	141
ag- Kumandan Olmak Askeri Memnun Etmek.....	143
ah- Alimleri Himaye Etmek	144
ai- Kötüleri Cezalandırmak	145
aj- Türk Ülkesinde ve Dünyada Barış ve Sükûnu Sağlamak	146
ak- Meclisi Toplamak	147
b- Halkın Vazifeleri	147
c- Devlet Baba Anlayışı.....	150
E- VERASET SİSTEMİ	150
a- Esası	151
b- Tahta Çıkma Usûlü	154
F- TÜRK CİHAN HAKİMİYETİ DÜŞÜNCESİ VE KAYNAKLARI .	158
a- Esasları	158
aa- Kanun ve Adalet	159
ab- Hizmet	161
ac- Barışçılık	162
ad- İtaat	163
b- Kaynakları	166
ba- Maddi Kaynaklar	167
bb- Mitolojik Kaynaklar	170
bc- İlâhi Kaynaklar	172
G- MÜLK VE DEVLET GELENEĞİ	179
a- Mülk Nedir? Taksimi	179
b- Mülkün Sahibi ve Varisleri	181
ba- İdari Mülk (Saltanat)	181

bb- Boyların ve Ailenin Ortak Mülkü	183
bc- Özel Mülk	185

III. BÖLÜM (DEVLET KURUMLARI)

A- DEVLET MECLİSİ	188
a- Toplantıları	188
aa- Devletin ve Ülkenin Meselelerini Görüşmek İçin	
Düzenlenen Toylar	192
ab- Eğlence Sebebiyle Yapılan Toy Toplantıları	192
b- Katılanlar	195
c- Devlet Hayatındaki Yeri	197
B- HÜKÜMET VE İDARECİLER	199
a- Aygucı-Üge (Vezir)	204
b- Şadapıt	206
c- Bitigçiler	207
ç- Yabgu	208
d- Şad	208
e- Tegin	209
f- Tarkan	209
g- Buyruk	209
h- Tudun	210
i- İlteber (Eltebir)	211
j- İl- tutmuş	211
k- Sübaşı	211

l- Apa-tarkan	212
m- Alpagu	212
n- Çur	212
o- Uluğ Hacib	213
p- Kapugbaşı	213
C- İKİLİ TEŞKİLAT	213
a- Menşei	214
b- Bir Yönün Üstünlüğü	217
c- Çifte Krallık	219
ç- Asya Hunları ile Gök-Türkler'de Köşeler	221
d- Sonuçları	225
SONUÇ	228
BİBLİYOGRAFYA	233

ÖNSÖZ

O. Meghin tarafından işlenerek geliştirilen “Viyana ekolü” içinde kabul edilen savaşı- çoban kültürünün önemli temsilcilerinden biri olan Türkler, tarih içerisinde temsil ettikleri kültürlerini, yüksek teşkilâtçılık kabiliyetleri sayesinde, devlet kurma maharetleriyle birleştirerek bugüne kadar taşımayı başarmışlardır. “Devlet-i ebed müddet” hükmünü tarihe verdikleri kültür kıymetleri ile isbat ederken, içtimâî teşkilâtlanmadaki başarılarını insanlıkla paylaşmışlardır. Bu paylaşmada devlet fikri en önemli unsur olarak görülmektedir.

Bu çalışmada Türk milletinin sözlü ve yazılı kaynakları olarak, destanlar, bengü taşlar ve Kutadgu Bilig esas alınarak, Türk devlet geleneği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmada, “Türk milletinin düşüncesinde nazarî ve ameli devlet nedir?” bunun derli toplu bir biçimde konulması düşünülmüştür.

Şu ana kadar “Türk Devlet Geleneği” üzerine bir çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar kıymeti haizdirler. Ancak biz böyle bir çalışmayla, konu ile ilgili yapılan çalışmalarda eksik olarak gördüğümüz, Türk devlet geleneği ile ilgili kaynaklar ve bu kaynakların yorumlarının bir terkiplerle ortaya konulması ihtiyacının kısmen de olsa azaltılması denemesidir.

Çalışmamızda yardımlarını esirgemeyip yol gösteren, Prof. Dr. Salim CÖHÇE’ye ve Yrd. Doç. Dr. Mehmet KARAGÖZ’e teşekkür etmeyi bir borç biliriz.

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
A.Ü.S.B.F.D.	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
Bk.	Bakınız
B.H.İ.T.	Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi
D.L.T.	Divanü Lûgat- it- Türk
DTCF	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi
İ.Ü.H.F.M.	İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
İ.Ü.T.E.D.	İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi
K.B.	Kutadgu- Bilig
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
T.C.H.M.T.	Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi
T.D.A.	Türklerde Devlet Anlayışı
T.D.G.	Türk Devlet Geleneği
T.D.T.	Türk Devletinin Tekâmülü
T.H.İ.T.M.	Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
T.K.G.Ç.	Türk Kültürünün Gelişme Çağları
T.K.T.G.	Türk Kültür Tarihine Giriş
T.M.	Türk Mitolojisi
T.M.K.	Türk Millî Kültürü

TTKZ	Tünk Tarih Kongresi Zabıtları
U.H.T.	Umumi Hukuk Tarihi
U.T.T.G.	Umumî Türk Tarihine Giriş
vd.	ve diğlerleri, ve devamı
yy.	yüzyıl

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

A- KAYNAKLAR

a- DESTANLAR

Gardner, mitolojiyi, “tabiat varlıkları ile olaylarına kişilik verme suretiyle anlatma şeklidir.” diye belirtir ki buna göre, efsanelere Mythus veya Myte (Mit) denir. Brockhanus, tarihte adı geçmeyen, artık unutulmuş büyük kahramanlara ait efsaneleri mitolojinin kadrosuna almıştır. Tarihte yaşadığını bildiğimiz kişilere ait efsaneler ise destandır. Demek ki, Oğuz Destanı bir mitoloji (Mythus) dir. Destanlar tarihî kaynakların olmadığı yahut kifayetsiz olduğu dönemler ve olaylar için tarihî kaynak olarak kullanılmaktadır.

Destanların teşekkülünde meydana gelen motifler, genel olarak, tarihî olaylar ve gerçek hayata istinade ettiği gibi, bir taraftanda psiko-sosyal yaşayışın yapısına ve inançlara dayanmaktadır. Bu yapıları ile destanlar teşekkül ettikleri devrin toplum özelliğini taşır. İlk devirlerin tarihini verdikleri gibi, toplum yapısını meydana getiren sosyal olayları, toplumun inançlarını da bize kadar getirirler. Destanlardaki olaylar kahramanlık duygularını geliştirirler ve millet hayatındaki bütünlüğe de kaynak teşkil ederler. Bu sebeptendir ki, meselâ Dede Korkut hikâyeleri ve Manas destanı Rus edebiyatında yasaklanmıştır.

Toplum bütün maddî ve mânevî varlığı ile destanın kuruluşunda yer alır. Bodunun inancı, gelenek ve görenekleri ile hayat anlayışı, yaşantısı destanın iç yapısını örür. Bazı destanlarda toplumun hayatındaki mefkûre destanın teşekkülüne sebep olur. Uygurların göç destanı, Gök-Türkler’in Ergenekon, Bozkurt destanlarının psikolojik

kaynaklarında var olmak mücadelesinin tohumları yatmaktadır. Oğuz Kagan destanında ise, Türklüğün hayat anlayışı, üstünlük duygusu destanın iç yapısını örmektedir. Diğer edebî türlerde genellikle toplumun kendi iç düzeni dile getirilmektedir. Destanda ise, milletin varlığı söz konusudur, savaş ve mücadele daha çok dış ve başka bir boduna karşıdır. Destanlar var olma mücadelesinden doğarlar. Bu sebeple milletlerin ilk devirlerini kuran tarihlerini içine alırlar. Yapılarında görülen tabiat üstü motifler bir tarafa konursa umumîyetle Türk tarihinin ilk karakteristik özelliğini bize verirler.

Destanlar, tarihî kaynakların olmadığı veya kifayetsiz olduğu dönemler ve olaylar için tarihî kaynak olarak kullanılırlar. Çünkü, sıkı bir ilmî tenkide tâbi tutmak kaydıyla, destanlarda bir çok tarihî hadisenin akislerini bulmak mümkündür. Türk destanları genellikle tarihî devirlerde gelişen Türk yaşantısının karakteristik özelliğini vermektedir. Türk tarihi gelişen zaman akımı içinde, Çin'den Avrupa'da Orleon'a kadar, geniş coğrafi sahalar üzerinde, siyâsî dalgalanmalar göstermiştir. Bu özellik destanların yapı ve teşekkülünde de mevcuttur. Oğuz Kagan destanında geniş Asya illeri, hattâ Afrika'nın kuzey kısımları, Avrupa'nın doğu bölgeleri, destanın coğrafi sınırlarını çizer. Diğer destanlar Oğuz destanının bir nevî ek tabakaları gibi görülmektedir. Türk destanları bu yapıları ile M.Ö. XI. yy. dan M.S. XIV. yy.a kadar uzanan geniş bir zaman derinliğine sahiptirler. Türk destanının bu kadar geniş coğrafi sahalar üzerinde ve zaman derinliği içinde ortaya çıkması Türk tarihinin özelliğinin sonucudur.

Türk destanında alpler bir ülkünün peşindedirler. Bu ülkü, Türk Milletinin:

- a. İstiklalini korumak
- b. Toplumun hayat anlayışını kişiliğinde yaşamak
- c. Bütünlüğün yanı sıra, acuna buyruk olmak ülküsüne bağlılık, özelliklerini taşır.

Aşağıda hakkında bilgi verdiğimiz destanların asıl nüshalarını temin etme ve kullanma imkânına sahip olmadığımızdan, Türkçe nesirleri değerlendirilmiştir.

OĞUZ DESTANI

Türk destan âleminin tarihî evreleri ve coğrafi sahaları ihata bakımından, en büyük ve en mühim koludur. Türklerin Oğuz kolunun tarihî hayatını, daha doğrusu Oğuz boyu etrafında bütün Türk Milletinin destanî hayatını dile getirir. Adı İslâm sonrası kaynaklarda umumiyetle “Oğuznâme” olarak geçer. Millî günlerde terennüm edilen, bilhassa savaşa giderken askerleri coşturmak, orduya moral vermek için destancılar tarafından kopuz eşliğinde söylenen büyük bir manzum eserdir. Kâğıda geçirilen şekli değişikliğe uğrayıp, hikâyeleşmeye yüz tutmuş, bazı parçaları ile bir hülâsasını teşkil eden rivâyetlerdir. Parçaların en büyüğü “Dede Korkut” kitabıdır. Müstakil eser hâline gelen ikinci parça ise, Oğuz Kagan destanıdır. Bunların dışında bir iki küçük parça da vardır. Eldelki destanî rivâyetlerin esasını Reşideddin’in Camiü’l-Tevarih’indeki Farsça Oğuznâme teşkil eder. Bu rivâyet, XV. yy.da Yazıcıoğlu tarafından Batı Türkçesi’ne, XVII. yy. da Ebulgazî Bahadır Han tarafından Doğu Türkçesi’ne aktarılmıştır. Bu Oğuznâme rivâyetleri ve diğer parçalar hep islâmiyetten sonraki devreye aittir. İslâmî devreye adapte edilmemiş olması ve eksikliği, ona destanî saflığı muhafaza imkânı vermiştir. Bu parçaların mühim bir vasfı da destan yapısına uygun olarak doğrudan doğruya bir kahramanın, Oğuz Kagan’ın etrafında toplanmış olmasıdır. Bu parça Türk edebiyatının en eski şiiridir.

Destanın bugün bilinen tek bir yazma nüshası vardır. Paris’te Millî Kütüphanenin Türkçe eserleri arasında 1001 numarada kayıtlı ve Uygur harfleriyledir. Fakat dil bakımından oldukça yenidir. Eserin en iyi ve sağlam neşri W. Bang ve G.R. Rahmeti tarafından 1932’de Almanca olarak yapılmış, 1936’da “Oğuz Kagan Destanı” adıyla Türkçe’ye tercüme edilmiştir. Bu neşir tam metin olmadığından, bu destana ait olup, çalışmamızda kullandığımız bazı olay ve motiflerde Ali Öztürk’ün “Çağları İçinde Türk Destanları” ve Bahaeddin Ögel’in “Türk Mitolojisi I” isimli eserlerini kaynak olarak gösterdik.

DEDE KORKUT DESTANLARI

Dede Korkut destanlarındaki olayların miladi II-III. asırlarda geçtiği ileri sürüldüğü gibi, XI ve XIII. asırlarda arayanlar da olmuştur. Destanın Dede Korkut'tan çok sonraları bir destancı tarafından yazılı bir metinden yahut halk ağzından yazıya geçirilmiştir. Destan metinlerinde görülen bazı sözler bunu gösteriyor. Ayrıca Dede Korkut'un kendinden önce yaşamış Alpların başından geçen olayları destan halinde dile getirdiği belirtilmiştir. Destanların miladi III-IV. asır Oğuz boylarından XIII. asır Türk boylarına kadar duygu, düşünce ve inançlarından alınan değerlerle bugünkü şekillerine yükseltilmişlerdir. Destanlarda Oğuzlar'ın sürekli olarak uğraştığı yağı Peçenekler ile Kıpçaklardır. Şamanist özellik kahramanların adları, toplum yapısını veren ayrıntılar, Sirderya ve Yedisu bölgesine bağlı olarak görülen coğrafya, bu bölgelerde Kıpçak ve Peçenekler ile yapılan çekişmeler, destanların asıl çekirdeğini ve başlıca tarih olaylarını meydana getirmektedir. İslâmiyeti kabul etmiş olan Oğuzlar, yaşattıkları Dede Korkut hikayelerine İslâm düşüncesini ve yaşadıkları bölgenin coğrafyasını -Doğu Anadolu, Gürcistan, Azerbaycan ve Kafkasya- işlediler.

Dede Korkut hikâyeleri üzerine Walter Ruben, Abdülkadir İnan, Faruk Süren, Fahreddin Kırzioğlu, Muharrem Ergin ve Orhan Şaik Gökyay çalışmış, olayların zamanını ve destanlarda yer alan inançlar, duygular ve kültürü değerlendirmişlerdir. Orhan Şaik Gökyay ve Muharrem Ergin destanların metnini yayımlamışlardır. Bunlardan açıklamalı tam metin olan ve daha önce yayımlanmış olan Orhan Şaik Gökyay'ın neşrini kullanmayı tercih ettik.

YARATILIŞ DESTANI

Orta Asya ve Sibirya'da görülen yaratılış efsaneleri içinde en uzununu W. Radloff'un derlediği Altay Türklerine ait efsânedir. Altay Türkleri İran'ın Hüzmüz Tanrısı'na Kurbustan demektirler. Altay yaratılış efsânesi Türklerin Suğdak dediği topluluğun tesiriyle meydana gelmiş olmalıdır. Efsânede görülen iki tesirden biri İran

kültürü, diğeri Mani dinidir. Mani dininin esas prensiplerinde İnan kültürünün prensipleri de mevcuttur. Bununla beraber yine de destanın kökü eski Türk ve Sibirya mitolojisinin ana çizgilerine oturtulmuştur.

Yaratılış destanı Yakut Türkleri'nde de vardır. Onların bölgesine Hristiyanlık sızdıktan sonra Türklerin "Tanrı"sı yerine Hz. İsa, şeytanın yerinede Hristiyanların şeytanları, adları ile beraber oturtulmuştur. Fakat efsâne Türk-Yakut efsânesi olarak kalmıştır. Bu durum Altay yaratılış destanında da aynıdır. Fakat Altay Yaratılış destanında Türk ve "İrano-Mani" mitolojisi daha ustaca ve şuurlu karışmıştır. Tanrıların adları ile beraber yapı ve bünye değişikliği meydana getirilmiştir. Efsâne tam olsun diye bilinen diğeri rivâyetler de ustaca bir araya getirilmiş, bir kompozisyon doğmuştur. Bu destan ve efsaneler bir bütünlük içinde Mustafa Necati Sepetçioğlu tarafından 1969'da "Yaratılış ve Türeyiş (Türk Destanı)" adıyla neşredilmiştir.

ŞU DESTANI

Şu destanı, bir Türk kaynağında yarı tarih sayılacak bir anlayışla yazılmış eski bir destan parçasıdır. Menkıbeye göre Şu, M.Ö. IV. asırda yaşamış bir Türk hükümdarıdır. Onun hayatı ve hatırası etrafında söylenen ve Makedonyalı büyük İskenderin Türk illerine yürüyüşü vak'asıyla birleşen bir menkıbe, Türkler arasında M.S. XI. yy. a kadar yaşamıştır. Bu asırda Kaşgarlı Mahmud'un eserine alınmıştır. Bu destana göre, Arapların Zülkarneyn dedikleri İskender, Türk yurduna yöneldiğinde Türklerin hakani Şu idi. Destan, Şu kalesinde yaptıran bu hakanın İskender ile mücadele ettiğini de anlatır. Ancak Zeki Velidi TOGAN, büyük İskender'e atfedilen bu yürüyüşün milâddan öncenin eski asırlarında gerçekleşen bir Aryanî istilâsı olduğunu ve Türkler arasında şehircilik hayatının başlamasında vazife gördüğünü ileri sürmüştür.

BOZKURT DESTANI

Gök-Türklerin "Bozkurt" destanını Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Çin'in "Çu" hânedanı tarihinde iki ayrı şekilde rivâyet edilmektedir. Destanın esası

yok olma felâketine uğrayan Gök-Türk soyunun, yeniden dirilip çoğalmasında bir “Bozkurt”un “Anne Kurt” olarak vazife görmesidir. Her iki efsâneye göre, Gök-Türklerin ataları dişi kurttan türemiştir. Kurttan türeyen çocukların başına “Aşına” geçmiştir.

ERGENEKON DESTANI

Bozkurt destanının daha zengin bir şeklidir. Destana göre Ergenekon, Türklerin yüzyıllarca çift sürerek, av avlayarak, maden işleyerek yaşayıp çoğaldıkları, etrâfi aşılmaz dağlarla çevrili, mukaddes bir toprağın adıdır. Destan, XIII. asır Moğol tarihçisi Reşideddin tarafından yazıya geçirilmiş, yazarın Camiü't-Tevârih adlı kitabında yer almıştır. Müellif bu rivâyetleri halk arasından derlemiş, belki de Türk-Moğol halk şairlerinden dinlemiştir. Türkiye Türkçesine XVII. asır Hive Hanı Ebülğazi Bahadır Hanın Şecere-i Türk adlı eserinde çevrilmiştir. Bahadır Han eserini yazarken Reşideddin'in kitabından istifade etmiştir. Destan muhtemelen uzun ve manzum olmasına rağmen, bu kitaplara bir hülâsası alınmıştır.

B. Ögel bu efsâneyi Gök-Türklerin Türeyiş efsanesinin dejenere edilmiş bir şekli olarak nitelmiş, Moğolların efsânesiz kalmamak için olacak, bu destanı büyük bir istekle kendilerine mal ettiklerini belirtmiştir.

UYGUR TÜREYİŞ EFSANESİ

Bu efsâne, Uygurların kendi türeyişlerine dair inançlarını anlatmaktadır. Bunun bir türeyiş efsânesi olmasının sebebi ağaçtan doğan beş çocuktan önce de Uygur halkı vardı. Efsânenin kahramanı olan Böğü Kagan, Ötüken Uygur Devleti'nin Mani dinini kabul etmiş olan hükümdarı Böğü Kagan'dır. Ama efsâne Mani dini üzerine kurulu değildir. Eski Türk inançları ve efsâneleri ağır basmış ve ana motifleri, Orta Asya Şamanizmi'nin unsurları ile donanmıştır. Maniheizm ve Budizm adeta efsânenin dışına itilmiştir.

GÖÇ DESTANI

Uygurlara ait bu destan, Uygurların, yurdu fena idare eden hakanlar yüzünden uğradıkları sarsıntıları anlatmaktadır. Destana göre, yurtda millî birliği sağlayan tılsımlar bozulunca, nasıl ızdırap çektiklerini, nihâyet, kendilerine yiyecek vermeyen bu yurdu bırakarak güneybatıya nasıl göç ettiklerini anlatır. Bu destanın Türkçe manzum parçaları elimizde yoktur. Çin ve İran kaynaklarında iki değişik rivâyet şeklinde yazılmıştır. Destan, inanış felsefesi; toprak, vatan anlayışı ve devlet idaresi bakımından mânalı çizgiler taşır. Meselâ, destandaki halk ruhû, bir hükümdarın, bir düşman prensesi için vatanın en küçük bir taş parçasını bile vermesine razı olmamıştır. Vatandan parça vermek, zamanla, bütün yurdu yok eden; uğursuz bir başlangıç sayılmıştır. Edgar Broched, “Mazdeizm ve Türkler” isimli incelemesinde Çin kaaynaklarından naklen, destanın son kısmını bazı farklılıklarla kaydetmiştir.

MANAS DESTANI

Manas, oğlu Semetay ve torunu Seytek’in destanıdır. 180378 mısra olup bunun 105 bin mısrası yayınlanmıştır. Kalan kısmı Kırgızistan İlimler Akademisi Kütüphanesinde mevcuttur. Radloff tarafından yayınlanmıştır. Destan hakkında ilk bilgiyi Kazak-Kırgızların Uluyüz bölümünde Rusya’nın idare amiri olan Franel adlı Rus memur hükümete sunduğu raporda vermiştir. Orta Yüz Kazak prenslerinden Çokan Valihanov 1856’de Kırgızlar arasına seyahati sırasında destanı keşfetmiştir. Destanın başka bir rivâyeti W. Radloff tarafından 1869’da tespit edilip, 1885’te “Türk Halk Edebiyatı Örnekleri” külliyyatının V. cildinde yayınlanmıştır. Destanın bir kısmı XVI. asırda Tacik Farsçası’na tercüme edildiği “Macmuatu’t-Tevarih” adlı eserden öğrenilmiştir. Destan, Abdülkadir İnan tarafından 1972’de Çince olarak neşredilmiştir. Ancak bu neşir tam metin olmadığından biz bu destanla ilgili olarak Ali Öztürk’ün “Çağları İçinde Türk Destanları” ve Bahaeddin Ögel’in “Türk Mitolojisi I” eserlerinden istifade ettik.

Destanın çekirdeği Kırgızların Yenisey ırmağı boylarında, Minusinsk bozkırlarında IX. yy. da devlet kurdukları devirde meydana gelmiştir. Altay illerinde Türkler'in asırlar boyu yabancılarla savaşlar vermiş olmaları, verilen savaşların anıları ve bunlarla ilgili duygu ve düşünceler, destanın bünyesinin genişlemesine sebep olmuştur. Bu sebeptendir ki, Manas destanı IX. yüzyıldan başlayarak XX. yüzyıla kadar Kırgızlar arasında yaşamış, nesilden nesile sözlü olarak devredilmiştir. Kazak Kırgız kültürünü bir bütün halinde vermektedir.

b- KİTABELER

ORHUN ABİDELERİ

Orhun Abideleri Gök-Türk devrinden kalma kitâbelerdir. Gök-Türkler, milâttan önceki asırlarda Hunlar tarafından kurulup, değişen sülâleler ve boylar idaresinde devam edegelen Asya'daki büyük Türk İmparatorluğunun VI. asırla VIII. asır arasındaki devresinde hüküm sürmüşlerdir. VI. asrın ilk yarısında Türk devletinin başında Avarlar bulunuyordu. 552 tarihinde Bumin Kagan Avar idaresine son vererek Gök-Türk devrini açtı. Orhun abideleri, bu Türk hânedanının Bilge Kagan devrinin mahsulleridir. Birincisi olan Kül Tigin abidesini ağabeyisi Bilge Kagan 732'de diktirmiş, ikincisi olan Bilge Kagan abidesini de ölümünden bir yıl sonra 735'te kendi oğlu olan kagan diktirmiştir. Üçüncü olarak verilen Tonyukuk abidesi ise 720-725 senelerinde kendisi tarafından dikilmiştir.

Orhun civarında Orhun yazısı ile yazılı daha başka kitabeler de bulunmuştur. Belli başlıları altı tanedir. Fakat bunların en büyükleri ve en mühimleri bu üç tanedir.

Orhun abidelerine Orhun kitabeleri de denir. Şüphesiz bunlar kitabedir. Fakat hem maddî, hem manevî bakımdan bu kitabeler söz götürmez birer âbidedirler. Muhtevaları gibi heybetli yapıları da âbide hüvviyetindedir. Onun için bunları ifade eden en iyi isim "Orhun abideleri" tabiridir.

Kül Tigin ve Bilge Kagan abideleri Baykal gölünün güneyinde Orhun nehri vâdisinde Koşo Tsaydam gölü civarında 47,1. arz ve 102,5. tul derecelerinde bulunmaktadır. Ötüken ormanının da buradaki Hangay sıradağlarının bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Tonyukuk abidesi ise biraz daha doğuda 48. arz ve 107. tul dereceleri arasında Tola nehrinin yukarı mecrasında Bayn Çokto denilen yerin yakınında bulunmaktadır.

Kül Tigin abidesi, kagan olmasında ve devletin kuvvetlenmesinde birinci derecede rol oynamış bulunan kahraman kardeşine karşı Bilge Kagan'ın duyduğu minnet duygularının ve kendisini sanatkârane bir vecd ve coşkunluğun içine atan müthiş teessürünün ebedî bir ifadesidir. Bilge Kagan bu ruh hâli ile âbide inşaatının başına oturup, eserin hazırlanmasına bizzat nezaret etmiştir. Abidedeki ulvî ve mübarek hitabe onun ağzından yazılmıştır, âbidede o konuşmaktadır, müellif odur.

Kül Tigin abidesi, kaplumbağa şeklindeki oyuk bir kaide taşına oturtulmuştur. Keşfedildiği zaman, bu kaidenin yanında devrilmiş bulunuyordu. Bilhassa devrik vaziyette rüzgâra maruz kalan kısımlarında tahribat ve silintiler olmuştur. Sonradan yerine dikilmiştir. Yüksekliği 3,75 metredir. İtina ile yontulmuş, bir kireç taşı veya saf olmayan mermerdendir. Yukarıya doğru biraz daralmaktadır. Dört cephelidir. Doğu ve batı cephelerinin genişliği aşağıda 132, yukarıda 122 santimdir. Güney ve kuzey cepheleri ise aşağıda 46, yukarıda 44 santimdir. Abidenin üstü kemer şeklinde bitmektedir ve yukarı kısımda beş kenarlı olmaktadır. Doğu cephesinin üstünde kaganın işareti vardır. Batı cephesi büyük bir Çince kitabe ile kaplıdır. Diğer üç cephesi Türkçe kitabelerle doludur. Doğu cephesinde 40, güney ve kuzey cephelerinde 13'er satır vardır. Satırlar yukarıdan aşağıya doğru yazılmış ve sağdan sola doğru istif edilmiştir. Satırların uzunluğu aşağı yukarı 235 santim kadardır. Cetvelden çıkmış gibi, çok muntazam, güzel ve düzgün harflerle yazılmıştır. Abidenin Çince kitabesinde Türk-Çin dostluğu, Türk imparatorluğu ve Kül Tigin methedilmekte ve tanıtılmakta, "Gelecek hadsiz, hesapsız nesillerin dimağlarında, onların müşterek muvaffakiyetlerinin şaşası her gün yeniden canlansın diye, uzakta ve yakında bulunan herkesin bunu

öğrenmesi için, bilhassa muhteşem bir kitabe yaptık” ve “Böyle adamların ebedîyyen payidar olacaklarının muhakkak olmadığını kim söyleyebilir? Uğurlu haberleri ebedîyyen ilân için şimdi dağ gibi yüksek bir abide dikilmiştir.” gibi ifadeler sıralandıktan sonra, tarih kaydedilmiştir.

Abidenin civarında türbe enkazı, pek çok heykel parçaları ve abideye çıkan iki taraflı heykeller, taşlar dizili 4-5 kilometrelik bir yol bulunmuştur. Bu heykel parçaları arasında son zamanlarda Kül Tigin’in başı ile karısının gövdesi ve yüzünün bir kısmı da bulunmuştur.

Abidenin ve türbenin inşasında Türk ve Çin sanatkarları beraber çalışmışlardır. Abidedeki kitabeleri Bilge Kagan ve Kül Tigin’in yiğeni Yolluk Tigin yazmıştır. Bilge Kagan abidesi, aynı yerde Kül Tigin abidesinin bir kilometre uzağındadır. Şekli, tertibi ve yapısı tamamiyle birincisine benzemektedir. Yalnız bu bir kaç santim daha yüksektir. Bu yüzden doğu cephesinde 41 ve dar cephelerinde 15’er satır vardır. Bunun da batı cephesinde asıl Çince kitabe vardır, Çince kitabenin üstünde ayrıca Türkçe kitabe devam etmektedir. Çince kitabe hemen hemen tamamiyle silinmiştir.

Esasen abidenin kuzey cephesinin ilk sekiz satırı Kül Tigin âbidesinin güney cephesinin, doğu cephesinin 2-24 satırları ise Kül Tigin abidesinin doğu cephesinin mukabil satırlarına benzemektedir. Bu abide de ayrıca Kül Tigin’in ölümünden sonraki vakaların ilâve edildiği görülür.

Bilge Kagan abidesi hem devrilmiş, hem de parçalanmıştır. Onun için tahribat ve silinti bunda çok fazladır. Bu abideyi de yeğeni Yollug Tigin yazmıştır. Her iki abidede de Bilge Kagan’ın sözlerinin dışında Yollug Tigin’in kitâbe kayıtları ve ilâveleri yer almaktadır. Bu âbidenin etrafında da yine türbe enkazı ve daha az olmak üzere heykeller, balballar ve taşlar vardır.

Tonyukuk abidesi diğer iki abidenin biraz daha doğusunda bulunmaktadır. Devrilmemiş, dikili dört cepheli iki taş halindedir. Birinci ve daha büyük olan taşta 35, ikinci taşta 27 satır vardır. İkinci taşta yazılar daha itinasızdır ve aşınma daha da çoktur. Bu abidenin yazıları Kül Tigin ve Bilge Kagan’ınki kadar düzgün değildir. Bu

abidede de yazı yukarıdan aşağıya doğru yazılmıştır. Fakat diğer ikisinin aksine satırlar soldan sağa doğru istif edilmiştir. Tezyinatı da diğer kitabeler kadar sanatkârane değildir. Tonyukuk abidesinin yanında da büyük bir türbe kalıntısı, heykeller, balballar ve taşlar vardır.

Tonyukuk abidesini İltiş Kagan'ın isyanına iştirak eden ve o günden Bilge Kagan devrine kadar devlet idaresinin baş yardımcısı olarak kalan büyük Türk devlet adamı ve başkumandanı Tonyukuk ihtiyarlık devrinde bizzat diktirmiştir. Bu abidede Tonyukuk bizzat konuşmaktadır, bu kitabenin müellifi odur.

Orhun abidelerinin bulunuşu insanlığın en büyük keşiflerinden biridir. Orhun harfleri ile yazılı kitabelerden daha XII. asırda tarihçi Cuveynî Târih-i Cihangüşa'sında bahsetmişti, ayrıca Çin kaynakları da çok eskiden bu âbidelerin dikildiğini bildirmekte idi. Fakat 18. ve 19. asırlara kadar Orhun harfli yazılar ve abideler ilim âleminin meçhulü olarak kalmıştır. Orhun harfli kitabelerin yolunu açan ve bu hususta ilim âleminin dikkatini çeken Strahlenberg olmuştur. 1889'da Rus bilgini Yadrintsev, sonradan Kül Tigin ve Bilge Kagan abideleri olduğu anlaşılan Orhun kitâbelerini bulmuş, bunun üzerine 1890 tarihinde Heikel'in başkanlığında bir Fin, 1891'de de Radloff'un başkanlığında bir Rus ilmî sefer heyeti mahalline gönderilmiştir. Her iki sefer heyeti de abideleri yakından tetkik etmiş ve fotoğraflarını alarak dönmüştür. Fin heyeti getirdiği mükemmel fotoğrafları Avrupa ilim merkezlerine dağıtmış, öte yandan hem Fin heyeti, hem de Radloff getirdikleri malzemenin fotoğraflarını büyük atlaslar halinde neşretmişlerdir. Bu atlas yayınları ile abidelerin okunması çalışmaları hızlanmış ve daha başka yazıları da çözmüş bulunan Danimarkalı büyük âlim Thomsen, kısa bir zaman sonra, 1893'te Orhun yazısını çözmeye muvaffak olmuştur. Önce âbidelerde çok geçen Tengri, Türk ve Kül Tigin kelimelerini çözen Thomsen, sonra bütün abideleri okumuş ve böylece Türk milletinin ebedî minnettarlığına mazhar olmuştur.

Artık bu çözümden sonra bir yandan Thomsen, bir yandan Radloff abidelerin metni ve tercümeleleri üzerinde adeta yarışa girmişler, bunu diğer âlimler

takip etmiş ve zamanımıza kadar bu büyük Türk abideleri elden düşmemiştir. Amerika'dan Japonya'ya kadar Avrupa'da ve medenî âlemde hemen hemen her dilde bu abideler üzerinde araştırmalar yapılmış, 6 tanesi büyük olan Orhun harfli yeni kitâbeler ve metinler bulunmuş, neşirler birbirini kovalamıştır. Son olarak genç Türk âlimi Talât Tekin Amerika'da Orhun Türkçesi'nin mükemmel bir gramerini ve kitâbelerin yeni bir neşrini yapmıştır. Son zamanlarda Orhun sahası arkeolojik araştırmalarda da ön plâna geçmiş ve burada yüzlerce heykel, balbal, çeşitli eserler ve şehir harabeleri bulunmuştur. Bu arada Çekoslovak âlimi J. Lisi, Kül Tigin heykelinin başını da bulup gün ışığına çıkarmıştır.

YENİSEY KİTABELERİ

Yenisey nehri havalisinde bulunduğu için umumîyetle bu adla tanınan kitabelerin tarihi, Orhun abidelerinden daha eskidir. Bunların Avrupa'da tanınması XVIII. asrın birinci yarısında başlamıştır. Bunlardan ilk olarak Uybat III anıtı keşfedilmiştir. Bunu keşfeden Danzig'li genç bir natüralist olan Daniel Gattlieb Messerschmidt'tir. Messerschmidt, Yenisey civarındaki Abakansk'a gelince dostu İsveçli Yüzbaşı Tabbert'e tesadüf etmiştir. Kitabeleri ilim âlemine asıl tanıtan kişi Tabbert olup, sonra asalet ünvanı alarak litaretürde Strahlenberg olarak tanınmıştır. O, memleketine dönünce, 1726'da Ebul Gazî Bahadır Han'ın eseri neşrolunurken bu yazıtlardan bahsetmiş, bir kaç satır içinde zikretmiştir. Yenisey havalisinde elde ettiği resimleri Petersburg'da ilim akademisine vermiştir. Bu kopyalar 1729'da Akademi mazbatalarında ilk defa neşredilmiştir.

Société Asiatique tarafından bu kitabeleri incelemek üzere vazifelendirilen Klaproth'un hazırladığı rapor, 1824'te Journal Asiatique'de neşredilmiştir. Klaproth, bu eserlerin Yunan, Slav harflerinden ibaret olduğunu ileri sürmüştür. Çin kaynaklarına dayanarak, abidelerin bulunduğu mevkide Kırgızların oturmuş olduğunu meydana çıkarmış, bu münasebetle Kırgızların tarihinden bahsetmiş, sonra Hazarların tarihine geçmiştir. Fin âlimlerinden Castrén, 1847 senesinin yazında Uybat havalisine gelmiş,

kitabeleri aramıştır. O zamana kadar ilim âlemince bilinmeyen Oznaçennaya kitabesini bulmuştur. Ağustos ayında Kara-kurgan'a dönerek Tuba yazıtını kopya etmiştir. Rus Coğrafya Cemiyeti bu kitabelerle ilgilenmiştir.

Anıtlar, Yenisey'in iki kenarında, Yenisey'in Abakan koluna dökülen Uybat nehri havalisinde, Uybat yakınındaki Oznaçennaya bölgesinde, Çakul, Ulu-kem, Elegeş nehri, Tuba ve Altun-köl'de bulunmuştur. Kitabelerin en uzununu olan Elegeş anıtı, 3.20m. yüksekliğinde ve ortasından 0.66cm. genişliğindedir. Gerek Rusların, gerek Finlilerin kopyalarını göz önünde tutan Radloff, 1895'te "Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei" adlı meşhur eserinde bunların tercümelerini yayınlamıştır. Thomsen 1916'da Helsingfors'ta neşrettiği "Turcica" adlı eserinde 7-8 kadar Yenisey kitabesinin bazı yerlerini halletmiştir.

Yenisey Kitabelerinin Kırgızlara aidatı meselesi, yalnız bunların bulunduğu sahada Kırgızların oturmasından dolayı ileri sürülmektedir. Halbuki kitabelerin verdiği bilgi bu ciheti takviye edecek mahiyette değildir. Çin tarihleri Kırgızların on iki hayvan takvimini kullandıklarını yazdığı hâlde, anıtlarda takvimin ihmal edildiği göze çarpmaktadır. Tuba yazıtlarında sarıh bir ifadeye tesadüf etmekteyiz: "Türgiş kavminin içinde ben beğ idim." Barlık yazıtında da, "Altı Oğuz kavminden on üç (yaşmda) ayrıldım." Bu ibareler bize ipucu verecek mahiyettedir. Fakat bunların azlığı meseleyi serahetle tenvire imkân bırakmamaktadır.

Kitabelerdeki harfler, Orhun harfleriyle mukayese edildiği vakit serahatle gözüktür ki, bunlardan daha eski bir zamana aittir. Orhun kitabeleri VIII. asırda dikildiğine göre Yenisey'dekilerin daha eski devirlere ait olduğu şüphesizdir. Yenisey kitabeleri yeknesak bir tarzda yazılmıştır. Yazıt sahipleri kendi ağzından kısaca hal tercümesinden bahsetmekte akrabalarına, arkadaşlarına doyamadığını kaydetmektedir. Bunlar da ne mübalağa, ne de öğünme mevcut değildir. Samimî bir ifade ile hâdis bitaraf bir şekilde kaydedilmiştir. Bir kaçını müstesna sayarsak hemen hepsi de mezar taşıdır.

ŞİNE-USU KİTABESİ

Bu kitabe Kuzey Moğolistan'da Mogoitu ırmağı, Şine -usu gölü ve Örgötu dağı havalisinde Finlilerin bir sefer heyeti tarafından bulunmuştur. Bu heyetteki Ramstedt ve Sakari Palsi 1909 senesinde yerlilerin ağzından kaçırdıkları bir sözden buralarda bir yazıtın mevcudiyetini anlayarak aramışlar ve yukarıda belirtilen mevkide bulmuşlardır. Sonra Ramstedt, bu kitabeyi 1918 JSFOU'nin XXX. cildinde neşretmiştir.

Anıt Tengride Bolmiş İL İtmiş Bilge Kagan adına dikilmiştir. Bu isimle abidenin sahibini tespit zor ise de, diğer bir yerde "babam Kül Bilge Han" sözü geçmektedir, ki bu Uygur tarihinin malûm şahsiyetidir. Buna rağmen, bunun oğlu Çin tarihlerine göre Moyun-çur (Bayan-çur) ismini taşımaktadır. Bu yazıtın bu kişiye ait olduğunu, dolayısıyla VIII. asra ait olduğunu göstermektedir.

ONGİN KİTABESİ

1891'de Yandrintseff tarafından bulunmuştur. Ongin ırmağının bir kolu olan Taramel'in bir kenarında bulunduğu için bu nâmla adlanmıştır. Manitu dağı civarında olan bu yazıt Taçam (?) adlı bir Türk beyine ait olup metinde Elteriş ve Kapagan hanların isimleri de zikrolunduğuna göre VIII. yy.a aittir.

İHE HÜŞOTÜ KİTABESİ

Orta Moğolistan'da İhe Hüşotü denilen yerde Kotwicz tarafından bulunan bu kitabeyi Samoïlovitch Fransızca'ya çevirmiştir. Her iki bilgin bu husustaki araştırmalarını 1928'de Rocznik Orjentalistyczny mecmuasında çıkarmıştır. Kitabe Küli-çur adlı bir Türk beyinin adına dikilmiştir. Aynı ad Kül-çur biçiminde de kaydedildiğinden Smailovitch, 716 yıllarında Tarduşların başında bulunan Kül-çur'un bu yazıtın sahibi olduğunu kestirmektedir. Mamafih, kitabede Elteriş hakanın adının geçmesinden VII. yy. da yazılmış olduğu anlaşılıyor. Anıtın batı tarafında 12, doğu tarafında 13, kuzey tarafında 4 satır vardır.

SUCİ KİTABESİ

Bu kitabeyi G.J. Ramstedt 1990'de Urga'dan Handu-Wang manastırına giderken bulmuş, 1913'te Journal de la societe Finno-ougrienne'in XXX. cildinde neşretmiştir. 1909'da Sakari Palsi ile birlikte kitabeyi tekrar tetkike muvaffak olmuş, Şine-usu kitsabesi ile beraber adı geçen mecmuada çıkarmıştır. Kuzey Moğolistan'da Ar-Ashatu dağı, Dolon Huduk civarında Sucin-dava'da bulunan bu yazıt 11 satırdan ibarettir. Anıt üzerinde aşağıdan yukarı olmak üzere 9 satır vardır. 10 ve 11. satırlar ise, aşağıda düz olmayan satıhta arzanî bir surette bulunmaktadır. Abidenin en üstünde yani başta damga göze çarpmaktadır.

Bütün bu kitabelerin asıllarından istifade etmemiz mümkün olmadığından Muharrem Ergin ve Hüseyin Namık Orkun'un bugünkü Türkçe ile neşrettikleri metinleri değerlendirdik.

c- SİYASET KİTAPLARI

KUTADGU-BİLİĞ

Kutadgu-Bilig h. 462 (1069-1070)'de tamamlanmıştır. Merhum R. Rahmeti Arat'ın dediği gibi, Mahmud'un eseri Türk dünyasının dış cephesini tespit ederken Kutadgu-Bilig, Türklerin mânevi tarafını, siyasî ve idarî görüşünü ortaya koymakta, İslâm medeniyeti çerçevesindeki Türk devletinin siyasî-içtimaîbünyesini tanımamız için gerekli hemen bütün malzemeyi ihtiva etmektedir. Eserin hayalinde canlandırdığı bir siyasî organizasyonu tasvire çalışan bir filozof tarafından değil, fakat Türk devlet teşkilâtında Has Hâcib'lik gibi yüksek bir vazife alan bir devlet adamı tarafından yazılmış olması ilim açısından değerlerini bir kat daha artırmaktadır. Kutadgu-Bilig Türk kültürünün eksik taraflarından olduğu âdeta bir fikir birliği hâlinde ileri sürülegelen adalet ve kanun konularını aydınlatmak bakımından elimizde mevcut belki en kıymetli kaynak durumundadır. Herhâlde bundan dolayıdır ki Kutadgu-Bilig

ilim dünyasınca tanındığı 1825 yılından beri üzerine en fazla fikir yürütülen Türk eserlerinden biri olmuştur. Yerli, yabancı bir çok dilci, tarihçi, hukukçu, edebiyatçı bu kitaptan bahsetmiş ve onu kendi ihtisas sahası ve bilgi ölçüsü içinde değerlendirmeye çalışmıştır.

Kutadgu-Bilig adının mânası üzerinde de tam bir fikir birliğine varılamamıştır. Bizzat yazar “Kitaba Kutadgu-Bilig adını koydum, okuyanı kutlu kılsın ve ona yol göstereyim.” demekle iktifa etmiş, açıklık vermemiştir. Bilig, bilgi demektir. Kutadgu tâbirinin etimolojik olarak Kut+ad+gu= “kutlu olma” demek olduğu kesin ise de, kök unsur durumundaki “kut”un manası açık değildir. Vambery, Radloff, V. Thomsen “kut” sözünü hep “saadet” (Glück) diye almışlardır. Barthold’a göre Kutadgu-Bilig “mesut edici ilim”, “padişahlara layık ilim” mânasında olup, “saadet” ve “baht” ifade eden “kut” tâbiri bu eserde “Majeste” (Haşmetmeâb) kavramını karşılamaktadır. Mehmed Fuad Köprülü de, Kutadgu-Bilig’i “saadet veren”, “padişahlara lââyık” tarzında açıklamıştır. R.R. Arat’ın fikrinde adın mânası “kutlu ve mesut olma bilgisi” olup, eser “insana her iki dünyada saadete ermek için tâkip edilecek yolu göstermek üzere kaleme alınmıştır.

Bilindiği üzere Kutadgu-Bilig 6645 beyitlik manzum bir eserdir. Elimizde bulunan baskısında biri nesir, diğeri nazım hâlinde (77 beyit) iki önsöz bulunmaktadır ki, her ikisi de sonradan ilâve edilmiştir. 88 “bâb”a ayrılmış olan asıl metin esas itibarıyla Kün-toğdı, Ay-toldı, Ögdülmiş ve Odogurmuş adlarında dört kişinin karşılıklı konuşmalarından meydana gelmiştir. Başlangıçta ilk on bâb (hepsi 350 beyit) Tanrı, yalavaç (peygamber), dört Sahâbe ve eserin takdim edildiği Kâşgar Kara-Hanlı hükümdarı Tamgaç Buğra Hâkan Ebû Ali Hasan (ölm. h. 496=1102-3) için ve yıldızlara, bilgi ve aklın vasıflarına, iyiliğin faydalarına, dilin meziyetlerine ayrılmıştır. 11. bâbda yazar, konuştuğu şahısların kimliklerini tanıtmaktadır: Kün-toğdı ilig (hükümdar) dir ve törü (kanun) nün yerini tutar, sözleri kanunun sözcüğüdür. Ay-toldı kutdur, “mübarek kut güneşi onunla parlar”. Ögdülmiş kutun oğludur ve ukuş (akıl)’u temsil eder. Bir zahid olan Odogurmuş ise “âkıbet” olarak alınmıştır. Bu dört unsur

arasındaki konuşmalar eserin özünü teşkil eder. “akıl”ın “âkıbet”e karşı ve kaderci görüşü altedecek vaziyetteki müdafaaları ile birlikte bu konuşmaları 6170 beyit tutmaktadır. Son kısımdaki 125 beyitte “gençlik”, “zamanın kötülüğü” ve müellif Yusuf’un “kendine nasihatı” adları ile üç bölüm meydana getirmiştir. Görülüyor ki, Kutadgu-Bilig’in yazılışında güdülen asıl gâye devlet ve teşkilâtı ile ilgili husûsları anlatmaktadır. Yusuf da bu noktayı “Sözümü bu dört şey: Kanun, kut akıl ve âkıbet üzerine söyledim” diyerek belirtmiştir. Bu itibarla, bazı araştırmacıların mevzuu kavramakta güçlük çekmelerine karşılık, eserde birinci önsözün yazarı Kutadgu-Bilig’i en iyi teşhis edenlerden biri olmaktadır ki, ona göre “Çinlilerin Edebü’l mülûk, Maçınılıların Enîsü’l-mermâlik, doğu illerinde Ziyet ü’l-ümerâ, İrânlıların Şehnâme ve Turanlıların Kutadgu-Bilig adını verdikleri bu kitap herkese yarar, fakat memleket ve şehirleri idare için hükümdarlara daha çok faydalıdır. Devletin yıkılması veya devamının neden ileri geldiği, hâkimiyetin nasıl elden çıktığı, ordunun nasıl toplanacağı, konak ve sefer yollarının nasıl seçileceği, hükümdarla halkın karşılıklı hak ve vazifeleri bu kitapta ayrı ayrı açıklanmış ve bütün bunlar: Adalet, devlet, akıl ve kanâat olan dört temel unsur üzerine kurulmuştur.

Eser hakkında daha 1870’de Vambery çalışmıştır. Onu takiben 1901’de Alman O.Alberts, Macar bilgini J.Thury, 1918’de V.Barthold, “İslâm Medeniyeti Tarihi” ve “Turkestan” adlı eserleriyle A.Samoiloviç Kutadgu-Bilig’de başka tesirler aramışlardır. A.Bombaci onların fikirlerine katılmamıştır. Bizde M.F.Köprülü, A.Caferoğlu, H.İncelik, S.M.arsal, R.Rahmeti Arat, İ.Kafesoğlu, Mahmud Arslan ve Sait Başer çalışmışlardır. Kutadgu-Bilig’in orjinal bir Türk eseri olduğu, Türk düşüncesini, devlet fikrini tanıttığı yolunda bazı bilginlerin görüşleri şöyledir: Daha 1870 yılında H.Vambery”İlk defa olarak bize Türkler’in içtimaî ve idarî durumlarına göz atmak imkânını veren eser” diye takdim ettiği Kutadgu-Bilig için “Esere hâkim olan ruh, büyük ölçüde İslâm telâkkileri, yahut umûmiyetle doğuda yaygın düşünceler yanında temiz ve saf Altay’lı, yani Türk anlayışının yer aldığı bir ahlâkî tâlimdir. Vaktiyle eserin Çince veya Farsça bir kitaptan tercüme veya adapte edildiğini

düşündüm, fakat yakından incelediğim zaman onun Türk mahsulü olduğu neticesine vardım.” demektedir.

R.Rahmeti Arat’a göre ise “Kutadgu-Bilig’e vak’aları nakleden bir tarih, ne muntıka ve şehirleri tasvir eden bir coğrafya, ne din adamlarının içtihadlerini toplayan bir telif, ne hâkimlerin fikirlerine istinad eden bir felsefe, ne de şeyhlerin vecîzelerine dayanan bir nasihat kitabı değildir.”, “Yusuf bir çoklarının iddia ettikleri gibi mansıp sahiplerine, iyi olmaları için, tatsız mecazlarla ahlâk dersi veren kuru bir nasihatçı olmaktan ziyade, insan hayatının mânasını tahlil ve onun cemiyet v devlet içindeki vazifesini tâyin eden bir hayat felsefesi kurmuş olan en geniş mânada bir âlim mütefekkindir”, “Eser herhangi bir Çince eserden tercüme edilmiş değil, mevzu bakımından olmamakla beraber diğer husûslarda tamamiyle orjinal bir eserdir.” diyerek fikirlerini belirtmiştir.

A.Bombaci, “Bu eserin kendi bünyesi itibarıyla orjinal bir eser olduğu hükmüne varıyoruz... İranlıların esere “Türk Şehnâmesi” adını verdiklerine dâir olan işaret Kutadgu-Bilig ile Şehnâme arasında herhangi bir ciddi münasebet bulunduğuna delâlet etmez.” şeklindeki ifadeleriyle Kutadgu-Bilig’in tamamiyle orjinal bir eser olduğunu belirtmiştir.

Kutadgu-Bilig’i hukukî yönden değerlendirmeye çalışan Sadrî Maksûdî Arsal’dır. Kutadgu-Bilig’i “XI. asır Türk kültürünün bir âbidesi” olarak vasıflandıran Arsal’a göre “Bu eser medenî bir Türk muhitinde asırlardan beri toplanmış ahlâk, siyaset ve hukuka dâir fikirlerin bir hulâsasdır” ve “dikkate değer ki, Firdevsî efsanevî İran tarihini tasvir ederken, Türk mütefekiri Yusuf, devlet idaresinden, hukuktan, içtimaî ahlâktan bahsetmektedir.”

SİYASET-NAME

Devlet idaresine dâir Farsça bir eser olan Siyâset-nâme (siyerü’l-mûlûk) Selçuklu veziri Nizâmü’l Mülk tarafından yazılmıştır. Eser Ch. Shchefer tarafından Paris’te Farsça aslı (1891) ve Fransızca tercümesi (1893) yayımlanmıştır. Batılı ve

doğulu ilim adamları uzun zaman bu neşri ve tercümesini kullanmışlardır. 1960'da İngiliz âlim H.Darke, Siyâset-nâme'yi İngilizce, Alman bilgin K.E.Schabinger Freiheir von Schovingen Almanca(lerden) tercümesini neşretmişlerden. Eser bizi yakından ilgilendirdiği hâlde, eserin Farsça aslı ve Türkçe tercümesinin yapılması gecikmiştir. İ. Kafesoğlu'nun bulunduğu Farsça metin, Türkiye'de ilk defa M.A.Köymen tarafından 1976'da yayımlanmıştır. M.A.Köymen eseri 1982'de Türkçe'ye tercüme etmiştir. M.A.Köymen'in neşri ile daha önceki neşredilen metinler arasında farklılık vardır. Eserin Melikşah zamanında yayımlanmasına rağmen, batıda ve doğuda yayımlanan metinlerde Melikşah'dan sonra hükümdar olmuş Berkyaruk (1094-1104), Mehmed Tapar (1105-1117) gibi isimlerin yer alması, Siyâset-nâme'ye Nizâmü'l-Mülk tarafından yazıldığı konusunda şüpheye düşmüşlerdir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin bir nevi anayasası olan Siyâset-nâme, Selçuklu devri ana kaynaklarından. Eserin değerini ilk taktir eden W.Barthold'dur. Bunu M.F.Köprülü, A.K.Lambton, R.Frye vb. takip etmiştir. Nizamü'l-Mülk'ün eserin başında belirttiğine göre, Sultan Melikşâh, devlet idaresine dâir bir kitap yazılması için devlet adamları arasında yarışma düzenlemiş ve eserin çerçevesini çizmiştir. Nizamü'l-Mülk'ün yazdığı bu eseri beğenmiştir.

EL-MEDİNETÜ'L-FAZILA

Bu eser, Fârâbi'nin "En Mükemmel Devletin Yurttaşlarının Görüşlerinin İlkeleri" adlı çok ünlü eserinin çevirisidir. Arapçası, "Mabâdi Arâ Ahl al-Madîna al Fâdila" adını taşıyan bu eseri dilimize biraz farklı biçimlerde "En Mükemmel Toplumun (veya Erdemli Toplumun veya İdeal Toplumun) Yurttaşlarının Görüşlerinin Ana Özellikleri" olarak da çevirmek mümkündür. Nitekim bu eseri İngilizceye çeviren R.Walzer'in onun İngilizce çevirisine yukarıda ilk zikrettiğimiz başlığın İngilizcesi olan "Principles of the views of the Citizens of the Best State" adını vermesine karşılık 1949 yılında Kahire'de Fransızca çevirisini yayımlamış olan R.P.Jaussen, Youssef Karam ve J.Chlala onu "Idées des Habitants de la Cite Vertueuse", yani "Erdemli

Şehrin Yurttaşlarının Görüşleri” olarak karşılamışlardır. A. Badavî haklı olarak burada Fârâbî tarafından kullanılan “madîna” (şehir, site) kelimesinin Platon ve Aristoteles tarafından anlaşıldığı anlamda Yunanca “polis” kelimesinin karşılığı olmadığı, onu “rejim, devlet, hükûmet, yönetim” olarak anlamak gerektiğini, aynı şekilde yine burada kullanılan “fâdîla” kelimesinin de “erdemli” kelimesinden anlaşılan şeyden hayli farklı olarak “mükemmellik, en üst derece olma” fikrini içerdiğini, bundan dolayı da bu kelimeyi “en mükemmel ideal” olarak karşılamak gerektiğini söylemektedir. O halde ibarenin ruhuna uygun olarak bu eserin adını “İdeal Devlet (veya Yönetim)in Yurttaşlarının Görüşlerinin Ana Özellikleri” olarak karşılamamız en doğru olacaktır. Nitekim eserleri içinde bu alanlara ait olanlarının çokluğu ve bu eserlerin İslâm dünyasında daha sonra kazanmış oldukları şöhret de bunu doğrulamaktadır. (Kınalızâde Ali Çelebi XVI. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman hakkında onun Fârâbî’nin “medine-i fazıla”sını gerçekleştirdiğini söylemektedir.

Fârâbî bu eseri, miladî 940-942 tarihleri arasında Bağdat’ta yazmaya başlayıp, Şam’da tamamlamıştır. Dieterici, eserin ilk modern baskısını 1895’te yapmış, beş yıl sonra Almanca’ya çevirip yayımlamıştır. Eser, 1961-1962 yıllarında R.P.Jaussen, Youssef Karaman ve J.Chlala tarafından Fransızca’ya, Manuel Alonso tarafından da İspanyolca’ya tercüme edilmiştir. Richard Walzer, 1985’te İngilizce tercümesini yayımlamıştır. Eser ilk defa 1956’da Nafiz Danışman tarafından dilimize tercüme edilmiştir. Ahmet Arslan, R.Walzer’in “Al Fârâbî On The Perfect State, Abû Nasr al- Fârâbî’s Mabâdi ârâ ahıl al-Madina al-Fadîla” adlı eserini esas alarak 1990’da ikinci kez dilimize tercüme etmiştir.

ç- SEYAHATNAME

İBN FAZLAN SEYAHATNAMESİ

İslâmiyeti yeni kabul etmiş İtil Bulgarları İlteber Almış H.308 (M.920-921) de Abbasî Halifesi Muktedir-billâh’a bir elçi göndererek, halifeden hükümdarlığının

tanınmasını, Bulgarlara İslâmiyeti öğretecek fakihler ve muallimlerin gönderilmesini ve Hazarlara karşı kullanılacak bir kalenin yapımı için para yardımında bulunulmasını istemiştir. Bunun üzerine halifenin Bulgarlara gönderdiği elçilik heyetinde yer alan Ahmet b. Fazlan isimli dîvan kâtibi tarafından kaleme alınmıştır. İbn Fazlan, gördüklerini ve başlarına gelenleri kaydetmiş, Bağdat'a döndükten sonra sefâretin cereyanını, elçilik heyetinin geçtiği ülkelerin idarelerini, dinlerini, yaşayış tarzlarını ve âdetlerini anlatan bu eseri yazmıştır. El-Rihle (seyehet-nâme) ismini taşıyan bu eser İbn Fazlan'ın iyi bir gözlemci ve uslûpçu olduğunu gösteriyor. O, sefareti sırasında, Hazarlar hariç, eserde bahsettiği Türk kavimlerinin ülkelerinden geçmiş, onların yaşayış ve an'anelerini görmüştür. Z.V.Togan'ın 1923'te Meşhed kütüphanesinde İbn Fazlan seyahatnâmesinin baştan Hazarlar maddesinin ilk satırına kadar kısmını ihtiva eden bir yazmasını keşfetmesiyle eser üzerindeki araştırmalar hızlanmıştır. Z.V.Togan, 1939'da yazmanın Almanca neşrini ve tenkidli Arapça neşrini yayımlamıştır. Aynı sene Kovalevsky, Leningrad'da Rusça tercümesi ve açıklamalı Arapça metninin maksimilesini yayımlamıştır. H.Ritter 1942'de bu iki neşrin tenkidini yapmıştır. R.P.Blake ve R.N.Frye, K.Tsegledy eserin İngilizce ve Macarca tercümelerini ve açıklamalarını yayımlamıştır. 1958'de M.Canard, önceki çalışmalara dayanarak Fransızca açıklamalı tercümesini yayımlamıştır. Daha sonra Sami Dehhân, seyahatnâmenin tenkitli bir neşrini yayımlamıştır. Lütü Doğan, Z.V.Togan'ın neşrinin Türkçe yalın bir tercümesini İlahiyat Fakültesi, sayı I-II, 1954'te yayımlamıştır. Ramazan Şeşen, önceki çalışmalara dayanarak eserin izahlı tercümesini 1974'te neşretmiştir.

d- DİĞER KAYNAKLAR

DİVAN-Ü LUGAT-İT TÜRK

XI. yüzyılda Türk yazarlarının ortaya koyduğu iki büyük eserden biri olan Divân-ü Lûgat-it Türk, Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınmış ve 1074'te

tamamlanmıştır. Reşid Rahmeti Arat'ın dediği gibi, Türk dünyasının dış cephesini Divân-ü Lûgat-it Türk Kutadgu-Bilig ile beraber tespit etmiştir. Türk topluluklarının dil ve edebiyatını, siyasî-içtimai bünyesini tanımamız için gerekli hemen bütün malzemeyi ihtiva etmektedir. Kaşgarlı Mahmud, eserini âdeta “müşahadeci bir sosyolog” ve çağımızın metodlarını bilen bir dilci vukûfu ile hazırlamıştır. Yazar eserini, Türkçe'nin, Arapça'dan geri kalmadığını göstermek ve Araplara Türkçeyi öğretmek maksadıyla yazdığından Türkçe'den Arapça'ya bir sözlük halinde tertip edilmiştir. Sözlüğü tertip ederken, tamamen Arap imlâ kurallarına uymuş, madde başlıklarını Türkçe, açıklamaları ihtiva eden kısımları Arapça yazmıştır. Madde başı olarak alınan kelimelerin sayısı yaklaşık 8000 civarındadır. Kaşgarlı Mahmud daha ziyade halk arasında kullanılan Türkçe kelimeleri derlemiş, Müslüman olmayan bazı Türk boylarının dillerinden derleme yapmamıştır. O dönemin Türk şiir, ağız ve şive malzemesini içine alan tam bir Türkçe ansiklopedik sözlük (kâmus)tür. Türk dilinin ve kültürünün tam bir hazinesidir. Türk tarihine, coğrafyasına, etnoğrafyasına, destan ve efsânelerine ait çok kıymetli bilgiler vermektedir. Aynı şekilde, Türk toplumunun günlük hayatı, âdetleri, giyim kuşamı, mutfağı evi ve çeşitli maddî kültür eşyası ile onların ekonomik hayatına ait ayrıntılı bilgiler ihtivâ etmektedir.

Eserin varlığı XIV. yüzyıldan bu yana bilinmekteydi. Çeşitli eserlerin yazarları, bu eserden faydalandıklarını zikretmişlerdir. Meselâ, Katip Çelebi, Keşfüz-zunûn'da bunu belirtmiştir. Eser önci Kilisli Rifat Bilge tarafından Arap harfleriyle üç cilt halinde yayımlanmıştır. Bundan sonra eser üzerinde bir çok batılı ve Türk araştırmacı çalışmıştır. Bizde M.F.Köprülü, Z.V.Togan, Necib Asım, Kilisli Rifat Bilge, Besim Atalay, A.Caferoğlu gibi ilim adamları; batıda ise, Alman, Rus, Macar ve Fransız bilginler, çeşitli yayınlar yapmışlardır. Eseri önce Kilisli Rifat Bilge, Abdullah Atıf Tüzüner ve Abdullah Sabri Karter Türkçe'ye tercüme etmişler, ancak yayımlanmamıştır. Besim Atalay önceki tercümeleri de dikkate alarak eseri üç cilt halinde Türkçe'ye tercüme etmiş ve Bir dizin ilâvesiyle yayımlamıştır. (Ankara 1940-1943)

ÇİN KAYNAKLARI

Türkler'in en yakın münasebet kurdukları komşuları Çin olduğundan, Çin kaynaklarında Türkler'le ilgili geniş malumat vardır. Çinliler kuzey komşularını merakla takip ettiklerinden, topladıkları bilgileri dikkatle kaydetmişlerdir. Türkler hakkında bilgi veren Çince kaynakların başında Çin hânedanlarına ait yıllıklar gelmektedir. Bunların dışında yıllıklardan ve başka kaynaklardan istifade edilerek hazırlanmış olan ansiklopediler ve Çinli seyyahların hatıraları olan seyahatnâmeler mevcuttur. Türk tarihinin Orta Asyadaki devresi ile ilgili çok kıymetli bilgilerin bulunduğu bu kaynaklardan doğrudan istifade imkânımız olmamakla beraber araştırmacıların bunlarda aktardığı bilgilerden faydalandık.

B- ARAŞTIRMA ESERLERİ

Türk devlet geleneği ile ilgili olarak yayınlanan araştırma eserlerinden dört tanesi, devlet geleneğimizin bütün hususiyetlerini ihtiva etmektedir. Bunlardan Aydın Taneri'nin **Türk Devlet Geleneği** isimli eserinde konu incelenirken daha ziyade İslâmî devir kaynaklarının tercih edilmiş olması bakımından diğerlerinden ayrılmaktadır. İbrahim Kafesoğlu'nun **Türk Millî Kültürü** isimli eserinde, konu Türklerin İslâmiyete girişinden önceki ve sonraki devirler ayrı ayrı olarak değerlendirilmiştir. Diğer iki eser, Bahaeddin Ögel'e ait olan **Türk Kültürünün Gelişme Çağları ve Türklerde Devlet Anlayışı**'dir. Her iki eserde de kaynak olarak bilhassa kutadgu Bilig, Divanü Lûgat- it-Türk, destanlar ve kitabelerden istifade edilmiş ve İslâmiyetten önceki "Türk Devlet Geleneği" değerlendirilmiştir. Bu eserlerden ikincisinin devamı olan ve aynı ismi taşıyan bir başka eser İsmet Parmaksızoğlu tarafından yazılmış ve Osmanlı devri değerlendirilmiştir.

Bu alanda mühim bir eser, Mehmed Niyazi'nin **Türk Devlet Felsefesi** isimli kitabıdır. Yazar genel mahiyeti ile devlet felsefesi, devlet kavramı ve unsurlarını açıklayarak, Türk devletinin unsurlarını incelemiştir. Türk devleti hakkındaki yanlış

değerlendirmelerden bahs ederek, Türk devletinin amaçları ve özelliklerini tesbite çalışmıştır. Bugünkü Türk devletinin sistemi ve özelliklerine yer vermiştir.

Türk destanlarının değerlendirildiği, Ali Öztürk'ün **Çağları İçinde Türk Destanları** isimli eserinde, geniş alanlara yayılmış çeşitli Türk topluluklarına ait olan ve yüz yıllar içinde teşekkül eden Türk destanları, ayrı ayrı ele alınmıştır. Destanların metinlerine yer verilerek değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Destanlarda görülen alp tipi, ışık, ok-yay, demir, mağara, ağaç gibi motifler incelenmiştir. Ayrıca, destanların tarihî kaynakları ile ilgili bilgiler verilmiştir.

Bahaeddin Ögel'in **Türk Mitolojisi I-II** isimli eserinde, Türk destanlarının metinleri ve bunlar üzerindeki değerlendirmeler mevcuttur. Destanlarda görülen, Oğuz Han ile Mete (Mo- tun) Han'ın babalarını öldürmeleri gibi unsurlara yer verilerek, destanların tarihî kaynakları araştırılmıştır. Kurttan türeme, yükseğe sıçrama, ateşin keşfi, demircilik, hayat suyu gibi motifler incelenerek, Türk kültürü ve devlet geleneği açısından değerlendirmeler yapılmıştır.

Ahmet Taşağıl'ın **Gök- Türkler** isimli eseri, Türk ismini taşıyan ilk Türk devleti olan ve sonraki Türk devletlerine örnek teşkil eden, bir çok kültür unsurunu da diğer Türk topluluklarına miras bırakan Gök- Türk Devleti'nin tarihi ile ilgili bir çalışmadır. Çin kaynaklarından istifade ile hazırlanan bu eserin birinci kısmı, I. Gök- Türk Devleti'nin tarihi ile ilgili bilgileri ihtiva etmektedir. İkinci kısımda İçin kaynaklarında mevcut, Gök- Türklere ait metinler bulunmaktadır. Bu metinler Türk devlet geleneğinin hususiyetleri ile ilgili olarak dikkat çekici tarihî örnekleri sergilemektedir.

GİRİŞ

İnsanlar Paleolitik çağ (eski taş devri) da mağaralarda yaşarken¹ bütün kıtaların müsait bölgelerine yayılıp, yerleştikleri “coğrafi muhit”e intibak etmeye başlamışlardır. Bunu ateşin kolaylaştırdığı ileri sürülmüştür. Buzulların çekilip bitki örtüsü bugünküne yakın bir çehre ile belirince, Paleolitik devrin son zamanları yahut Neolitik devrin (yeni taş devri) iik başlangıcından itibaren insanlar, tarıma ve hayvancılığa müsait yerlere yerleşip bu işlerle uğraşmışlardır.² Böylece Paleolitik devrin ürünü olan “avcılık ve toplayıcılık” ekonomisinin yerini, “tarla kültürleri ve hayvancılık” ekonomisi almıştır.³ Devletin ortaya çıkıp, sulama işlerinin organize edip, sistem oluşturunca, tarım gelişmiş ve büyük yerleşme merkezleri ortaya çıkmıştır.⁴ Bu çağda insan becerisinin hayli artmasıyla, evlerle beraber, bunların içinde kullanılan eşyanın yapımı da başlamıştır. Bunu takip eden Kalkolitik çağ (bakır çağı) da alet yapımında çakmak taşı yerini madene bırakmış ve bakır kullanılmıştır. Bakırın kullanılmasıyla taş devri bütünüyle önemini yitirmiştir. Yerleşim sahalarının artması ve yeni yeni yerleşme bölgelerinin ortaya çıkmasıyla verimli tarım sahalarının ele geçirilmesi mücadelesi başlamıştır.⁵ Aç ve yoksul kalan grupların (göçebeler dahil) da yağmacılık yapmasıyla, bu çağda, yerleşik gruplar arasında sürececek olan çatışmaların temelleri atılmıştır.⁶ Çünkü bundan sonra kentler, bilhassa göçebelere iase

¹ Bozkurt GÜVENÇ, İnsan ve Kültür, İstanbul 1984, s.176 vd.

² Erol TÜMERTEKİN, Beşerî ve İktisadî Coğrafyaya Giriş I, İstanbul 1962, s.8; D. Mehmet DOĞAN, Tarih ve Toplum, Ankara 1989, s.59.

³ N. TUNÇDİLEK, Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi, İstanbul 1986, s.11.

⁴ D.M. DOĞAN, a.g.e., s.59.

⁵ Baykan SEZER, Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları, İstanbul 1979, s.73; N. TUNÇDİLEK, a.g.e., s.11 vd.

⁶ N. TUNÇDİLEK, a.g.e., s.13; Fernand BRAUDEL, Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I, (nşr: M. Ali

noktaları olarak hizmet etmiştir.⁷ Daha sonra yerleşme birimleri daha geniş alanlara yayılmıştır.⁸

Bakırın eritilip kalayla karıştırılması sonucu tunç eşyalar yapılmış ve Tunç çağı başlamıştır. Bu çağda evlere tahıl deposu ve ocağın yapılması ile mutfak eklenmiştir. Evler Neolitik'ten beri süre geldiği gibi kerpiçtendir. İnsanlar Kalkolitik'ten beri köy topluluğu ve kısmen bağımsız sosyal birlik hâlinde yaşarken, bu çağda idareci sınıf ortaya çıkmış, "kent" tipi yerleşme birimleri doğmuştur. Potansiyeli düşük bölgelerin insanları, Anadolu gibi potansiyeli yüksek yerlere göçmüştür. Kent kültürü gelişmiştir.⁹

İnsanlık tarihinde bu gelişmelerin olduğu ilk çağda Türklerin yerleşim yeri olan Orta Asya'nın coğrafi şartlarından bahsetmek gerekir. Çünkü Türk kültür ve medeniyetinin yerleşip gelişmesinde ve Türk insanını hayat ve yaşayış tarzında Orta Asya'nın iklim ve coğrafyası önemli bir yer teşkil etmiştir.

Orta Asya bozkırlarında coğrafi bölgeler çok geniş ve yollar da çok uzundu. Yüzlerce kilometrelik bölgelerde atları için otlaklarla suları kovalayan ve bu geniş sahalarda avlanan Orta Asyalı bir atlının, etrafını saran tek büyük şey, göğün sonsuzluğu ve maviliği idi. Bozkırların gözünü ve kalbini ise, göğün mavilikleri içinde kaybolan büyük dağ zirveleri dolduruyordu. Yerle teması atlarının ayaklarıyla. Gök bütün güzellikleri ve güçleri toplamıştı.¹⁰

Bozkırlarda yaşayan insanlar her an engin düzlüklerin veya uçsuz bucaksız göğün muhatabı olduğundan, ufukları genişti. Orta Asya coğrafyası da Türklere hem hem ufuk genişliği, hem de mücadele gücü ve dinamizm kazandırmıştı. Onlar için, uzak mesafeler yakın olmuş, gök başlarının üstünde bir çadır hâle gelmiş ve dünya ile insanların, idare edilmek için emirlerine verildiğini kabul etmişlerdir. Bu sebeple

---

Kılıçbay), İstanbul 1989, s.109; Ayrıca bk. D. M. DOĞAN, a.g.e., s.59.

⁷ F. BRAUDEL, a.g.e., s.109.

⁸ N. TUNÇDİLEK, a.g.e., s.13.

⁹ N. TUNÇDİLEK, a.g.e., s.14 vd.

¹⁰ Bahaeddin ÖGEL, T.K.T.G.I., Ankara 1991, s.68.

Türkler, erken çağlardan itibaren “Gök dini”ne ve “Tek Tanrı” inancına sahip olmuşlardır. Bu inanışlar Türk toplumunda, otorite ve disiplinin doğmasında da, mühim rol oynamıştır.¹¹

Türlere cihâna hâkim olma idealini kazandıran Orta Asya coğrafyasına baktığımızda şunları görüyoruz: Baykal gölünün güneyinde yer alan düz arazi, batıya uzanırken Altay-Sayan dağları ile çevrilmiştir. Orta Asya bu dağlar ile Yenisey, Ob, İrtiş nehirlerinin kaynak bölgeleri ve Kazak bozkırlarını içine alıp, Ural dağları ve Hazar denizine kadar ulaşmaktadır. Doğuda Kadırgan (Kingan) dağlarıyla sınırlıdır. Güneyde Taklamakan çölü, Karanlık dağları ve Pamir platosunu da içine alarak Himalayalara ve Hindukuş dağlarına kadar uzanmaktadır.¹² Bu sahanın kuzeyi ormanlık, güneyi dağlık ve çöl alanları ile kaplı, orta kesimi bozkır arazisidir.¹³ Ormanlar nehir vadileri ve yüksekliklerdedir. Kingan dağlarından başlayarak Karpatlara kadar bozkır hayatı uzanır. Bozkırların güney sınırlarında, 45 derece kuzey enleminin üstünde, Hazar denizi ile Aral ve Balkaş göllerinin kuzey kesimleri boyunca mümbit meralar Altay dağlarına kadar uzanır. Altayların doğu eteklerinden tekrar başlayarak Kingan dağlarına kadar devam eder. Bu şeridin güneyinde kumlu bozkır ve yer yer çöl sahaları bozkırı çevreler. Tanrı dağları ile Altay dağlarının arasında Çungarya kapısı adında bir geçit bulunmaktadır. Burası milletler ve kültürler arasında ayrıncı bir çizgidir.

Bozkırlar çöl değildir; yolda aldığı yağmur miktarı ortalama ortalama 550mm'nin altına düşmeyen ve rakımı çok yerde 500 metreden yüksek yaylalardan oluşur. Türk bozkır kültürünün geliştiği Andronova kültür sahası (Altay dağları- Sayan dağlarının güneybatı düzlükleri) rakımı 500-1000 m. arasında değişen, bol otlakları ile besiciliğe elverişli, hattâ kuru ziraate imkân verecek ölçüde rutubetli bir yayla

¹¹ B. ÖGEL, a.g.e., s.55.

¹² Ahmet ARDEL, “Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası”, Türk Dünyası El Kitabı I, Ankara 1992, s.9; B. SEZER, a.g.e., s.14; Daha Fazla Bilgi İçin Bk. W. RADLOF, Sibirya'dan (Seçmeler), (nşr: Ahmet Temir), İstanbul 1976, s.1 vd.

¹³ A. ARDEL, a.g.e., s.12 vd.; B. SEZER, a.g.e., s.16.

durumundadır.¹⁴ İklimin sert oluşu sebebiyle ancak tahıl ürünleri yetişebilmektedir. Sert bir kara iklimi hüküm sürer, kışlar uzun ve soğuk, yazlar ise, hem sıcak ve kurak, hem de kısadır. Kışları ısı gündüz -25 dereceye kadar düşer. Sık sık görülen tipiler ve karın çok fazla yağması, insanları güç durumda bırakır. Yağışlar yetersiz olup, yıllık yağış ortalaması 46-262 mm. dolaylarındadır.¹⁵ Orta Asya coğrafyasının Altay bölgesinin iklim şartları biraz daha müsaittir. Bölge nebat ve hayvanca zengin, ziraate müsait verimli vadilere ve karlı dağlardan fişkıran ırmaklara sahiptir. Buranın hiç işe yaramayan sahaları da vardır. Güneyde taşlık ve kayalık, kuzeyde geçilmez ormanlarla örtülü dağları ve batıdaki kum çöllerinin varlığı dikkate alındığında ziraate elverişli sahanın az olduğu görülmektedir.¹⁶ Dağların alçak yamaçlarında iğne yapraklı etek ormanları bulunur ki buralar Moğolistan'ın kurutucu rüzgârlarının esmediği yerlerdir. Daha yükseklerde melez, ladin ve köknar ormanları yer alır. Doğu çöllerinden esen rüzgârlardan korunmuş olan 2200 metreden yüksek yerlerde otlar (Alp çayırları) bulunur. Tacikistan'ın tabii ormanlarında bol miktarda yabancı elma, armut ve badem bulunur. Bozkır bitkileri ilk baharda süratle biter, fişkırır ve çiçeklenir; yazın kurur.¹⁷ Nadasa bırakılan tarlaların fazla olması ve bozkırların geniş bir saha kaplaması yüzünden, çiftçiler arasında dahi ziraatle birlikte hayvancılık mühim bir yer tutar.¹⁸

Bozkır zikredilen vasıf ve şartları ile göçebe kültürünün en yüksek derecesi olan atlı çoban kültürünün teşekkülünde büyük bir tesire sahip olmuştur. Bu suretle dünya tarihinin en büyük cihângirleri burayı mesken tutmuştur. Bir çok büyük devletlerin kurucuları ve çeşitli Türk bodunları bu bölgede yetişerek; doğu, batı ve güneye akın yapmışlardır.¹⁹ Bu zor şartlar, Türklerin sağlam yapılı, dinamik ve mücadeleci insanlar olmasını, iyi birer savaşçı olarak yetişmelerini, diğer topluluklara karşı üstünlük kurmalarını sağlamıştır. Üstün olma duygusu, beraberinde cihâna

¹⁴ İbrahim KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, İstanbul 1983, s.201.

¹⁵ A. ARDEL, a.g.e., s.14 vd.

¹⁶ W. RADLOF, a.g.e., s.27 vd.; B. ÖGEL a.g.e., s.55.

¹⁷ A. ARDEL, a.g.e., s.24 vd.

¹⁸ W. RADLOF, a.g.e., s.32.

hükmetme isteğini doğurmuş ve onların binlerce kilometrelik alanlarda Doğu-Batı ve Kuzey-Güney hatları boyunca, bir uçtan diğerine koşturmalarına yol açmıştır. Hâkimiyet duygusunu “Tanrı’nın verdiği bir vazife” olarak niteleyip, kendilerini insanların huzur ve mutluluğuna adanmışlardır. Bu çerçevede tarihin ilk devirlerinden itibaren başta Orta Asya coğrafyası olmak üzere dünyanın bir çok coğrafyasında devletler kurmuşlardır.

Tarihte üzerinde ihtilaf olmayan, Türklerin kurdukları ilk devlet Asya Hunlarıdır. Nitekim bazı ilim adamları Chou Devleti’nin de bir Türk devleti olduğunu belirtmişlerdir.²⁰ O ve takipçisi olan Avrupa Hun, Gök-Türk ve Uygur devletleri anlayış ve kabiliyetlerine uygun olarak, çok insanî bir devlet geleneği ve muazzam bir teşkilât meydana getirmişlerdir. Onları takip eden Hazar, Bulgar, Avar, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu ve Türk-Moğol devletleri hem anlayış, hem de teşkilât olarak daha ileri seviyelere ulaşmışlardır. Hattâ, muhteşem Osmanlı Devleti de, bu devlet geleneğinin örneklerini sergilemiştir. İslâmiyetin kabulü de devlet geleneğinin insanî özellik ve teşkilât yapısının gelişmesinde mühim rol oynamıştır.²¹

Sadri Maksudî Arsal, “Kutadgu-Bilig”deki içtimaî hayat, ahlâk, devlet idaresi hakkındaki fikirler tamamıyla İslâmdan önceki Türklerin telakkileridir.”²² ve Halil İnalçık, Kutadgu-Bilig için, “Edebî fikrî malzemenin hemen hepsi Türk hayatından alınmıştır. Müellifin kullandığı darb-ı meseller Türk atasözleridir.”²³ diyerek, bu gerçeği ifade etmişlerdir.

¹⁹ Laszlo RASONYI, Tarihte Türklük, Ankara 1971, s.2.

²⁰ Ek. Wolfram EBERHARD, İçin Tarihi, Ankara 1987, s.33.

²¹ İslâmiyetten önceki Türk telakkisinin kaynakları destanlar ve kitabeler olduğu gibi, K.B. de devlet ve toplum hayatında İslâm öncesi Türk devletlerinin sahip olduğu anlayışın İslâmiyetin kabulünden sonra da gelişip zenginleşerek devam ettiğini gösteren en mühim kaynaktır.

²² Sadri Maksudî ARSAL, Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947, s.90.

²³ Halil İNALCIK, “Kutadgu-Bilig”de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, R.R. ARAT İçin, Ankara 1966, s.260.

HAKİMİYET ANLAYIŞLARINA NAZARİ YAKLAŞIM

Devlet, hukukî bakımdan, emretme hak ve yetkisine sahip ve o emri icra kudreti olan bir yüksek sosyal nizamdır. Ancak emretme hakkının itaat edenler tarafından “meşru” kabul edilmesi lâzımdır.²⁴ Sosyoloji ilminin önemli isimlerinden biri olan Max Weber, çeşitli topluluklar arasında görülen hükümlerlik şekillerini üç kısma ayırmıştır. Bunları kısaca şöyle açıklayabiliriz:

Gelenekçi Hâkimiyet

“Mevcut bir sosyal düzeni devam ettirmek” prensibine dayanır. Buna göre, sosyal düzeni yürütenler ile o düzene bağlı olanlar arasındaki farklılaşmanın çok eskiden ve devamlı olduğu kabul edilmiştir. Bu tip hâkimiyetin görüldüğü toplumlarda hükümdarlar, yazılı hukuk kaidelerinden ziyade, örf, adet ve geleneklere göre hâkimiyetlerini yürütmekteydiler.²⁵

Karizmatik Hâkimiyet

Karizmatik hakimiyette idare edilenler, hükümdarı bir nevi insan üstü “lütûf ve inayet”le donatılmış olarak görmekteydiler. Bu anlayışa göre, idare eden üstün bir kuvvet ve kabiliyete sahiptir. Tanrı onu öyle yaratmıştır. Karizmatik meşruiyet telakkisinde hükümdarın davranışları rol oynamaz. Nitekim, hükümdar ister kan dökücü, ister merhametli olsun, o hükümdar diğer insanların yapamayacağı bir takım icraati yaptığı fikri toplulukta yaygınlaşır ve iktidar meşruluk kazanır.²⁶

²⁴ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.236.

²⁵ Hans FREYER, Sosyolojiye Giriş, (nşr: Nermin Abadan), Ankara 1963, s.117 vd.

²⁶ Hans FREYER, a.g.e., s.119.

Kanunî Hâkimiyet

Bu hâkimiyet anlayışında, hükümdarın şahsî davranışlarının aksine, bir takım hukuk kaideleri yürürlüktedir. Bu kaidelere bütün fertler uymak zorundadır. Bu tip hâkimiyetlerde, hükümdarlar iktidarı ellerinde tutmalarına rağmen, sonsuz hâkimiyete sahip değiller ve kanunlara karşı sorumludurlar. Bu bağlamda hükümdarın yanındaki idarecilerin sorumlulukları da hükümdardan ziyade kanunlara karşıdır.²⁷ Ayrıca tarihte görülen “dominium” ve “imperium” olmak üzere iki tür hâkimiyet anlayışı daha mevcuttur.

Dominium ve İmperium Hakimiyyet

Dominium terimi daima belirli bir hakimiyyet kavramı ile beraberdir. Mülkiyeti de ifade etmekle birlikte, bir ferdin kendisine ait mallar üzerindeki icra ettiği hâkimiyeti gösterir. Hattâ başlangıçta dinî bir niteliğe de sahipti. Bazı klasik hukuklarda, ius (hak) kelimesiyle eş anlamlı olarak da kullanılmıştır. Fakat birçok defa “dominium”un teknik anlamda mülkiyet şeklinde tercüme edebileceğimiz bir mâna da taşıdığını görüyoruz.²⁸ Buradan hareketle “dominium”u “arazi üzerindeki tasarruf hakkı” olarak da tanımlayabiliriz.²⁹ Nitekim, “dominium” terimi fert için mülkiyet hakkını ifade etmekle beraber, bir devletin topraklarının ve halkının, hükümdar ve ailesinin malı sayılması anlamında da kullanılmıştır. Böylece hâkimiyet anlayışları içerisinde “dominium”un arzettiği öneme burada ulaşmış oluyoruz. Bu hukuk anlayışında ülkedeki bütün insanlar hükümdar ve ailesine hizmet ile mükelleftir. Hükümdar toprak ile beraber üzerinde yaşayan insanları miras yoluyla devredebilir, hattâ başkasına verebilirdi. Böyle bir durumda, hiç kimse hükümdara karşı çıkmadığı gibi, hükümdar da hiç kimseye hesap vermezdi. Hükümdardan hesap soracak bir kuruluş dahi yoktu.

²⁷ H. FREYER, a.g.e., s.120 vd.

²⁸ Bülent TAHİROĞLU, Roma Hukukunda Mülkiyet Hakkının Sınırları, İstanbul 1981, s.6 vd.

²⁹ Yavuz ABADAN, Amme Hukuku ve Devlet Nazariyeleri, Ankara 1957, s.127.

Bugün dilimize “emr etme kudreti” olarak çevirebileceğimiz “imperium” terimi, daha sonra “imparatorluk” mânasını ifade etmek üzere bir çok dile geçmiştir. Fakat başlangıçta herhangi bir büyük devleti değil, sadece “İmperium Romanum” şeklinde Roma Devleti’ni ifade eden bir mefhum olarak kullanılmıştır. Böylece “imperium” terimi ile hâkimiyet, devletin hâkim faktörü açısından şahsî unsura değil, mânevî bir kavram olan “emr etme kudreti”ne bağlanmıştır.³⁰ Bu itibarla imperium şu şekillerde yorumlanmıştır: İmparatorluk yetkisi, kralın hukukî hâkimiyet hakkı, kralın kanun yolu ile dinî, askerî, kazaî, icraî vb. salâhiyetlere sahip olması, buyurma kudreti.³¹ İmperium’u kullanana “imparator” denir. İmperium salâhiyetinin en görünür tarafı ordu komutanlığı olduğundan, bu terim kumandan gibi bir mânaya gelir. İmperium kumandanlık salâhiyeti, dolayısıyla ordu toplamak, terhis etmek, askeri mükâfatlandırmak ve eyâletler üzerinde hüküm ve kontrol imkânları verirdi.³² Başka bir tanıma göre ise, imperium; imparatorun Tanrı’dan aldığı kudret ile yerine getirdiği hâkimiyettir.³³

Yukarıdaki açıklamalara dayanarak, dominium ve imperium hâkimiyet anlayışları konusunda şu sonuca ulaşabiliriz: Dominium hâkimiyet anlayışı kesin bir hâkimiyeti ifade etmekle beraber, halk ve topraklar otoriteyi elinde bulunduran şahsın malı sayılırdı. İşte dominium ve imperium’u birbirinden ayıran nokta da buradadır. İmperium hâkimiyet anlayışı daha yumuşak bir hâkimiyet olmakla beraber, bazı istisnai durumlar haricinde devletin özel mülkiyete müdahalesine izin vermiştir. Bu da göstermektedir ki, imperium hâkimiyet anlayışı halka, toprakları ve mülkiyeti altında bulunan malları üzerinde tasarruf etme hakkını bırakmıştır.

Konunun anlaşılması açısından çeşitli milletlerin hâkimiyet anlayışları hakkında kısaca bilgi vereceğiz.

³⁰ Y. ABADAN, a.g.e., s.127 vd.

³¹ Bk. Şakir BERKİ, Roma Hukuku, Ankara 1949, s.24; Sadri Maksudi ARSAL, Umumi Hukuk Tarihi, İstanbul 1944, s.186; Recai Galip OKANDAN, Roma Amme Hukuku, Ankara 1944, s.48; Muvaffak AKBAY, Umumi Amme Hukuku Dersleri I, Ankara 1958, s.127.

³² Ziya UMUR, Roma Hukuku (Tarihi giriş ve kaynaklar), İstanbul 1967, s.83.

Eski Çin'de Hâkimiyet Anlayışı

Çin'de en eski hânedan Hiya'lardır. Bu hânedanın kurucusu olan "Yü" Çin'de dokuz eyâletten oluşan bir devlet kurmuştu. Fakat ilerleyen zamanlarda Hsialar'ın sefahate dalmaları, merkezi otoritenin zayıflayarak küçük beyliklerin oluşmasına yol açmıştır.³⁴ Böylece oluşan feodal rejim, Hsia'lardan sonra gelen "Shang" ve "Chou" Hânedanları zamanında da devam etmiştir. Sonuç olarak M.Ö. VIII. yüzyıl ile IX. yüzyıl arasında Çin'de her türlü demokratik özelliklerden mahrum oniki devletin hükümlerlikleri altında altı bine yakın küçük prensliğin varlığı tespit edilmiştir.³⁵ Chou'lardan sonra gelen "Tsin" Hânedanı devrinde merkezîyetçi askerî bir devlet belirmeye başlamışsa da mevcudiyeti uzun sürmemiş ve tekrar feodaliteye geri dönmüştür.³⁶ Ancak bu gelişmelere rağmen Chou'ların zamanında Bozkır menşeli "Gök dini" teorisinin Çin'de hâkim olmaya başladığı görülmektedir. Bu yeni anlayışa göre, hükümdar "Gök" tarafından tayin edilir ve halkın faydası için çalışırdı. Bunu yapamazsa veya yapmazsa göğün seçtiği başka biri iş başına gelirdi. Hükümdarın gök tarafından tayin edilmesi ve halkın faydası için çalışması, onun devlet mekanizmasının bir aleti olduğunu göstermektedir.³⁷ Yalnız burada belirtmemiz gereken önemli bir nokta şudur; M.Ö. 704 yılında bugünkü Nankin civarında ortaya çıkan Wu derebeyinin kendisini hükümdar ilân etmesi, Çinlilerin "dünyada yalnız bir tek hükümdarın mevcut olabileceği" fikrinden ayrıldıklarına delil sayılmıştır.³⁸

Çin siyaset ve ahlâk felsefesinin en mühim kaynağı M.Ö. VI. ve VII. yüzyıllarda yaşamış olan Konfüçyüz'ün görüşleridir. O, siyaseti ahlâk'ın bir kısmı

³³ Oktay AKŞİT, Roma İmparatorluk Tarihi (M.S. 193-385), İstanbul 1970, s.335.

³⁴ M. Şemseddin GÜNALTAY, Türk Tarihinin İlk Devirleri Uzak Şark Kadîm Çin ve Hint, İstanbul 1937, s.32.

³⁵ Bk. Wolfram EBERHARD, Çin Tarihi, Ankara 1987, s.34; R. G. OKANDAN, a.g.e., s.12 vd.

³⁶ Wolfram EBERHARD, a.g.e., s.42 vd.

³⁷ Muhaddere Nabi ÖZERDİM, "Choular ve Türklerden Gelen Gök Dini", *Belleten* XXVII/105, 1963, s.19.

³⁸ W. EBERHARD, a.g.e., s.42.

olarak ele almıştır. Konfüçyüz'e göre devlet yalnız ailelerin genişlemiş bir şeklinden ibarettir. Aileyi meydana getiren fertlerin nasıl sorumlulukları varsa, devleti yönetenlerin de bazı sorumlulukları vardır. Hükümdarla gök arasındaki bağ, baba ile oğul arasındaki gibidir.³⁹ Konfüçyüz felsefesinin temeli, "yol, idare et, hareket et ve anlatmak" anlamlarına gelen "Tao"dur. Tao, devletin ve fertlerin takip etmesi gereken ideal yoldur. Dünya ve fertler Tao sayesinde en iyi şekilde idare edileceklerdir. En iyi hükümdar Tao'ya göre hareket eden kimsedir.⁴⁰ Gökyüzü de Toa'ya uyar. Güneş, ay ve yıldızlar nasıl bir kanuna göre hareket ediyorsa, insanlar da dünyada benzer bir kanunun çerçevesinde hareket etmelidirler.⁴¹

Çin Devleti Ch'in sülâlesi (M.Ö. 256-207) nin hüküm sürdüğü devirde devletin Konfüçyüzcülük prensipleri üzerine oturtulması ile merkezi bir hükümet sistemine oturtulmuş ve siyâsî birliği kuvvetli, askerî bir devlet hâline gelmiştir.⁴² Bu devirde memleket illere ve bucaklara ayrılmıştır. İller hükümdarın adamları tarafından kontrol edilen bir mülkî ve bir askerî vali tarafından idare edilmiştir. Böylece bu nizam bütün Çin idare sisteminin özü olmuştur.⁴³ Burada eski bir Çin filozofunun devlet hakkındaki doktrinine de temas etmekte fayda vardır. Nitekim Siyun-tse isimli filozofa göre, insanlar için aslolan fazilet değil, kötülük ve şerdir. Bu itibarla onları zora fazilet sahibi yapmak, onlara iyiliği öğretmek lâzımdır. Bu da ancak kuvvetli ve otoriter bir devletin kurulması sayesinde mümkündür. Görülüyor ki Çinli Filozofun doktrinine göre, devlet umumiyetle bir krallıktır, fakat kral hâkimiyet hakkını halk vasıtasıyla ve halktan alır. Kral insaniyet ve fazilet kaidelerine riayet etmek zorundadır. Aksi taktirde iktidar elinden almır. İnsanlar arasında esirlik, efendilik yoktur. Bilakis vazife taksiminden doğan içtimai bir dayanışma vardır.⁴⁴

³⁹ W. EBERHARD, a.g.e., s.42 vd; M. N. ÖZERDİM, "Konfüçyanizm ve Batı Demokrasisi", DTCF XI/2-4, 1953, s.411.

⁴⁰ M. N. ÖZERDİM, a.g.e., s.411.

⁴¹ W. EBERHARD, "Eski İçin Felsefesinin Esasları", DTCF II/2, 1944, s.267 vd.

⁴² M. Ş. GÜNALTAY, Türk Tarihinin İlk Devirleri ... , s.144.

⁴³ W. EBERHARD, Çin Tarihi, s.79 vd.

⁴⁴ M. AKBAY, a.g.e., s.68.

Sonuç itibariyle, Çin hükümdarı “Gök dini” anlayışına uygun olarak göğün yeryüzündeki temsilcisi konumunda idi. Bu durumda hükümdar otoritesini ve tahtını gökten almıştı. Yükselmesini ve çökmesini “gök”e borçlu idi ve göğün oğlu sıfatı ile mukaddes bir şahıs olarak tanınmıştı. Gök inancına göre, Çin hükümdarı bütün dünya devletlerinin imparatoru olarak yükselmekte idi.

Eski Hint’te Hâkimiyet Anlayışı

Eski Hint’te ahlâk ve siyâseti dinden ayırmak zordur; içtimai hayatın bütün tezahürleri dinî bir mahiyet arz ediyordu. Hint’te başlıca iki din (Brahmanizm ve Budizm) vardı. çok eski bir din olan Brahmanizm’de içtimai, siyasî ve ahlâkî kaideler Manu kanunlarına dayanırdı. Manu kanunlarına göre, insanlar hak ve vazifeleri bakımından bir takım sınıflara ayrılmıştır. Buna kast denir. Kast tamamen kapalı bir içtimai sınıf demektir.⁴⁵ Nitekim Hint’te hâkim olan kast sisteminin Brahmanlara tanıdığı geniş imtiyazlar devlet hukuku bakımından önemli hususları kapsamktaydı. En üst dinî mevkileri işgal eden Brahmanlar’ın bu imtiyazları teokratik bir devlet görüşünün ve hükümdarı ilâhî bir şahsiyet kabul eden, din adamlarının nüfûzuna dayalı aristokratik bir hükûmetin gelişmesini sağlamıştır.⁴⁶ Hattâ devlet aleyhinde işlenen suçlar, topluma karşı işlenmiş kabul edilirken, esasında korunan “kast sistemi” olmuştur.⁴⁷

Burada hâkimiyet anlayışına bu kadar tesir eden Brahmanlara tanınan imtiyazların incelenmesi gerekir. Nitekim Brahmanlar, kast sisteminin en üst tabakasını oluşturmaktaydılar. Telâkkiye göre Brahmanlar ilk olarak yaratıldığından, “en asil olmak” imtiyazına sahip bulunuyorlar ve Manu kanunlarına göre, Tanrı’nın temsilcisi ve adaletin timsali olarak görülüyorlardı.⁴⁸ Bazen mahkemelerde yargıçlık yaptıkları da

⁴⁵ S. M. ARSAL, U.H.T., s.42.

⁴⁶ R. G. OKANDAN, *Umumî Amme Hukuku*, s.138.

⁴⁷ Çetin ÖZEK, *Devlet Başkanına Karşı İşlenen Suçlar* (T.C.K. 156-158), İstanbul 1970, s.12.

⁴⁸ R. G. OKANDAN, *Umumî Hukuk Tarihi Dersleri*, İstanbul 1951, s.48.

görülmüştür.⁴⁹ Bütün bunların yanında Brahmanlar dünyayı idare edebilme iktidarını kendilerinde görürlerdi⁵⁰ ve kendisinin peygamber olduğunu iddia eden Brahmanlar'a da rastlanmıştır.⁵¹

Brahmanların hâkimiyet anlayışını bu kadar etkilediği eski Hint'te kralın kendi başına hareket etme serbestliği mevcut değildi. Nitekim krallık sıfatının daha önce Brahmanlar tarafından kabul edilmesi gerekirdi. Buna göre Brahmanlar zümresinin bir üyesi olan hükümdar, onların isteklerine göre hareket etmek zorundaydı. İşte bütün bu sebeplerden dolayı eski Hint'te Brahmanların oluşturduğu kast sistemi, devletler hukuku bakımından aristokratik bir rejimin doğmasına yol açmıştır.⁵²

Brahman dininin bütün bu özelliklerine karşılık, Budizm daha farklı hususiyetler taşımaktadır. Nitekim Budizm, insanlar arasında eşitlik ve kardeşlik prensiplerini tekâmül ettirmiş, böylece rahiplerin saltanatına ve kast rejimine önemli darbeler vurmuştur. Buda dinine göre mevcut her şey elem ve ızdıraba maruzdur. ızdırabın kaynağı beşerî ihtiraslar, arzu ve dileklerdir. ızdıraplardan kurtulmak için ihtirasları yok etmek lâzımdır. Bunun için de inanışta, iradede, harekette, hayat vasıtalarında, temayüllerde doğruluktan şaşmamak gerekir.⁵³ Nefisten feragat insanları "Nirvana"ya, yani cennete ulaştırır. Yeryüzündeki hayatın hiç bir önemi yoktur. Asıl hayat Nirvana'dadır. Budizm'i Brahman dininden ayıran temel özellik ise, kast rejimine bir emrivaki gözüyle bakması ve içtimai eşitliği değil, dinî eşitliği kabul etmesidir. Budizm, hâkimiyetin kaynağının halk olduğunu, kraliyetin esasını insanların karşılıklı anlaşmalarının teşkil ettiğini, hükümdarın teb'asının iyiliğine hizmet etmekle mükellef bulunduğunu ileri sürmüştür. Hükümdar kendi arzu ve ihtiraslarına göre değil,

⁴⁹ S. M. ARSAL, U.H.T., s.43.

⁵⁰ Walter RUBEN, Eski Hint Tarihi, (nşr:Cemal Ziya Şanbay), Ankara 1944, s.39.

⁵¹ Yuisuf Hikmet BAYUR, Hindistan Tarihi I, Ankara 1946, s.31.

⁵² R. G. OKANDAN, Umumi Amme Hukuku, s.32.

⁵³ S.M. ARSAL, U.H.T., s.36.

umumun menfaatine göre hükmetmelidir. Ancak bu suretle krallık meşru addolunabilir.⁵⁴

Moğollar'da Hâkimiyet Anlayışı

Moğol Devleti'nin başında "Han" bulunurdu. Hanlık yalnız Cengiz sülâlesinin bir imtiyazı idi. Hanın salâhiyeti hiçbir zaman tahdit edilmemiştir.⁵⁵ Hükümdar ailesinin reisi olarak devletin efendisi kabul edilen "Han", ülkenin ve halkın her şeyi ile sahibiydi. Moğol hükümdarların hâkimiyetlerinin menşei "Gök Tanrı"dan aldıklarını ve ebedî Tanrı'nın gücü ile hükümdarlık ettiklerine inanırlardı.⁵⁶ Ayrıca, Cengiz Han Devleti'nde hâkimiyet anlayışı Cengiz Han'ın yasalarına dayanmaktaydı. Bunları şöyle özetleyebiliriz: 1-"Tek Tanrı vardır. Bu Tanrı'ya tapılacaktır. Tek Tanrı'ya tapan dinler serbesttir."⁵⁷ Bu konuda Cuveyni şöyle demiştir: "Cengiz Han'ın dini olmadığı için* insanları dinine göre ayırt edip birini diğerine üstün tutmazdı. Hangi dinden olurlarsa olsunlar âlimlere ve zahitlere iyi davranır, onları daima yüceltirdi. Bunu Yüce Tanrı'ya karşı bir görev bilirdi. Müslümanlara saygı gösterdiği gibi Hıristiyanlara ve putperestlere de saygı duyardı."⁵⁸

2-"Hakanlık, Cengiz Han'ın erkek oğullarının nesline mahsustur. Fakat hakanlık, sadece miras olarak hakandan hakana geçmez. Hakanları kurultay seçer."⁵⁹ Meselâ İlhanlılar'da Abu Said'in kızkardeşi olan Sati Beg, Cengiz Han neslinden gelmekle beraber, Hülagü Han'ın soyundan değildi. Bu yüzden abisinin hükümdar seçilmesi için devlet ricaline tavsiyesi ve bütün çabaları yeterli olmamış, ancak erkek

⁵⁴ R.G. OKANDAN, *Umumî Amme Hukuku*, s.32.

⁵⁵ S.M. ARSAL, *Türk Tarihi ve Hukuk*, Ankara 1947, s.370.

⁵⁶ Fuat KÖPRÜLÜ, "Proto-Bulgar Tarihine Dair Notlar", T.H.İ.M.T. II, İstanbul 1939, s.3.

⁵⁷ Necati KOTAN, *Cengiz Han*, Ankara 1976, s.93.

Bu ifadeyle Cengiz Han'ın İslâmiyet, Hristiyanlık gibi bilinen belli başlı dinlerin hiç birisine mensup olmadığını belirtmiş olmalıdır. Gök Tanrı dini hakkında bir malumatı olmasa gerektir.

⁵⁸ Alattin Ata Melik CÜVEYNİ, *Tarih-i Cihangüşa I*, (nşr: Mürsel Öztürk), Ankara 1988, s.96.

⁵⁹ Necati KOTAN, a.g.e., s.95.

namzed olmayınca tahta çıkabilmiştir. Ondan sonra tahta çıkan hakanlar da Cengiz Han'ın yahut kardeşi Utkin'in soyundan gelmişlerdir.⁶⁰

3-“Teslim olmadıkça bir düşmanla sulh yapılmaz.” Ona göre, düşman kıpırdayamayacak hâle gelmedikçe sulh yapmanın kıymeti yoktu.

4-“Saray ve ordunun kışın yiyecek bulması için, Mart ve Ekim ayları arasında geyik, ceylan ve bunların benzeri olan hayvanları avlamak yasaktır.” Bu XX. asırda bile olmayan ince bir hüküm! Moğol sarayının ve ordusunun ihtiyacı ormandan karşılanıyor, halkın kesesine, bahçesine, ağlına ve ambarına dokunulmuyordu. Bu yapılırken halktan beklenen fedakârlık, sadece muayyen avlarda ava çıkmamaktı.

5-“Harbe gitmeyenler yapı ve yol işlerinde, bir gün de hanın hizmetinde çalışırlar.”

6-“Türk, kendi milletinden köle edinemez ve Türk toprağında hiçbir suretle köle yapılamaz. Başkasının kölesini, efendisinden izin almadan kendi hizmetinde kullananlar idam olunur. kaçan bir köleyi gören onu efendisine götürmeye mecburdur. Götürmeyenler idam olunur.”⁶¹

Cengiz Han kendini sadece Moğol aristokratlarının lideri saydığı için, onun emirlerinde, kararlarında halka değil, sadece şehzâdelere, noyanlara hitap edilmektedir.⁶² Cengiz Devleti hukuk bakımından imtiyazlı sınıflar esasına dayanmaktaydı. Handan sonra gelen aristokratlar, devlet içinde en yüksek sınıfı teşkil etmekte idiler. Devlet hânedanın özel malı telâkki edilirdi. Cengiz Han toprakları mukataa yapıp, bu arazileri ve üzerindeki ulusları, oğullarına ve yakın akrabalarına dağıtmıştır.⁶³ Moğollar'da kabilelerin başındakiler bir feodal bey durumundaydılar. Bunların idare, adliye, vergi işlerine bakan memurları vardı ve bunların vazifelerinin

⁶⁰ Bertold SPULER, İnan Moğolları (Siyaset İdare ve Kùltür, İlhanlılar Devri, 1220-1350), (nşr: Cemal Köprülü), Ankara 1957, s.274 vd.

⁶¹ Necati KOTAN, a.g.e., s.96 vd.

⁶² B. SPULER, a.g.e., s.259 vd.

⁶³ B.Y. VİLADİMİRTSOV, Moğolların İctimai Teşkilatı, (nşr: Abdülkadir İnan), Ankara 1987, s.150 vd.

babadan oğula geçtiği tahmin ediliyor. İlhanlılar döneminde de hükümdarın etrafında feodal asalete mensup bir çok maiyyet adamları mevcuttu. En yüksek asalet tabakasını hükümdar ailesi, prensleri, kabile reisleri ve onların evlâtları ile noyan (ordu asilleri)lar oluşturuyordu. İkinci asalet tabakasını vergiden muaf olan tarhanlar oluşturuyordu. Mönke'den itibaren her dini mensup ruhaniler de asalet kademesine uygun mevkiler işgal etmişlerdir.

Moğollar'da hükümdarlık babadan oğula geçerdi. Hakanın oğulları tahtta eşit hakka sahipti. Ancak kaganın en çok tercih ettiği baş-kadının çocuğu mevkici diğerlerinden üstün tutulurdu ve taht için varis olurdu. Yabancı evlenmelerden doğan çocuklar tahtta hak sahibi değillerdi. Yalnız oğullardan hangisinin tahta çıkacağına kurultay karar verirdi. Hükümdarın ölmeden önce yerine aday gösterdiği oğul ummiyetle kagan seçilirdi, ancak kurultayın aday gösterilen oğul yerine başka birini hükümdar seçtiği de görülmüştür.⁶⁴ Moğolların ilk hocaları ve Moğol İmparatorluğu'nun ilk devlet memurlarının Uygurlar olması⁶⁵ Türklerdeki hâkimiyet anlayışının bir çok özelliğinin Moğollar'da da görülmesine yol açmıştır diyebiliriz.

Cengiz Han'dan sonra gelen Moğol hükümdarları "Kagan" ünvanını kullanmışlardır.⁶⁶

Eski İran'da Hâkimiyet Anlayışı

Elam'da Kral askerî ve mülkî amirdi, onun yanında dörtler kurulu denen danışma meclisi vardı. Bu kurul baş rahip ve muavini ile askerî komutan ve yardımcısından oluşuyordu. Önemli işler görüşülürken kral bu kurula başkanlık ederdi. Pers konfederasyonunun temeli Ahuramazda'nın temsilcisi olan Büyük Kralın mensup olduğu hânedana saygıydı.⁶⁷ Krallar (Kisralar) kanun yapan ve tatbik edenlerin

⁶⁴ B. SPULER a.g.e., s.277 vd.

⁶⁵ V.V. BARTHOLD, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (nşr: Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1981; Orhan TÜRKDOĞAN, Türk Tarihinin Sosyolojisi, Ankara, s.262.

⁶⁶ B. SPULER a.g.e., s.295.

⁶⁷ Mehmet Şemseddin GÜNALTAY, İran Tarihi, Ankara 1948, s.76.

başydılar. Dinî ve sosyal hayata ait kaideler koymaya ve tatbik etmeye yetkiliydiler. Onların yaptıklarını değiştirmeye kimsenin kudreti yetmezdi.⁶⁸ Nitekim Büyük Kral, idarenin mihveri ve krallığın merkez noktasıydı.⁶⁹ Mısır'daki gibi bir ilâh değildi, fakat alelâde bir insan da değildi. Kadir-i mutlak bir hükümdardı, Ahuramazda'nın rıza ve iradesi yanında, kuvvet ve kudret vermesiyle hüküm sürüyordu. Devletin ve hükümü altındaki kavimlerin mukadderatıyla ilgili bütün kararları verirdi. Darius I, Nakş-ı Rüstem kitabesinde, "Ahuramazda yeryüzü nizamının bozulduğunu görünce onu bana havale etti. Ben de yeryüzüne nizam verdim." diyerek, kuvvetini Tanrı'dan aldığını ifade etmiştir. Başta en büyük memurlar olmak üzere bütün halk Büyük Kralın bendesi ve kuluydu. I.Darius'un krallığını temin eden yedi büyük ailenin reisleri kralın danışma heyetini teşkil ediyordu. Büyük Kral, Ahuramazda'nın adaletini yeryüzünde temsil ettiğinden, yargıçlık vazifesiyle mükellefi. Ayrıca ordunun da başıydı. Ancak bu işi generallere bırakmışlardı, harp meydanına gidenler nadirdi. Krallık babadan büyük oğula geçerdi, ancak, onun asil olması ve babasının krallığında doğmuş olması gerekirdi. Büyük oğul harbe gittiğinde veliaht olan büyük oğlunu yerine bırakırdı.⁷⁰ İmparatorluk otoritesini sağlayanlar "Büyük Kral"ın eyâletlerin başına umumî vali olarak tayin ettiği "satrab"lardı. Sınır boylarındaki mahallî hükümetlerin başında bırakılan eski hânedanlar ile kâhinler ve şeflerin ekserisi irsî idi. Mahallî kral ve şefler, malî işlerde satrabın emrindeydi. Yalnız Büyük Kral'a karşı sorumlu olan satrablar, asayiş ve emniyeti temin ederlerdi, ziraati himaye ederlerdi, vergileri toplarlardı ve adalet işlerine nezaret ederlerdi.⁷¹ Satrablar Büyük Kral'ın teveccüh ve emniyetini muhafaza ettikleri yerlerinde kalır, çoğu kere ölen satrabın yerini oğlu alırdı.⁷²

⁶⁸ Ali ŞAFAK, İslâm Hukukunun Tedvini, Erzurum 1978, s.8.

⁶⁹ Harun Han ŞİRVANİ, İslâm'da Siyasi Düşünce ve İdare Üzerine Araştırmalar, (nşr: Kemal Kuşçu), Ankara, s.16.

⁷⁰ M.Ş. GÜNALTAY, a.g.e., s.261 vd.

⁷¹ M.Ş. GÜNALTAY, a.g.e., s.270 vd.; M.Ş. GÜNALTAY, Yakın Şark IV, I. Bölüm, Perslerden Romalılara Kadar (Selevkoslar, Nebatiler, Galatlar, Bergama ve Britanya Krallıkları), Ankara 1987, s.33 vd.

⁷² M.Ş. GÜNALTAY, Yakın Şark IV, s.35.

İslâmiyet'te Hâkimiyet Anlayışı

İslâmiyetin ilk dönemlerinde idare Hz. Peygamber'in şahsında temsil edilen otoriteye dayanırdı. Bu otorite gücünü Allah'tan almıştır. Aslında mülk ve hâkimiyet kayıtsız şartsız Allah'ındır. Hz. Peygamber onun otoritesini temsil ederdi. Sağlığında, idarî nizam tamamen onun başında bulunduğu, vahyin gösterdiği bir otoritedir. Nitekim İslâmiyetin ilk devirlerinde de Hz. Peygamber, peygamberlikle siyâsî otoriteyi bir arada yürüten şahsiyettir. Bu itibarla Müslüman olan kabilelere yolladığı elçileri kendisi seçmiş ve tayin etmiştir.⁷³ Hz. Peygamber'in yönetimi bununla beraber istişareye dayanırdı.⁷⁴ Kur'an-ı Kerim hükümleri muvacehesinde vaz edilmiş olan bu esas otoritenin zulme sapmasını önleyici, idare edilenlerin yönetimde söz hakkı sahibi olmasını sağlayan gerçek mânada demokratik bir uygulamadır.⁷⁵ Nitekim burada Kur'an-ı Kerim'in hâkimiyet anlayışının temeli olduğunu görmekteyiz. Bu açıdan konunun derinlemesine incelenmesinde yarar vardır.

Kur'an Allah'ın birliği ve O'nun yeryüzündeki hükümranlığı hakkında bir ahkâm hazinesidir. Dolayısıyla hükümran olan Allah'ın birliği, tabii olarak meşru birliğe isabet ettirir. Allah'ın hükümranlığı karşısında beşerin hepsi aynı mevkiye ve hizadadır.⁷⁶ Adalet ancak kanun önünde eşitlikle mümkündür. Hz. Peygambere bile bir ayrıcalık tanınmamıştır. Kur'an'da devlet şekli veya devlet teşkilatı hakkında herhangi bir ayet yoktur. Günlük hayatın bir çok noktaları için kaideler konmuşken, devlete belli bir şekil getirilmemesi dikkat çekicidir. Hz. Peygamber'den de bize bir hadis intikal etmemiş, hattâ kendilerinden sonra devletin kimin tarafından ve nasıl yönetileceğine dair tedbir de alınmamıştır. Hz. Peygamber kendinden sonra sadece Kur'an ve sünnete uyulmasını emretmekle İslâm devletini zamanın ve şartların elastikiyetine bırakmıştır.⁷⁷

⁷³ Mücteba UĞUR, Hicri I. Asırda İslâm Toplumu, İstanbul 1980, s.141.

⁷⁴ Mücteba UĞUR, a.g.e., s.142; Mehmet NİYZAZİ, İslâm Devlet Felsefesi, İstanbul 1990, s.202.

⁷⁵ Mücteba UĞUR, a.g.e., s.142.

⁷⁶ Harun Han ŞİRVANA, a.g.e., s.35 vd.

⁷⁷ Mehmet NİYZAZİ, a.g.e., s.106 vd.

Kur'an'da topluluğun hayrı esastır, bunun için kişilere fedakarlık emredilmiştir. Kur'an'daki devlette istişarenin mühim bir yeri vardır. Hz. Peygamber bizzat sürdürdüğü sade hayatla Kur'an tarafından tesis edilen devletin bakımı için pek az bir paraya ihtiyaç olduğunu ve gelecek bütün zamanlar için ehliyetli ve israfsız bir hükümetin idealini ortaya koymuştur.⁷⁸

Hz. Peygamber'den sonra gelen nesil boyunca, İslâm devleti eski anlamıyla demokratik bir cumhuriyetti.⁷⁹ Bütün ergin ve hür erkekler hükümdarın seçimine yahut siyasette yapılacak bir değişikliğin oylanmasına katılırdı. Ancak aslında halife, Medine'nin ileri gelenleri tarafından seçilir, siyaset de onlar tarafından kararlaştırılırdı. Demokrasi ve savaş birbirine düşman olduğundan İslâm fütuhâtı, haliyle tek kişinin iktidarını gerektiriyordu. Emeviler zamanında idare açıkça monarşi haline geldi ve halifeler verasetle veya silahların hükmüyle işbaşına geldiler. Nazarî olarak halife siyâset adamı olmaktan çok din adamıydı. Halife, her şeyden önce İslâm aleminin başıydı; ilk vazifesi İslâm'ı korumaktı. Yine nazari olarak halifelik şer'i bir hükümetti. Öte yandan halife bir papa değildi; dinle alakalı yeni nizamlar getiremezdi. İktidarı hemen hemen mutlaklı. Ne bir parlamento vardı, ne de bir aristokrasi veya ruhban sınıfı onun iktidarını sınırlayabilirdi. Halifenin iktidarına Kur'an'dan başka sınır yoktu.⁸⁰

Hz. Peygamber'i, "Peygamber" olarak tanımak için kendisine biat edilmesi yani sadakat sözü verilmesi adeti, halifelerin seçimi⁸¹ zamanında da yapıldı. Devletçe teşkilatlanmanın temeli idare edenme edilen arasında akdedilen bir mukaveledir. Tatbikatta yalnız halkı en ziyade temsil edebilen insanlara biat edilirdi. Nitekim Halifelerde Hz. Peygamber tarafından Allah adına vaz'edilmiş kanunları fesih edemezlerdi;⁸² bununla beraber bu kanunları tefsir ve Hz. Peygamber zamanındaki

⁷⁸ Harun Han ŞİRVANA, a.g.e., s.37 vd.

⁷⁹ Mehmet NİYAZI, a.g.e., s.52 vd.

⁸⁰ Will DURANT, İslâm Medeniyeti, (nşr:Orhan Bahaeddin), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s.67.

⁸¹ Bu konu hakkında daha fazla bilgi için Bk. Ali ŞAFAK, Mukayeseli İslâm Ceza Hukuku, Erzurum 1977, s.180 vd.

⁸² Muhammed HAMİDULLAH, İslâm'a Giriş, (nşr: Kemal Kuşçu), İstanbul 1973, s.153.

kanunun sukût ettiği hususlarda kanun vaz'edilirdi.⁸³ Aile hukuk konusunda İslâm'da ayrı ve hususî bir kanun yoktu. Aile hukuku yine Kur'an'da yer almakta, nikah ve aile hukuku ile ilgili hükümler tanzim olunmaktadır.⁸⁴

İslâm'da mülkiyet konusuna yine Kur'an açıklık getirmiştir. Nitekim, Kur'an öğretilerinden ve hadislerden dünyada bulunan herşeyin mülkiyetinin aslında Allah'a ait olduğu yani insanların mallar üzerinde kullanma ve tasarruf yetkilerini kapsayan hakların bir yed-i eminininkine* benzediği sonucu çıkarılabilir.⁸⁵

Eski Mısır'da Hakimiyet Anlayışı

Mısır'da siyasî teşkilât çok eski devirlerden beri teessüs etmiş bulunmaktadır. Daha cilalı taş-bakır devrinin ikinci safhasında göçebe kabileler göçebeliği terkederek muayyen mntikalarda yerleşmeğe ve her biri ekseriya siyasî muhtariyete malik topluluklar vücuda getirmeğe başladıkları görülür. Her birinin başında "Saru" denilen bir reis bulunan siyasî teşekküllerin adı "Nom"dur. Böylece bu nomların biraraya gelmelerinden daha büyük topluluklar meydana gelmiş ve Mısır'da tam manasıyla devlet teşekkül etmiştir.⁸⁶

Nitekim Mısır tarihini iki devreye ayırarak hâkimiyet anlayışını inceleyebiliriz.

Tinit krallığı döneminde Mısır devleti mutlak bir monarşi arzeder. Kral veya firavun hem yukarı ve hem de aşağı Mısır'ın hükümdarıdır. Tinit kralları Mısır ilahı Horus'un⁸⁷ yeryüzündeki temsilcileri adlonurdu. Kral insan şeklinde bir ilâhtır. Bu itibarla otoritesi ilâhi bir otoritedir ve mutlaktır. Ayrıca bu dönemde Mısır'da idari

⁸³ Mehmet NİYZAZI, a.g.e., s.41 vd.

⁸⁴ Ferit H. SAYMEN, Halid K. ELBİR, Türk Medeni Hukuku III (Aile Hukuku), İstanbul 1957, s.15.

* Korunması ve idaresi kendisine verilen kişi.

⁸⁵ Adnan GÜRİZ, Hukuk Başlangıcı, Ankara 1986, s.100.

⁸⁶ R.G. OKANDAN, İlk Zamanların Yakın Şark Topluluklarında Devlet, İ.Ü.H.F. M., XI, S.1-2, s.155.

⁸⁷ Horus ilâhi bir pençesi ile mızrak tutan, diğer pençesi ile kalkan tutan bir şahin şeklinde temsil olunmuştur.

bir teşkilatın temelleride atılmış bulunmaktadır.⁸⁸ Mısır'daki hâkimiyet anlayışının sonucu olarak dinî ve siyasî sistemler arasında bir birlik olduğundan, taca ve mabede karşı fiiller aynı kabul edilmiştir. Tacın korunmasıyla toplumun korunması da aynı anlama gelmiştir. Kralın şahsına karşı fiilî hareketler ile onun emirlerine uymamak en ağır şekilde (ölüm) cezalandırılmıştır. Kral mabedin de başıdır.⁸⁹

Eski Mısır tarihinin ikinci dönemi Eski imparatorluk veya meclis krallığı dönemidir. Bu devirde Mısır devleti teokratik bir monarşidir ve kralların Horus ilahının yeryüzündeki temsilcileri oldukları kesinlikle kabul edilmiştir. Böylece kralın emirlerine karşı vaki olan en ufak bir itaatsızlık affedilmez bir günah mahiyetini almaktadır. Hükümetin böyle geniş salâhiyetlerine karşın ferdin hiç bir hakkı yoktur. Kralın otoritesi herşeye hâkim ve hudutsuzdur.⁹⁰

Sonuç itibarıyla Mısır'da kral tek başına bütün kudreti elinde tutardı ve nazırın başkanlığındaki bir hükümet vasıtasıyla yetkilerini kullanırdı. Fakat yukarıda ifade edilen devirlerden sonra rahipler sınıfının özel imtiyazlara sahip olması monarşinin yavaş yavaş teokrasiye dönüşmesine yol açmıştır.⁹¹

Eski Yunan'da Hâkimiyet Anlayışı

Yunanlılar en eski devirlerde küçük ve dağınık topluluklar halinde yaşamışlar zamanla aralarında mevcut ırk, dil ve din gibi çeşitli bağlarla birbirlerine yaklaşıp ufak birlikler meydana getirmişlerdir.⁹² Zamanla "tribu" denen kabilelerin birleşmesiyle "polis" veya "site" adı altında daha geniş ve siyasî bir teşekkül mahiyeti

⁸⁸ M. AKBAY, a.g.e., s. 75.

⁸⁹ Çetin ÖZEK, a.g.e., s.12.

⁹⁰ M. AKBAY, a.g.e., s. 76.

⁹¹ Jacques PIRENNE, Başlangıçtan Bugüne Kadar Büyük Dünya Tarihi I, (nşr: Nihal Önal, Beslan Cankat, Refik Özbek), İstanbul, s.16 vd.

⁹² R.G. OKANDAN, Umumi Amme Hukuku, İstanbul 1963, s.103.

taşıyan sosyal birlikler meydana getirmişlerdir.⁹³ Site adı verilen bu siyasi teşkilatların meydana gelişinde din büyük rol oynamıştır. Her sitenin kendine mahsus bir dini, kendine mahsus ilahları vardı. Bu müşterek inanç, site halkını kuvvetli bir şekilde siteye ve birbirlerine bağlamıştır. Nitekim kendi sitesi dışına çıkan bir Yunanlı, yabancı sitede, eğer kendi sitesi ile bu site arasında bir anlaşma mevcut değilse, herhangi bir haksızlığa hatta memnu fiile karşı masun değildir. Bundan başka iki site birbirleriyle harp hâlinde bulunurlarsa, itikada göre bu iki sitenin ilâhları birbirleriyle savaşmaktadır. İşte bu telakki, kapalı dini birer muhit teşkil eylemeleri bakımından sitelerin kendi aralarında kaynaşmalarına, birleşerek tek ve büyük bir devlet meydana getirmelerine engel olmuştur. Böylece siteler dört ayrı siyasî sistem ve dört ayrı hükümet şekli uygulamışlardır. Bunlar; krallık, oligarşi, mutlakiyet ve demokrasidir.⁹⁴

Bu devirde kurulan şehir devletlerinin en büyükleri Atina ve Isparta'dır. Atina sitesinde önceleri kraliyet sistemi mevcuttu. Kralın kendisi Akrapol'de oturur ve siteye bağlı olan aile reisleri ile müştereken faaliyette bulunurdu. Aile reisleri site işlerinin görüşülmesinde krala yardım ederlerdi. Daha sonraları kralların kendilerinin ve mensup oldukları ailenin nüfuzunu artırmaya yönelik politikaları bu rejimi sarsmaya başlamıştır. Sonraları aile reislerinin birleşerek krala karşı mücadele etmeleri sonucunda kralın nüfuzunda azalmalar görülmüştür. Bütün bu gelişmeler sonucunda sitenin siyasî teşkilatında bir yenilik meydana gelerek reisler tarafından idare edilen aristokratik bir hükümet şekli ortaya çıkmıştır.⁹⁵ Böylece ortaya çıkan "Oligarşi" rejiminde Atina, kral ve onun etrafında oturan dokuz kişilik bir heyet tarafından yönetilmeye başlandı. Bu dokuz kişilik heyetin üyelerine eski Yunan'da "Arkfont" ismi veriliyordu. Arkfontlar zengin ve soylu kişiler arasından seçilirdi ve bunların salahiyetleri çok geniş olurdu. Arkfontlardan birincisi sadece "Arkfont" ünvanı taşımakta ve en yüksek mülkî otoriteyi temsil etmekte idi. Kral ise ikinci Arkfont

⁹³ R.G. OKANDAN, Umumi Hukuk Tarihi Dersleri, İstanbul 1951, s.231.

⁹⁴ R.G. OKANDAN, Umumi Amme Hukuku, İstanbul 1963, s.70.

⁹⁵ S.M. ARSAL, Umumi Hukuk Tarihi, İstanbul 1944, s.79 vd.

olarak “Basileus” ünvanı taşıyor ve dini işlere bakıyordu. Üçüncü Arkhont ise “Polemarchos” ünvanını taşır ve askerlik işleri ile meşgul olurdu. Geriye kalan altı Arkhont ise “Tesmotel” ismi ile anılmakta idiler ve yargıç olarak görev yaparlardı.⁹⁶

Fakat bu oligarşik yönetim şekli Yunan sitelerinde sınıf mücadelelerinin doğmasına sebep olmuştur. Böylece aristokratik sınıf ile bu sınıfa mensup olmayan kesim arasında çıkan mücadeleler sonucunda arada ihtilafi sağlamak amacıyla bir hakem tayin etme yöntemine gidilmiştir. Bu hakemler asillerle asil olmayanlar sınıfı arasındaki hak ve salahiyetlerde bir denge kurmak maksadıyla bir takım kanunlar meydana getirmişlersede sınıflar arasında tam bir eşitlik sağlanamamış ve anlaşmazlıklara son verilememiştir.⁹⁷ Sitelerdeki kargaşalıklar sırasında halkı kandırarak kendilerine çekmeye muvaffak olan bazı şahısların hükümet darbesi yaparak iktidarı ele geçirdikleri görülmüştür. Böylece “Tiranlık” adı verilen bir rejim şeklide ortaya çıkmıştır. Aristokrasi ve oligarşiye tepki olarak ortaya çıkan bu rejimde başta bulunanların salahiyetlerini sınırlayacak hiç bir prensip ve müessese yoktur. Böylece bazı tiranlıkların hükümet idaresinde başarılı olmalarına karşın genellikle şiddetli davranışlarla halkı ezdikleri görülmüştür.

Herkesin hükümet sistemine iştirakini ifade eden demokrasi rejiminin M.Ö. V. asrın ortalarına doğru Atina sitesinde uygulandığı görülmektedir. Demokrasinin hakim olduğu devirlerde, site hükümetini idare edenler “vatandaş” niteliğindeki muayyen fertlerdi. Umumî meydanlarda toplanan vatandaşlar kanunları kabul etmekte ve uygulayanları kontrol etmekteydiler. Daha sonraları bu halk idaresi siyasî müesseselerin birbirleriyle mücadeleleri sonucunda yerini “Demagoji”ye terk etmiştir.

Hakimiyet anlayışında Atina sitesinde meydana gelen gelişmeler Isparta sitesinde görülmemiş ve krallık değişmemiştir.⁹⁸ Bu sitenin siyasî teşkilatının başında ayrı ayrı hanedanlara sahip iki kral bulunurdu. Helenizm devri (M.S. 30-395) nde

⁹⁶ R.G. OKANDAN, a.g.e., s.103 vd.

⁹⁷ A.M. MANSEL, Ege ve Yunan Tarihi, Ankara 1971, s.100 vd.

⁹⁸ A.M. MANSEL, a.g.e., s.103 vd.

devlet şekli mutlak hükümdarlıktı. Bu noktada eski Atina sitesindeki yönetim şekliinden farklılıklar vardır. Bunun yanısıra Helenistik devletler geniş araziler üzerine kurulmuşlar ve esas karakterlerini kralın Tanrı sayıldığı Mısır firavunlarının, Mezopotamya hükümdarlarının, en büyük Pers şahinşahlarının hükümdarlık anlayışlarından almışlardır. Bu bağlamda devleti yalnız kral temsil ediyordu, onun mülki, adli, askerî ve dinî idarede arzu ve sözü kanundu.⁹⁹

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Yunan tarihinin çeşitli dönemlerinde değişik idare şekilleriyle karşılaşmaktayız. Nitekim eski Yunan'daki demokrasi bugünkü manası ile değil, sadece aristokratlar arasındaki eşitlik şeklinde uygulanmıştır.

Eski Roma'da Hakimiyet Anlayışı

Roma tarihini üç kısma ayırabiliriz. Bunlar M.Ö. 753-509 tarihleri arasındaki krallık devri, M.Ö. 509-27 tarihleri arasındaki Cumhuriyet devri ve M.Ö. 27- M.S. 476 tarihleri arasındaki imparatorluk devridir.

Krallık devrinde devletin başında "Rex" ünvanı taşıyan bir kral bulunmuştur. Bunun yanında "Comitia Curiata", "Centuria" ve "Senatus" adları ile anılan meclisler vardı. Kral seçme veya kral tayin etmekle görevli bu meclisler tarafından verilen yetkileri kral mutlak bir biçimde uygulardı.¹⁰⁰ Ordu kumandanlığı, en yüksek yargıçlık ve başrahiplik görevlerini şahsında birleştirmiş olan kral yetkilerini icrada tam serbestliğe sahipti.¹⁰¹

Cumhuriyet devrinde krallığın yerini iki kişi tarafından temsil edilen "Konsül"lük almıştır.¹⁰² Krallıkta olduğu gibi konsüller hukukî, cezai, askerî ve dinî

⁹⁹ A. ŞENEL, Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne, Ankara 1970, s.174.

¹⁰⁰ S. ATLAN, Roma Tarihinin Ana Hatları, İstanbul 1970, s.17; Daha fazla bilgi için Bk. Özcan KARADENİZ, Roma Hukuku, ANKARA 1974, S.58; Ş.BERKİ, Roma Hukuku, Ankara 1949, s.20.

¹⁰¹ Fernand BRAUDEL, Akdeniz (İnsanlar ve Miras), (nşr:Aykut Derman), İstanbul 1991, s.39.

¹⁰² H. DEMİRCİOĞLU, Roma Tarihi I, Ankara 1953, s.72.

sahalarda yetki sahibi idiler.¹⁰³ Fakat bu iki konsül kararları ancak beraber verebilirler. Yalnız başlarına verecekleri emirlerin hiç bir anlamı yoktu. Aralarında anlaşmazlık çıktığı durumlarda senatus hakem vazifesi görürdü. Bunun yanısıra dış tehlikeler gibi önemli durumlarda tek elden idarenin mecburiyeti hissedilmiş ve bu durumlarda “diktatörlük” müessesesi vücuda getirilmiştir. Fakat bu idare şekli altı aylık bir müddetle sınırlanmış ve uzatılmamıştır. Bu arada krallık müessesesi de tamamen ortadan kaldırılmamıştır. Yalnız kralın yetkisi din işleriyle sınırlandırılmıştır.¹⁰⁴

İmparatorluk devrinde ise Principatus ve Dominatus isimleriyle anılan iki bölümde inceleyebiliriz. Nitekim Principatus devri, esas itibariyle cumhuriyet devri müesseseleriyle, monarşik prensiplerin birleştirilmeleri ve bunların birbirleriyle uzlaştırılması esasına dayanan Principatus sisteminin uygulandığı dönemdir.¹⁰⁵ Dominatus devri ise imparatorların kendilerini Roma devletinin sahibi ve mutlak amiri ilan ettikleri dönemdir.¹⁰⁶

Roma devletinin tarihsel gelişimine kısaca değindikten sonra hakimiyet anlayışının daha iyi açıklanması açısından Roma devletinin siyasi teşkilatının belirli vasıflarını ele almakta yarar vardır.

Başlangıçta bir site halinde teşekkül eden Roma uzun tarihi boyunca gelişerek, evvela millî ve büyük bir devlet ve nihayet o zamanki manasında cihanşümul bir imparatorluk olmuştur.¹⁰⁷ Eski Roma’da devletin vatandaş üzerinde mutlak bir baskısı vardır. Vatandaş devletin siyasi hayatına iştirak etmekle birlikte müstakil bir hukukî varlık telakki olunmaktadır.¹⁰⁸

¹⁰³ H.C. OĞUZOĞLU, Roma Hukuku, Ankara 1959, s.22.

¹⁰⁴ M. AKBAY, a.g.e., s.109.

¹⁰⁵ R.G. OKANDAN, Umumi Hukuk Tarihi Dersleri, İstanbul 1951, s.467; Ayrıca M.A.

AĞAOĞULLARI- Levent KÖKER, İmparatorluktan Tanrı Devletine, İstanbul 1990, s.60 vd.

¹⁰⁶ S.M. ARSAL, Umumi Hukuk Tarihi, İstanbul 1944, s.456.

¹⁰⁷ M. AKBAY, a.g.e., s.136.

¹⁰⁸ M. AKBAY, a.g.e., s.136; Mehmet Ali AĞAOĞULLARI-Levent KÖKER, a.g.e., s.40-41.

Umumiyetle Roma siyasi teşkilatının faik vasıflarından biri, Roma devletinde hiç bir vakit, tam manasıyla demokrasinin tessüs edememiş bulunmasıdır. Halkın çoğunluğu daima siyasî haklardan mahrum olarak yaşamıştır. Çıçero'nun övünerek belirttiği gibi, "özgürlük Romalılar içindir ve öteki halk köledir."¹⁰⁹ İktidar ya tek bir şahsın ya da oligarşik bir zümrenin elinde kalmıştır. Siyasî rejimlerin -demokrasi müstesna- hepsini tanıyan Roma'da bu alanda tek yenilik olarak askeri diktatörlüğü buluruz. Krallıktan aristokrasiye, aristokrasiden oligarşiye ve oradan da askeri diktatörlüğe geçerek nihayet mutlak ve müstebit monarşide karar kılan Roma'da bu değişiklikler, bilhassa harici siyasetin yayılma ve fütûhat siyasetinin tesiri ile ve harici bir intibak sureti ile başka bir deyişle, nazariyelere değil, hadiselerin icabatına uyularak vakî olmuştur. Roma siyasi teşkilatının diğer belirli bir vasfıda halkın veya başka surette tesis olunmuş bütün organların iradelerinin kanun kaynağı telakki edilmesidir.¹¹⁰

Bütün bu tarihsel gelişmeler ve özelliklere rağmen tarih boyunca kurulmuş bir çok evrensel mahiyet taşıyan imparatorluklar arasındaki Roma imparatorluğu dünyada hukuk düzeninin kurulmasını isteyenler bakımından en mükemmel örneklerden biri olarak kalmıştır. İmparatorluğun içindeki bütün halklar eşit siyâsî haklardan faydalanmakla beraber, bu halkların hepsi ortak hukuk kurallarının tanımış olduğu can ve mal güvenliğinden istifade etmekteydi. Böylece bütün imparatorluk gerçek bir siyâsî toplum mahiyetini taşıyordu.¹¹¹

Diğer Avrupa Devletleri'nde Hakimiyet Anlayışları

Yunan ve Roma dışında kalan Avrupa Devletleri'nde hakimiyet anlayışlarını üç grupta inceleyebiliriz. Bunlar; Cermen, İngiliz ve Fransız hakimiyet anlayışlarıdır.

¹⁰⁹ F. BRAUDEL, Akdeniz (İnsanlar ve Miras), (nşr: Aykut Derman), İstanbul 1991, s.36 vd.

¹¹⁰ M. AKBAY, a.g.e., s.137.

¹¹¹ Mehmet GÖNLÜBOL, Milletlerarası Siyâsî Teşkilatlanma, (Milletlerarası Siyâsî Teşekküllerin

Cermen hukukuna ve hakimiyet anlayışına göre, amme otoritesini ellerinde bulunduranlar idarenin tahakkukunu sağlamakla mükellefdirler ve bu işten mesuldurlar. Ancak yine Cermen telakkisine göre faziletli ve tarafsız her ferdin vicdanı ilahi iradenin makesidir. Nitekim Cermenler hukuku ilahiyi, iradenin tezahürü olarak kabul etmişlerdir. Böylece Cermen topluluklarında otorite yoluyla, emir vermek suretiyle faaliyette bulunmak mümkün değildir. Her meseleyi müzakere etmek ve netice için oya müracaat etmek gerekmektedir. Vaki, bu suretle dolanbaçlı bir yoldan, halk iradesinin yeniden hukukun kaynağı olarak belirlediğini görüyorsakta, burada halk iradesinin ilâhî iradeye uygun olması esas kabul edilmiş bulunmaktadır.¹¹² Cermenler'de askerî başarılar, askeri şeflerin sivilmesine yol açmıştır. Fakat zamanla kral üstün yetki sahibi olup, bütün yetkileri kendi şahsında toplamıştır.¹¹³

Cermenler'de ilk zamanlarda amme iktidarı ile askeri şefin otoritesi -askeri şeflerin sivilmesi sonucu- birbirinden ayırt edilememiştir. Devlet ile devlet şefi birbirine karıştırılmaktadır. Devlet şefi aynı zamanda askeri şeftir. Bu suretle uzun müddet mülkî merkezîyeti tesis teşebbüsleri akim kalmıştır.¹¹⁴ Menşede devlet şefinin otoritesi hudutsuz değildir.¹¹⁵ Kral mahkemesi yanında halk mahkemesi de vardır. Topraklar üzerinde kralın üstün mülkiyetine mukabil çeşitli kaynaklardan vücut bulan bir şahsi mülkiyet mefhumu da mevcuttur ve buna kral tecavüz edemez. Cermenlere göre kraliyet hakları ile hususi haklar birbirlerinden ayrı ve her ikisi de muhtardır. Görülüyorki Cermen Krallığı bidayeten beri kayıtlandırılmış bir iktidara sahiptir.¹¹⁶

Fransada ise hakimiyet anlayışını şöyle telakki edebiliriz. İlk önceleri toplumu düzenleyen üstün kudret bir gerçek kişi olarak ortaya çıkmıştır. Bunun en canlı örneğini prenslerde ve krallarda görmek mümkündür. Bu konuda Fransa krallarından XIV. Louis'nin "devlek benim" sözünü hatırlamak yeterlidir. Bu suretle

---

Tarihi Gelişimi ve Birleşmiş Milletler Teşkilatı), Ankara 1964, s.10 vd.

¹¹² M. AKBAY, a.g.e., s.147.

¹¹³ Çetin ÖZEK, a.g.e., s.15.

¹¹⁴ M. AKBAY, a.g.e., s.148.

¹¹⁵ Orhan Münir ÇAĞIL, Hukuk Başlangıcı Dersleri I, İstanbul 1961, s.186 vd.

kral toplumun mutlak hükümdarı olmaktadır. Tebaa hükümdara itaat etmektedir. Tebaa, tâbir caizse bir nev'i esirdir. Hükümdar bakanları istediği gibi değiştirmek hakkına haizdir. Hukuk kurallarını yapmak ve onları uygulamak hep hükümdara aittir. Fakat zamanla toplum içerisindeki üstün kudret gerçek kişi olmaktan çıkmıştır. Üstün kudret tüzel kişi olmuştur. Üstün kudretin bir gerçek kişide olması veya organlarda bulunan bir tüzel kişide bulunması bu hususu değiştirmemiştir. Devlet toplumdaki üstün kuvveti ifade etmiştir. Toplumdaki kuvvet unsurlarının başında kamuoyu gelmektedir. Kamuoyu toplumda meydana gelen, zamana göre değişen duygu, inanış ve fikri akımları ifade etmektedir. Kamuoyu devlete hayat ve hareket veren unsurların en önemlisidir.¹¹⁷

Batı dünyasında Roma'nın yıkılışından beri, işleyebilir bir parlamentoyu yeniden kuran, halkın seçtiği temsilcileri bir araya getirip bunlara serbest, tartışma ve kanun yapma yoluyla toplumsal ve iktisadi meseleleri çözüme yetkisi veren ilk memleket İngiltere'dir. Bu memleket devletin idaresini vatandaş kanı yerine, vatandaş oyuna dayandırmıştır.¹¹⁸ Nitekim İngiltere'de hakimiyet anlayışının nasıl geliştiğini tarihsel süreç içinde şöyle açıklayabiliriz.

İngiltere'de Anglo-Sakson hakimiyeti çağından kalma anayasa belirtileri vardır. Anglo-Sakson'lar, bütün Cermen kavimleri gibi, kralların emri altında merkezden yönetim ihtiyacını duyuyorlardı. Aynı ayrı krallıklar halinde geçen bir kaç yüzyıldan sonra, Yaşlılar Meclisi tarafından seçilen ve aynı zamanda savaşlarda önderlik eden bir tek kral, bütün İngiltere'ye hükmetmeye başladı. Yetkileri genişti, ferman çıkarabiliyor, memleketi yönetiyor ve adalet dağıtıyordu. Memleketin illere ayrılması ve şehir idarelerinin doğması da o döneme rastlamaktadır. 1066'da yönetimi ele geçiren Fatih William, ilk olarak eski yerli lordların elinden toprakları alıp kendi adamlarına vermekle çok kuvvetli bir merkezi hakimiyet kurdu. Gerçi böylece

¹¹⁶ M. AKBAY, a.g.e., s.148.

¹¹⁷ Erdoğan GÖĞER, Hukuk Başlangıcı Dersleri, Ankara 1974, s.182 vd.

¹¹⁸ Manfred C. VERNON, Devlet Sistemleri (Mukayeseli Devlet İdaresine Giriş), (nşr: Mümtaz

derebeylik kavramıda memleket idaresine girmiştir ama Norman kralları derebeyler üzerindeki hakimiyetlerini kaybetmeyecek kadar güçlü idiler. Ayrıca krallar yerleşmiş mahalli idare kurumlarına dokunmamışlar ve mahalli idarenin köklü bir şekilde sürüp gitmesine yardım etmişlerdir. Fakat eski İngiltere’de işler düzgün ve iyi gitmemiştir. Norman hakimiyetinin başlangıcında, başlıca anayasa meselesi kralın keyfi ve despotça hareketlerini önlemektir. Sonunda memleketin asilleri kralın karşısına yeter derecede kuvvetle çıkmayı becermişlerdir. Böylece 1215 yılında Magna Carta ilan edilmiştir. Büyük ferman aslında Britanya asillerinin bazı haklarını teminat altına alıyordu ancak içinde başkalarını ilgilendiren konular da vardı. Fermandaki hükümlerin en önemlisi memleket kanunları emretmedikçe ve hakkında kendi lordları tarafından bir hüküm verilmedikçe kimsenin tutuklanamayacağı, kanun dışı ilan olunamayacağı ve sürülemeyeceği şeklindeki sözdür. Bu itibarla Magna Carta insan hürriyeti üzerine yazılmış önemli vesikalardan biridir. 13. yy İngiliz krallarının daha fazla kamu desteğini arkalarına almak ve daha fazla vergi toplamak amacını gütmeleri ilk parlamentonun kurulmasında önemli rol oynamıştır. Böylece günümüzde görülen demokratik rejimin Roma imparatorluğundan sonraki ilk örnekleri İngiltere’de görülmüştür.¹¹⁹

Buraya kadar diğer bazı devletlerdeki hakimiyet anlayışlarının tarihsel süreç içerisinde nasıl geliştiğinden bahsettik. Nitekim eski Türk hakimiyet anlayışının daha iyi telakki edilmesi ve diğer devletlerdeki hakimiyet anlayışları ile kıyaslanabilmesi açısından önemli olan bu konu ayrıca diğer devletlere nazaran eski Türkler’de sosyal hayatın ve hakimiyet anlayışının neden üstün olduğunun anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Şimdi eski Türkler’deki hakimiyet anlayışını örnekler ve tarihi vesikalar yardımıyla geniş çaplı olarak inceleyebiliriz.

Soysal), Ankara 1961, s.5.

¹¹⁹ M.C. VERNON, a.g.e., s.7 vd.

I.BÖLÜM (TÜRKLER'DE SOSYAL YAPI)

A. SOSYAL HAYAT-BOZKIR HAYATI

İnsanın tabiat kuvvetlerine hâkim olamadığı eski çağlarda coğrafyanın insan hayatı üzerinde çok önemli tesirler bıraktığı bir gerçektir. Buradan hareketle Bozkır coğrafyasının ve iklim şartlarının da Türk yaşayışı, düşünce tarzı, inancı ve dünya görüşü, örfü ve geleneklerine yani kısaca “Türk kültürüne” yön verici etkiler bıraktığı sonucuna ulaşabiliriz. Ancak burada belirtmemiz gerekir ki, bir kültürün teşekkülünde coğrafi şartların yanında bizzat insan unsuru da önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca toplumlar kendi içerisinde görülen her türlü kültür belirtisini kabul etmemekte, ancak yaşayış ve düşünce tarzlarına uygun olanları benimsemektedirler. Bu açıklamalardan şu sonuca ulaşabiliriz. Her kültürün üç temel dayanağı mevcuttur. Bunlar; coğrafi çevre, insan unsuru ve cemiyettir. 3500 yıllık hayatı Bozkır coğrafi şartları içinde geçen Türk topluluğunun da kendine mahsus bir kültür tipine sahip olacağı muhakkaktır. Biz buna doğuş ve gelişme sahasından dolayı “Bozkır kültürü” diyoruz.¹

Burada Bozkır kültürünün açıklanması açısından, Orta Asya'nın coğrafi şartlarının tahlili önemli bir yer teşkil etmektedir.

Orta Asya'nın Türklerle meskûn olan kısmı doğu-batı, güneybatı-kuzeydoğu istikametine uzanan büyük çukur sahalarla kaplıdır. Bu sahaların etrafları, yükseklikleri 4000 metreyi geçen dağlarla çevrilidir. Fakat Orta Asya yer şekilleri bakımından her tarafta aynı özellikleri göstermemektedir. Orta Asya'nın merkezi kısmı

ile doğusunda dağlar, yaylalar ve ovalar birbirine girmiştir. Nitekim Bozkırlar, yükseltisi 1200-1400 metre arasında değişen yaylalardan oluşmaktadır. Büyük çöküntüler ve yükseltilerden oluşan bu arazide Altay dağlarının yüksekliği 4600 metreyi aşkın, Ötüken'in bulunduğu Hangay sıradağlarının ise 4000 metre, Tanu Ola sıradağlarının yüksekliği ise 3000 metreye yakındır. Yağmurlar oraya ulaşamaz. Çungarya'da, Gobi çölünde yağışlar yılda 100 milimetreden azdır. Yüksek yerler dışında hiç bir yerde yılda 200 milimetreyi aşmaz. Bunun yanında kışın soğuklar şiddetlidir. Soğuklar -50 santigrat dereceye düşer ve kışın akarsular ve göller donar. Yazın ise hava birden çok sıcak olabilir.² Bu özelliklere sahip Orta Asya Bozkırlarının garip bir hususiyeti de vardır. Beş-on yıl, hatta yüzlerce yıl ardi ardına yağın yağmurlar toprakları yeşillendirir. At, koyun ve deve sürülerini yetiştirmek için kâfi derecede nemlilik toplanır. Bu sürüler sütleri, etleri ve yağları ile step halklarını doyurur. Lâkin apansız basan kuraklık sonucunda sular kurumaya başlar. Kıtık yılları sürüleri kırar geçirir. İnsanları açlıktan kıvrandırır.³

Bunun yanında tarihin başlangıcından bugüne kadar dünyanın hiç bir bölgesinde iklimin değişmediği coğrafi bir gerçek olarak ispat edilmiştir. Bu yüzden ilk zamandan beri Orta Asya'da yaşayan kavimlerin göçebe kültürü çerçevesi içerisinde bulunduğunu kabul etmek gerekir. Ancak belli yağışlı dönemleri belli kurak zamanların takip ettiği de coğrafyacılar tarafından ispat edilmiştir. Orta Asya içinde -otuz beş yıllık, daha küçükleri de olmakla beraber- böyle devreler tespit edilmiştir.⁴ Orta Asya'nın amansız tabiatı zayıflara karşı hiç bir merhamet göstermezdi. Boy boy ayrılmış olan insanlar yaylalarda atlarını ve sürülerini yetiştirirlerdi. Düşmanları da atlı idi. Her hadise süratle olur ve herkes süratle hareket ederdi. Cemiyet, herkesin hızla hareket edip yerini alabilmesi ve düşmanın karşılanmasına göre teşkilatlanmıştı.

¹ İbrahim KAFESOĞLU, "Kültür ve Teşkilat", *Türk Dünyası El Kitabı*, İstanbul 1992, s.187.

² Jean-Poul ROUX, *Türklerin Tarihi, Büyük Okyanustan Akdeniz'e İki Bin Yıl*, (nşr: Galip Üstün), İstanbul 1991, s.86.

³ Stephen RONART, *Bugünkü Türkiye*, (nşr: B.T. Şaman), İstanbul 1937, s.10.

⁴ C. ÜÇOK- A. MUMCU, a.g.e., s.10.

Toplum düzeni tıpkı bir saat inceliği ile ayarlanmış olduğundan en ufak bir ihmal ve disiplinsizlik, herkesin malından ve canından olmasına yol açabilirdi.⁵

Yukarıda da ifade edildiği üzere Türk kültürünün geliştiği bozkırlarda coğrafi şartlar oldukça ağırdır. Bu ağır şartlar karşısında Türkler, kışın kışlakta oturuyor ve ziraat yapıyorlar, yazında yaylaya çıkıp hayvanlarını otlatıyorlardı. Böylece iki yönlü bir ekonomik düzene sahip olmuşlardı. Yaylak ve kışlak, bu ileri ekonomik düzenin dayandığı toprak ve bölgelerdi. Türkler kışın kışlanacak yere genel olarak kışlag veya kışlak diyorlardı. Kış evi, köy de şehir de olabiliyordu. Ayrıca kışın soğuk olmayan, rüzgârdan korunabilen ve barınabilen yer de kışlak idi. Kısacası, Türkler açısından “devamlı bir kışlak”ın evleri ve binaları bulunan bir köy ya da şehir olması lâzım değildi. “Çadır-köy” veya şehirler de kışlak oluyordu. Nitekim, bu hayat tarzı bugünkü Moğolistan’da halen devam etmektedir. Sahipleri belli olan sürekli kışlaklar, göçerevli Türkler’de bile, zamanla köylere ve yerleşme yerlerine dönmüştür.⁶

Türkçe’de yaylak veya yayla sözü, hayvanların otladığı yüksek yerler ve dağları ifade eder. Kışlak deyiminin karşıtı, yani “yazın oturulan yer”dir. Türkler’de yayla hayatı, bir tutku, önüne geçilmez bir alışkanlık olmuştur. Yaylası olmayanlar yazı kışlakda geçirirdi, ki bu Türkler için iyi bir şey kabul edilmezdi. Ancak fakir ve bahtsız kimseler yaylaya çıkamazdı. Aslında yaylanın kıymet kazanması hayvan otlağı olmasından ileri gelirdi⁷ ve hayvancı Türkler, “köylü-yaylacı” bir hayat sürerdi.⁸

Bütün bu açıklamalarla “Bozkır kültürü” olarak adlandırılan Türk kültürüne ayrıca niçin “Göçebe kültürü” veya “Atlı Göçebe kültürü” de dendiğini ifade etmeye çalıştık. Ancak burada hemen belirtelim ki, eski Türklerde göçebelik bir sosyal seviye değil bir vasıtaydı.⁹

⁵ B. ÖGEL, *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, İstanbul 1978, s.67.

⁶ B. ÖGEL, *T.K.T.G. I*, s.3 vd.

⁷ B. ÖGEL, *T.K.T.G. I*, s.23 vd.

⁸ L. LİGETİ, *Bilinmeyen İç Asya* (nşr: Sadrettin Karatay), Ankara 1986, s.46 vd.

⁹ Özkan İZGİ, “Kuruluş Devrinde Uygurların Kitanlara Tesirleri ve Uygur, Gazne Kitanlar Arasındaki Münasebetler”, *İ.Ü.T.E.D.*, S.7-8, 1976-1977, s.8.

Reşideddin Oğuznâmesine göre, Oğuz Han, Arran taraflarına vardığında yaz mevsimiydi ve hava

Türkleri yaylak-kışlak hayatı yaşamağa zorlayan, büyük hayvan sürülerine sahip olmaları ve hayvancılığa dayanan ekonomik zorluklardır.¹⁰ Her şeyden önce Orta Asya'nın büyük dağları ve geniş yaylaları ancak böyle bir yaşayışa imkân tanıyordu. Atlı göçebelerin büyük ekonomik avantajları da vardı. Hayvancılık, bilen ve başaran için, ziraatçilikten daha elverişlidir. Göçerlerin ekonomisi, çoğu at olmak üzere büyük baş hayvanlara dayanıyordu. Eğer insanlar kendilerini tabiata ve hareketli hayata kaptırırsa, onları tabiatın kucağından geri almak mümkün değildir.¹¹

Tanhu Mo-tun'un oğlu zamanında vezir olan kişi bir Çinli idi. M.Ö. 174'de Hunlara gelen Çin elçisinin bir sorusu üzerine bu vezir şu cevabı vermiştir: “-Hunlar'ın gelenekleri şunlardır: Hunlar kendi sürülerinin etlerini yerler. Hayvanlarının sütlerinden yaptıkları içkileri içerler ve derilerinden de elbise yaparlar. Onların sürüleri ise, ancak otları ile suların arasında yaşarlar. Bunun için mevsimlere göre, yer yer hareket eder ve gezerler. Bir tehlike anında veya bir savaş gerektiğinde ise herkes atlanır, okları ile yaylarını kullanırlar.”¹² Hunlar ve Gök-Türkler göçebeliğin yanında ziraatle de uğraşıyorlardı.¹³ Turfan-Beşbalık Uygurları'nda ziraate önem verilip tarla ve bahçeler kanallar vasıtasıyla sulandığı halde, hayvancılığın ağır bastığı ve ana yiyeceklerin “hayvanî gıdalara” dayandığı görülüyor. Uygurların bir çoğu şehirli ve ziraatçi iken, idare hayvancı ve yaylacı Uygurların elinde bulunuyordu.¹⁴

çok sıcaktı. Bundan dolayı yaylak olan dağlara doğru gittiler. Kışın dönüp bu vilâyetleri almayı uygun buldular. Yaz boyunca Arran ve Mugan'ın yaylak ve dağ mıntukalarını ve bu taraflardaki ülkeleri ele geçirdiler. Azerbaycan'ı da aldılar. O yaz Oğuz Han, Aladağ'da yaylak yaptı. A.Z.V. TOGAN, Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznâmesi), İstanbul 1972, s.30.

Yenisey kitabelerinde (Uyug Turan)ki, “kuyda prensesim, yaylada oğlum söyleye,” ve (Kemçik, Cırgak) “Er erdemim kalan eşim; bin erim sizlere; şehirdekilerim sizlere taylarımın nalbandı (?) yedi eski adamım taşra (gitmek) diledi. ... eski atlarımı şentem (?) avda bindiğim altı yüz ak atım.”⁹ H.N. ORKUN, a.g.e., s.449 vd. ifadeleri de “Bozkır Kültürü”nün emareleridir.

¹⁰ B.Y. VİLADİMİRTSOV, Moğolların İçtimai Teşkilatı (Moğol Göçebe Feodalizmi), (nşr. Abdulkadir İnan), Ankara 1987, s.60 vd.

¹¹ B. ÖGEL, T.K.T.G. I, s.65 vd.

¹² B. ÖGEL, T.K.G.Ç., s.241 vd.

¹³ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.314 vd.

¹⁴ B. ÖGEL, T.K.T.G. I, s.50 vd.

Dede Korkut hikâyelerinde anlatıldığına göre, tehlikeli mücadelelerden hemen sonra Salcan Hatun'u alan Kanturalı, Oğuz iline dönerken arkalarından kendilerine yetişen yağyı mağlup ve perişan eden Salcan Hatun'a karşı küçük düşmemek için Kanturalı, onunla vuruşmuştu.¹⁵ Bamsı Beyrek kendi kişiliğine denk bir kızla evlenmek isterken, Banu Çiçek de yarışma meydanında kendisine üstün gelecek bir yiğitle evlenmek dileğindedi.¹⁶ Bu üstünlük ve kendine güven duygusu Oğuz geleneğinde yaşılan değer ölçülerinden biriydi.

Boğaç, çocuk yaşta azgın bir boğayı öldürdüğünden bu ismi almış ve babası ona hanlık vermişti.¹⁷ Genç bir delikanlı olan Bamsı, ismini tek başına eşkiyalara mağlup edip tacirleri kurtararak almıştı. Babası bu olaydan memnun kalarak, oğluna çuldu, hanlık ve beylik vermişti.¹⁸ Bu davranış Oğuz topluluğunun yaşayışını şekillendirmekteydi, yetişen nesilleri teşvik etmekteydi ve hayata hazırlamaktaydı.¹⁹ Salur Kazan'ın çobanı bile bu özelliklere sahipti ve bağlı bulunduğu koca ağacı kökünden sökecek kadar güçlüydü. Ayrıca sapanı ile attığı taşla bir kaç kişiyi birden öldürmüştü.²⁰ Bu örnekler Oğuzların hayatının mücadelelerle geçtiğini her ferdin bu hayata uygun olarak yetiştiğini ve eşlerinde de bu özelliği aradıklarını göstermektedir. Zayıf ve korkaklara değer verilmiyordu. Yiğitlik gösteren kişi, isim -dolayısıyla şan-sahibi oluyordu, topluluk içinde itibar kazanıyordu.

Olaylardan anlaşıldığı üzere, Dede Korkut destanlarında Oğuz düşüncesi, kötülüğü her zaman yenmiş, doğruluğun ve hakkın savunucusu olarak işlenmiştir. Bamsı beyrek boyunda hile ve yalana başvuran Yalancı Oğulu Yaltacuk, olaylar sonunda mağlup olduğu gibi, Dış-Oğuz'u İç-Oğuz'a karşı kıskırtan Aruz Hoca, bu olaylarda hayatını kaybetmiştir.²¹ Atlı göçebeliğin sağladığı bir avantaj da, insanlara

¹⁵ Bk. Orhan Şaik GÖKYAY, *Dede Korkut Hikayeleri*, İstanbul 1976, s.153 vd.

¹⁶ O.Ş. GÖKYAY, a.g.e., s.56 vd.

¹⁷ O.Ş. GÖKYAY, a.g.e., s.6 vd.

¹⁸ O.Ş. GÖKYAY, a.g.e., s.51 vd.

¹⁹ A. ÖZTÜRK, a.g.e., s.199.

²⁰ O.Ş. GÖKYAY, a.g.e., s.32 vd.

²¹ A. ÖZTÜRK, a.g.e., s.201.

görülmemiş derecede bir vücut kuvveti, canlılık, sağlamlık ve savaş kabiliyeti vermesidir. Yiyeceklerinin temelini at ve hayvanî gıdalar olması; daima at üstünde ve hareket halinde olmaları, onların vücutlarını geliştiriyor ve enerjilerini artırıyor. Nitekim Cengiz Han, koyduğu yasa ile Orta Asyalı atlı göçebelerin yerleşmesini yasaklamıştı. Bundan maksadı, eliyle kurduğu cihân imparatorluğunun hiç olmazsa bir kaç asır yaşamasıydı. Bir Türk atasözü, “İl gider, töre kalır!” diyor, ama Türkler yerleşip il bulunca töreleri gidiyordu. Halbuki bozkırlı için toprak değil töre esastı. Çünkü yerleşen halk yumuşuyor, disiplin anlayışı kayboluyor ve kafaları da düzensiz bir hâl alıyordu. Göç sözü Türkler’de kendi evine yakın yerlere gidiş-geliş için kullanılırdı. “Evi olan fakat mevsime göre yer değiştiren” için göçgüncü denirdi. Büyük göçler uzak bölgelerde yeni yurtlar aramak ve vatan edinmek içindir ki, bu çoğu zaman devlet eliyle, devletin ve ordunun himayesinde olurdu.²²

T.A. Zhdanho’nun ifade ettiği üzere, Orta Asyalı yarı göçgüncülerin yaşadığı bölgelerde bugün olduğu gibi, eskiden de pek çok köy ve şehir bulunmaktaydı. Bu sebeple göçgüncülerin hemen yanı başındaki köy ve şehirler ile ilgileri olmadığı söylenemez. Bu Türkler arasında, el sanatları çok ileri ve yaygındı. Hayvancılara şehirliyle ile alışveriş imkânı veren ve onlarla barış içinde yanyana yaşamalarını sağlayan, el sanatlarına dayalı gelişmiş ekonomileriydi. Orta Asya’daki küçük kitleleri her an ölüm beklediğinden, bozkırlı Türkler geniş kitleler halinde yaşıyorlardı ve hayvanları için, yeni otlaklar ile sular arıyorlardı. Dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı kendilerini koruyabilmek için kendi aralarında teşkilâtlanıyorlardı.²³

Sonuç itibariyle örnek olarak gösterilen olaylar ve açıklamalardan anlaşılacağı üzere Türk kültürünün gelişmesinde Bozkır coğrafyasının önemli bir rolü olmuştur. Nitekim Türkler coğrafi şartların ve iklimin olumsuzluğuna karşın yaz

²² B. ÖGEL, T.K.T.G. I, s.3 vd.

²³ B. ÖGEL, T.K.T.G. I, s.43 vd.

Oğuznâme’ye göre, Kün Han tahta oturduktan sonra babası Oğuz Han’ın eski zamanlarda bir şehir kurduğu ve Yenikem adını verdiği ortaya çıktı. Oğuz Han burayı akıllı ve tedbirli biri olan Irkıl Hoca’nın idaresine vermişti. Z.V. TOGAN, Oğuz Destanı, s.49.

aylarında yaylalara çıkmayı tercih etmişler ve kışında kışlaklarada oturmuşlardır. Böylece Bozkır kültürü olarak adlandırılan Türk kültürü göçebe kültürü ve atlı göçebe kültürü olarak da adlandırılmıştır.

B. AİLE-BOY-MİLLET (BODUN)-DEVLET

Orhun kitabelerine göre Türk bozkır cemiyetinin yapısını şöyle tespit edilmiştir;

1.Oguş-aile, 2.Urug-aileler birliği, 3.Bod-boý, kabile, 4.Bodun-boylar birliği (siyâsî yönden müstakil veya değil), 5.İl (él)- müstakil topluluk, devlet, imparatorluk.²⁴ Oğuz ilinin meydana gelişi de şöyledir: Ailelerden obalar, obalardan boylar, boylardan Oğuz ili meydana gelmiştir.²⁵ Diyebiliriz ki, Türk toplumu bir tür teşkilât şeklinde bir araya gelmişti. Devlet, bu teşkilâtın en üst noktası, aile ise, temeliydi.

a- Aile

Fârâbî, üç tür eğiticiden söz etmektedir. Aile reisi aile içindekilerin, devlet reisi de milletin eğitimcisidir. Her ikisi de eğittikleri kimselerden bazılarının huyunu yumuşaklık ve inandırma ile, bazılarınınkini de zorla şekillendirir. Yalnız hükümdarın milletini eğitmesi çok daha zordur ve çok iyi bir maharet ve beceriye ihtiyaç gösterir.²⁶ Aile, hukukî terim olarak, birbirine kan, sıhriyet veya mukavele ile bağlı ve bu ilişkileri daha çok medenî hukukla düzenlenmiş insan topluluğudur.²⁷ Sosyologların ifadesiyle, aile içinde insan türünün belli bir biçimde üretildiği, topluma hazırlanma sürecinin belli bir ölçüde ilk ve etkili şekilde cereyan ettiği, cinsel ilişkilerin belli tarzda düzenlendiği,

²⁴ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.215.

²⁵ F. SÜMER, Oğuzlar, s.202.

²⁶ M. ARSLAN, a.g.e., s.31.

eşler ve ana-babalarla çocuklar (ailenin biçimine göre belli yakınlar) arasında belli bir ölçüde içten, sıcak, güven verici ilişkilerin kurulduğu, yine içinde bulunulan toplum düzenine göre ekonomik faaliyetlerin az yada çok yer aldığı bir sosyal kurumdur.²⁸

Aile eski Türk cemiyetinde bütün içtimâî bünyenin çekirdeği durumundaydı²⁹ ve baba hâkimiyetine dayanırdı.³⁰ Hun Tanhusu Mo-tun'un oğluna vezirlik yapan Çinli vezir, M.Ö. 174'den hemen sonra Hun ülkesine gelen Çin'in vezirine şunları söylemiştir: “- Çinliler'in oturdukları garnizonlardan, akına gitmek üzere toplanırken askerlerin Çinli akrabaları ile yakınları, en kalın ve sıcak tutan elbiseleri ile en iyi yemeklerinden vazgeçebiliyorlar mı? Elbiseleri giysinler ve yemekleri de yolda yeyip içsinler diye askere gidenlere veriyorlar mı?” Hun vezirinin bu sorusu üzerine Çin elçisi, “doğru vermiyorlar” demiştir. Bu konuşmadan anlaşılıyor ki, Türkler'de aile devlete asker vermek zorundaydı. Ancak bunu, “devletin yararı ile kendi yararı” arasında bir fark görmediğinden yapıyor. En iyi, belki de ellerindeki en

²⁷ Şakir ALTAY, Açıklamalı Hukuk ve Sosyal Bilimler Sözlüğü, Ankara 1983, s.20.

²⁸ Özer OZANKAYA, Toplum Bilimine Giriş, Ankara 1979, s.233.

²⁹ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.215 vd; Erol GÜNGÖR, Tarihte Türkler, İstanbul 1993, s.53; İsa KOCAKAPLAN, “Dede Korkut'ta İnsan Hükümdar ve Aile”, Aile Yazıları II, Ankara 1990, s.253.

Kişi aile yuvasında ruhi huzura kavuşmakta, kendini maddeten emniyette hissetmektedir.

Çocukları terbiye ederek toplum hayatına hazırlamak ailenin vazifesidir. Aile sosyal ve ekonomik faaliyetlere katılmayı sağlar, toplum düzenini korur, milletin teşekkülünde temel unsurdur. Bk. Ercüment KURAN, “Türk Ailesinin Mahiyeti ve Tarihi Gelişmesi”, Aile Yazıları I, Ankara 1990, s.363.)

³⁰ W. EBERHARD, Çin'in Şimal Komşuları, (nşr: Nimet Uluğtuğ), Ankara 1942, s.94; Tahsin BANGUOĞLU, “Türklerde Aile”, Aile Yazıları I, Ankara 1990, s.357; Cevat HEY'ET, Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış, Ankara 1996, s.45-46.

Ziya Gökalp bu tipe “pederi aile” adını verir. Bk. Z. GÖKALP, Türk Medeniyet Tarihi I, İstanbul 1970, s.15. Pederşahi (babaşahlık) ailede, aile babasının fertler üzerinde tam bir salâhiyeti olduğu halde, pederi (baba soyu) ailede baba ile beraber ananın ve ana soyunun da yetkisi vardır. M. ERÖZ, “Türk Ailesi”, Aile Yazıları I, nşr. Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem), Ankara 1990, s.226; Hilmi Ziya ÜLKEN, “Aile”, Aile Yazıları I, Ankara 1990, s.29; B. ÖGEL, Türk Mitolojisi I, Ankara 1995, s.56; İ. KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, İstanbul 1983, s.201. Bodinter, ataerkilliğin “yalnızca erkek akrabalığına ve babanın gücüne dayalı bir aile biçimi” olmadığı görüşündedir. O, babaların ilgililerin onayını alarak veya almadan kızlarını gelinleri ile değiş tokuş etmeleri sonucu zamanla kadınların mal statüsüne indiğini savunmuştur. Bk. Mualla TÜRKÖNE, Eski Türk Toplumunun Cinsiyet Kültürü, Ankara 1995, s.43)

son yiyeceklerini askere gidenlere veriyorlardı. Bu yüzden savaş sırasında yaşlı ve çocukların, aç ve çıplak kaldıkları da oluyordu.³¹

Türk ailesinin diğer bir özelliği de kan akrabalığı esasına dayanmasıdır.³² Aile yapısına verilen önem sayesinde Türkler, dünyanın dört bucağına dağılmalarına rağmen, varlıklarını korumayı başarmışlardır.³³ Bunun bir delili de Türkçe’de akrabalık nüanslarını belirleyen kelimelerin zenginliğidir. Meselâ, eski Türkçe’deki kanğ (baba) ve ög (ana) kelimeleri IX. asırdan itibaren değişikliğe uğrayarak, ata ve ana olmuştur.³⁴

Eski Türk ailesinin geniş aile olduğu belirtilmişse de, eski Yunan’daki “genose”, Roma İmparatorluğu’ndaki “gens” ve İslâvlar’daki “zadruga” denen geniş aile tiplerine benzememektedir. Bu yüzden küçük aile tipinde kurulu olması akla daha yakın gelmektedir.³⁵ Yani daha çok anne, baba ve çocuklardan meydana geliyordu.³⁶ Esasen dağınık çobanlık hayatı “büyük aile” tipine elverişli değildi. Onlar belirli toprak üzerinde kümelenip bir arada oturamazlardı. Böylece “küçük aile” nizamında yaşayan eski Türkler, daha hür fertler yetiştirme imkânına sahiptiler. Yalnızca otlaklar ve hayvan sürüleri ortak mülktü.³⁷ Gök-Türklerin türeyiş efsanesine göre kurttan doğan on erkek çocuk mağaranın dışından on kız almıştır.³⁸ Manas destanında, Manas’ın Kanıkey ile evlenmeden önce babasının karşısına gelerek, bugüne kadar gelenek ve göreneklere göre evlenmediğinden yakındığı görülmektedir.³⁹ Manas destanında, Manas’ın adamlarının çapulla elde ettikleri kızlarla evlendikleri ve Manas’ın da bu yolla

³¹ B. ÖGEL, T.K.T.G. I, s.239 vd.

³² C. HEY’ET, a.g.e., s.45 vd.; A. de LAMARTİNE, *Aşiretten Devlete Türkiye Tarihi I*, (nşr: R. Uzman), İstanbul 1947, s.42; Akdes Nimet KURAT, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937, s.70.

³³ Tahsin BANGUOĞLU, “Türklerde Aile”, *Aile Yazıları I*, Ankara 1990, s.358 vd.; İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.216; S.M. ARSAL, a.g.e., s.143.

³⁴ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.216 vd.; B. ÖGEL, T.K.T.G. I, s.246 vd.; M. ERKAL “Türk Ailesi ve Batı Avrupa’daki Bazı Değişmeler”, *Aile Yazıları II*, s.407.

³⁵ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.216.

³⁶ E. GÜNGÖR, *Tarihte Türkler*, İstanbul 1993, s.53; Tahir ÇAĞATAY, *Günün Sosyolojisine Giriş*, Ankara 1968, s.129.

³⁷ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.216.

³⁸ B. ÖGEL, T.K.T.G. I, s.43.

³⁹ Abdülkadir İNAN, *Manas Destanı*, İstanbul 1972, s.51.

evlendiği anlatılmıştır.⁴⁰ Türk ailesinde umumiyetle dıştan evlenme (exogamie) esastır ve velâyete dayanan baba hukuku geçerlidir.⁴¹

W Radloff, Dede Korkut destanlarında kadının statüsünü şu ifadelerle kaydetmiştir: “Destanda kadınların sosyal statüleri yüksektir. Birden fazla evliliğe bir işaret olsun yoktur. Her bir kahramanın bir kadını vardır. Dirse Han evlâdı olmadığından dolayı karısına çok darlıyor. ‘Bu ayıp sende midir, bende midir?’ diyor. İkinci kadınla evlenmek fikri aklına gelmiyor.”⁴² Orhun abidelerinde de çok kadınla evlenmenin izine rastlanmamaktadır.⁴³ Mo-tun’un eşinin ve Gök-Türkler’de İl-bilge Hatun’un hükümdar yanında bir kutsiyete ve devlet yönetiminde mesuliyete sahip oldukları Çin kaynaklarından anlaşılmaktadır.⁴⁴ Tatarların destanlarında en temiz tek evlilikte yaşayan kahramanlardan bahsedilmekteydi. Uygurların çoğu da tek zevceliydi.⁴⁵ Bir kaç kadınla evlenme Kazaklar’da da nadirdi, ancak ilk eşlerinden çocukları olmazsa ikincisiyle evlenirlerdi.⁴⁶ Görüldüğü gibi Türkler’de umumiyetle tek eşlilik (monogamie) görülürdü. Evlenen oğullar, hisselerini alıp yeni aile kurmak üzere çıkarlar, baba evi ise en küçük oğula kalırdı.⁴⁷ Suci Yazıtında, “Küçük kardeşim yedi, erkek evlâdım üç, kızım üç idi, oğlumu evlendirdim.”⁴⁸ denmiştir ki, Türkçe’de bir erkekle kadının aile kurmasına evlenme denmesi de erkek ya da kızın baba ocağından

⁴⁰ Orhan TÜRKDOĞAN, *Türk Tarihinin Sosyolojisi I*, Ankara, s.317.

Eski Türkler’de çok eşliliğin mevcut olduğunu gösteren hiç bir tarihi kayıt ve hiç bir görüşe genellikle rastlanmamaktadır. Ziyaeddin Fahri FINDIKOĞLU, “Türklerde Aile İctimaiyatı”, *Aile Yazıları I*, (nşr: Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem), Ankara 1990, s.17.

⁴¹ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.216; S.M. ARSAL a.g.e., s.43.

Türklerde ekzogaminin iki boyun birbirinden kız alıp vermesi olduğu belirtilmiştir. Gelinin yabancı boydan olması, geldiği boyda bir çok kurala uymasını gerektiriyordu. Meselâ, Gelin kocanın atalarının (sağ ya da ölü), kabile mensubu erkek akrabalarının adını ağzına alamazdı. Mualla TÜRKÖNE, a.g.e., s.175-176.

⁴² Bk. O.Ş. GÖKYAY, a.g.e., s.3.

⁴³ Laszlo RASONYI, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, s.57.

⁴⁴ O. TÜRKDOĞAN, a.g.e., s.315.

⁴⁵ L. RASONYI, a.g.e., s.57.

⁴⁶ T. ÇAĞATAY, a.g.e., s.128.

⁴⁷ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.216 vd.

⁴⁸ H N ÖRKÜN, a.g.e., s.156.

ayrılarak yeni bir ev kurduğunu göstermektedir.⁴⁹ Kadının ve çocukların kendilerine ait mülkü vardı. Koca, karısının kendi evinden getirdiği çeyiz üzerinde hak sahibi değildi.⁵⁰ Türk ailesinde aile fertlerinin sahip olduğu haklar ve aile içindeki vazife ve statülerini ise şöyle açıklayabiliriz.

Türk ailesinde esas söz sahibi babadır.⁵¹ Ancak erkek ve kadın birbirini tamamlar ve bir iş bölümü vardır.⁵² Dede Korkut destanlarında kahramanlar, eşlerin ve kızkardeşlerinin yardımıyla ölümden, felaketten kurtulmakta⁵³ ve eşlerine “Görklüm” (güzelim) diye hitap etmekteydiler.⁵⁴ Türk kadını itibar sahibiydi ve savaşta düşman eline geçmesi zillet sayılırdı.⁵⁵ Dede Korkut’ta kızların eğiticisi anne, oğulların eğiticisi babadır.⁵⁶ Bu konuya en güzel örnek olarak şunu gösterebiliriz: Uruz, henüz hiç savaşmadığı baş kesip kan dökmediği için kendisine bakıp üzülen babası Kazan Han’a, “Hüneri oğul babadan görür, öğrenir, ne zaman sen beni alp kâfir hudut boyuna çıkardın, kılıç çalıp baş kestir, ben senden ne gördüm, ne öğreneyim.” demiştir. Görüldüğü gibi Türklerde aile, eşlerin tam bir işbirliğini yansıtmaktadır. Bu işbirliğinin aile bağlarını güçlendirdiğini söyleyebiliriz. Dede Korkut destanlarında şölenlere, yağmalı toylara ve diğer toplantılara hanlarla beraber hatunların da katıldığı görülüyor.

İslâm öncesi Türk toplumunda kadın-erkek eşitliği vardı. Mete Han’ın hatunu Mete ile Çin İmparatorunun arasını bulmuştur. Hatunlar, hakanlar gibi

⁴⁹ A. DONUK, “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türkler’de Aile”, *Aile Yazıları I*, Ankara 1990, s.298.

⁵⁰ A. DONUK, a.g.m., s.298.

⁵¹ M. ERÖZ, a.g.m., s.23.

⁵² T. BANGUOĞLU, a.g.m., s.357;

Özel mülkiyetin olmadığı dönemlerde cinsler arasındaki ilişki simetriktir. Yönetimin erkek eliyle ortaya çıkışından sonra da bu simetri devam etmiştir. Analık ve ölümün gizem konusu olması, kadınların eline, erkeklerin siyasi-sosyal iktidarından farklı iktidarlar vermiştir. Her cins kendi alanında değişik güç kaynaklarını denetlemekte ve öteki üzerinde farklı yollardan, değişen derecelerde özel bir iktidar uygulamaktadır. Bk. Mualla TÜRKÖNE, a.g.e., s.48.

⁵³ O.Ş. GÖKYAY, a.g.e., s.81; M. ERGİN, Dede Korkut Kitabı I, Ankara 1958, s.183.

⁵⁴ F. SÜMER, Oğuzlar, İstanbul 1982, s.403.

⁵⁵ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.217.

⁵⁶ İsa KOCAKAPLAN, “Dede Korkut’ta İnsan, Hükümdar ve Aile”, *Aile Yazıları II*, Ankara 1990, 254 vd.

merasimle tahta oturuyordu, eşleri ve oğullarının yokluğunda naiblik yapıyorlardı.⁵⁷ Bilge Kagan babası İl-teriş Kagan ile annesi İl-bilge Hatun'un tahta birlikte oturduğunu belirtmiştir.⁵⁸ İbn Fazlan halifenin mektubu okunurken Bulgar Hanının, hatunu ve maiyeti ile beraber ayakta dinlediğini belirtmektedir.⁵⁹

Aile içerisinde miras konusuna ise şöyle değinebiliriz: Türk ailesinde erkek birinci plândaydı ve el üstünde tutulurdu. Göçebe Türklerde ve bir çok Türk topluluğunda miras konusunda üstünlük erkekteydi.⁶⁰ Bu durum ailenin ataerkil olmasının bir eseridir. Türk ailesinde babanın reis olması ve sözünün geçerli olması sebebiyle erkek çocuklar mirasta öncelikli kabul edilmiş olmalıdır. Evlenen kızları alan erkeklerin onlara bakmak mecburiyetinde olmaları ve aile mülkünün korunması düşüncesinin de mirasta kızların ikinci plâna itilmesinde etkili olduğu muhakkaktır.

Kadın meclislere katılırdı, kaç göç yoktu, yaşlı kadın söz sahibiydi.⁶¹ Kaynaklar Türk kadınının temizliğinden, cesaretinden, namus ve iffetine düşkünlüğünden bahsetmişlerdir.⁶² Dede Korkut destanlarının ikincisinde anlatıldığına göre, Salur Kazan'ın eşi, Burla Hatun ve oğlu Uruz esir düşerler. Kafirler yanında kırkince hatun bulunan Burla Hatun'u ayırt etmek için, kadınlara Uruz'un etini yedirmeyi kurarlar. Etten yemeyen kişinin Burla Hatun olduğu anlaşılacaktır. Burla Hatun bunu duyar, oğluna söyler. Oğlu, Oğuzların namus anlayışını sergileyen şu cevabı verir: "Bırak etimden çeksinler, kara kavurma etsinler. Onlar bir yediğinde sen iki ye, seni kâfirler bilmesinler, duymasınlar, ta ki pis dinli kâfirin döşegine varmayasın, kadehini sunmayasın, babam Kazan'ın namusunu lekelemeyesin."⁶³ Ayrıca, Dede Korkut

⁵⁷ O. TÜRKDOĞAN, "Başlık Geleneği ve Sosyolojik Açıklaması", Türk Aile Ansiklopedisi, Ankara 1991, s.35;

⁵⁸ M. ERGİN, Orhun Abideleri, İstanbul 1983, s.21-22,35.

⁵⁹ İbn Fazlan Seyahatnâmesi, (nşr: Ramazan Şeşen), İstanbul 1975, s.44.

⁶⁰ M. ERÖZ, a.g.m., s.231 vd.

⁶¹ M. ERÖZ, a.g.m., s.231.

⁶² Bk. A. İNAN, "Göçebe Türk Boylarında Evlâtlık", DTCF VI/3, 1948, s.136; L. RASONYI, Tarihte Türklük, s.58; A.N. KURAT, Peçenek Tarihi, s.195; İbn Fazlan, a.g.e., s.63 vd.

⁶³ O.Ş. GÖKYAY, a.g.e., s.33 vd.

destanlarında Bamsı Beyrek ile Banu Çiçek'in 16 yıl sonra kavuştukları anlatılmıştır.⁶⁴ Kadın dürüst, çalışkan ve erkeğine bağlı olduğu müddetçe erkekten saygı görürdü.⁶⁵ Erkek, arkadaşlarının yanında karısıyla evlenmez, başkalarının yanında ona apayakım (karıcığım) derdi. Bir erkeğin kadına dayak attığı duyulmamış şeydi.⁶⁶ Fransız etnolog Grenard'ın belirttiğine göre Türk toplumunda (şehir hayatında) kızlar kocalarını seçme hakkına sahipti. Kadın-erkek ayrılığı ve kadının tecridi yoktu. İktisadî hayatta kadın ailenin malının (ticaret yaparken) kıymetini belirleyiciydi.⁶⁷ Boşanma ise milli adetlerce son derece fena görülürdü.⁶⁸ Ancak Türkler'de kadın, vardığı erkeğin sakat yahut iktidarsız olması durumunda başlığı geriye ödeyerek boşanabilirdi.⁶⁹

Yukarıdaki örnekler de göstermektedir ki, eski-Türk aile yapısında kadınlar da erkekler kadar hürmete değer görülmüşlerdir. Kesinlikle erkeğin kadından üstün olduğuna dair bir örneğe rastlanmamakta ve sosyal hayat içerisinde erkeğin sahip olduğu haklar kadın için de geçerli olmaktadır. Erkeğin kadına nazaran üstün olduğu durumlar ise günümüzde dahi devam eden koşullar için geçerli olmaktadır.

Dede Korkut destanlarında da bu bir gelenek olarak görülmektedir.⁷⁰ Suci yazıtında, "kızım" cihazsız (kalınsız) verdim.⁷¹ denmiştir ki, bu Türkler'de kız verirken başlık alındığını gösteriyor. Göçebe Yakut, Altay ve Kırgızları inceleyen Fransız sosyolog Gaston Richard da bu Türk topluluklarında kalın adeti varlığını belirtmiştir.⁷²

Oğuzlar'da evlenecek kişi, birisinin kızını, kız kardeşini veya velâyeti altında olan kadını bir miktar harem kumaşı karşılığında isterdi. Başlık deve veya başka bir hayvan da olabilirdi. Başlığı veliye verdikten sonra kızı alıp çadırına

⁶⁴ O.Ş. GÖKYAY, a.g.e., s.73 vd.

⁶⁵ T. BANGUOĞLU, a.g.m., s.358 vd.

⁶⁶ H.Z. ÜLKEN, a.g.m., s.231 vd.

⁶⁷ M. TÜRKÖNE, a.g.e., s.71; M. ERÖZ, a.g.m., s.241; E. KURAN, a.g.e., s.363 vd.

⁶⁸ Z.F. FINDIKOĞLU, a.g.m., s.17.

⁶⁹ B. ÖGEL, T.K.G.Ç., s.180.

⁷⁰ Bk. M. ERGİN, Dede Korkut Kitabı I, Ankara 1958, s.128.

⁷¹ H.N. ORKUN, a.g.e., s.156.

⁷² M. ERÖZ, a.g.m., s.227.

götürürdü.⁷³ Ana hatları ile damat veya çok defa aile tarafından gelin olarak alınan kızın ailesine yapılan bir “evlilik ödemesi” olarak tanımlanabilen başlık, kızın evlendikten sonra kocasının hânesinin sahibi olmasını sağlardı.⁷⁴ Nitekim, Manas öldüğünde, Manas’ın karısı Kanıkey Hatun’un Manas’ın kardeşlerinden birini alması istenmiştir. Fakat, Kanıkey Hatun bunu kabul etmemiştir.⁷⁵ Görüldüğü gibi, “Leviratus” denen ölen erkek kardeşin dul kalan zevcesi ile, veya dul fakat genç ve çocuksuz üvey anne ile evlenme de mevcuttu.⁷⁶ Bu geleneğin amacı ailelerin bölünmemesi ve kocaları ölen kadınlar ile çocuklarının sefalet çekmemesidir.⁷⁷ Bütün eski Türk toplumlarında zina çok büyük bir suçtu ve cezası ölümdü.⁷⁸

Ailenin bir büyüğü olarak urug denen topluluk karşımıza çıkmaktadır. Urug’un aileler birliği olduğu düşünülmektedir.⁷⁹ Sülâle olarak da vasıflandırılmıştır.⁸⁰

b- Boy

İlk Türk toplumunun meydana gelmesinde aile bağlılığının yanı sıra, karşılaşılan zorluklar, tehlikelere karşı koyabilmek için duyulan bir araya gelme ihtiyacı ve geçimi kolayca sağlayabilme düşüncesi gibi çeşitli faktörler rol oynamıştır. Böylece meydana gelen topluluğa “boy”, eski Türkler’de “bod” denmiştir.⁸¹ Kaşgarlı Mahmud, Oğuzca bir kelime olan boyun “kavim, kabile, aşiret, hısım” anlamında olduğunu belirtmiştir.⁸² Boyun başında bulunan bey, boydaki iç dayanışmayı muhafaza etmek,

⁷³ İbn Fazlan, a.g.e., s.91.

⁷⁴ Nermin ERDENTUĞ, “Yeryüzünde İnsan Topluluklarında ‘Başlık’”, *Aile Yazıları IV*, s.307-308.

Sosyologlar başlık alma geleneğinin ataerkil aileye geçişle başladığını belirtmişlerdir. Bazıları da kız kaçırma yüzünden kabileler arasında çıkan problemlere ve savaşlara son verebilmek için böyle bir yola başvurulduğunu ileri sürmüşlerdir. Bk. M. TÜRKÖNE, a.g.e., s.17.

⁷⁵ A. İNAN, *Manas Destanı*, İstanbul 1972, s.189 vd.

⁷⁶ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.216.

⁷⁷ B. ÖGEL, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1981, s.352; L. ROSANYI, a.g.e., s.56 vd.

⁷⁸ Mualla TÜRKÖNE, a.g.e., s.181.

⁷⁹ İ. KAFESOĞLU, T.K.M., s.217.

⁸⁰ E. GÜNGÖR, a.g.e., s.53.

⁸¹ M. NİYAZI, a.g.e., s.26.

⁸² Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat- it- Türk III*, (nşr. Besim Atalay), Ankara 1985, s.141.

hak ve adaleti düzenlemek ve gerektiğinde silahla boyun menfaatlerini korumakla vazifeliydi.⁸³

Dede Korkut hikâyelerinin sonuncusunda anlatıldığı üzere, beğlerbeği olan Kazan Han, her zaman Üç-ok ve Boz-ok beylerine hep birlikte toplantı yaptıkları sırada evini yağmalatıyordu. Ancak Boz-ok'lar yok iken, evini Üç-ok'lara yağmalatınca, dayısı olan Boz-ok'ların başındaki Uruz Koca bundan alınmış ve baş kaldırmıştır. Uruz (Aruz) Koca kendisine bağlı beyleri toplayıp düşüncelerini sorduğunda, onlar, “ne diyelim, çün sen Kazan’a düşman oldun, biz de düşmanız.” demişlerdir.⁸⁴ Görüldüğü gibi boy tamamen boy başkanının emrindeydi ve devlete bağlılığı beyinki ile alakalıydı. Bey istediği zaman topluluğu devlete karşı ayaklandırabiliyordu.

Dede Korkut destanlarındaki Oğuz ilinde her beğın kendi hâkimiyetinde olan bir arazisi vardı. Beyler boyları ordalarından yönetirlerdi. Destanlarda, savaşlarda faydalı olanlara çuldu (armağan) nun yanında kalaba ülke (dirlik) verilirdi.⁸⁵ Karahanlılar'da da muhtelif Türk toplulukları, kendi başlarında bulunan beyler vasıtasıyla idare edilirdi. Bunların devlete tâbüyeti bu yolla yürütülüyordu. Meselâ, Karlukların başında Sagun ve Köl-İrkin ünvanlı beyler, Hotanlıların başında “Çuw” ünvanlı idareciler bulunuyordu. Boylar bu tip ünvanlar taşıyan başkanları vasıtasıyla ve yaşadıkları bölgeye göre ya doğrudan hakana yahut bir şehzâdeye veya valiye bağlıydılar.⁸⁶ Buna göre boy, siyâsî mahiyette bir birlik idi. Belirli arazisi ve savaş gücü vardı; mülkü ve hayvan sürüleri başka zümrelerinkinden ayırt edilmekteydi. Bir siyâsî birliğe dahil olmuş boya “ok” denirdi. Müstakil olan veya daha yüksek siyâsî birliğe

⁸³ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.217 vd.; B. ÖGEL, T.D.A., s.62.

Boy beylerinin cesareti, mali kudreti ve doğruluğu ile tanınmış kimseler arasından seçildiği iddia edildiği gibi, tam zıddı da ileri sürülmüştür. Beyin nüfuz ölçüsü onun şahsî değerine ve onu destekleyenlerin gücüne göre de değişirdi. M. NİYZAĞI a.g.e., s.27.

⁸⁴ O.Ş. GÖKYAY, a.g.e., s.237 vd.

⁸⁵ Faruk SÜMER, Oğuzlar (Türkmenler), İstanbul 1980, s.394.

⁸⁶ R. GENÇ, a.g.e., s.279.

katılmış bulunan boylar, yaylaklarda hayvanlarını, göçlerde kendi mülklerini ayırt edebilmek için özel damgalarını kullanırlardı.⁸⁷

c- Bodun

Boylar birliğine “Bodun” deniyordu.⁸⁸ Millet anlamında olduğu da belirtilen⁸⁹ bodun, müstakil yahut bir “il”e tâbi olabilirdi ve başında umumiyetle, arzisinin genişliğine ve halkının çokluğuna göre yabgu, şad, ilteber vb. unvanlar taşıyan idareciler bulunurdu. Boylar çoğunlukla soy ve dil birliğine sahiptiler, fakat bodunlar daha ziyade, boyların sıkı işbirliği sonucu meydana gelen siyâsî topluluklardı.⁹⁰ Bir boy, savaş ya da herhangi bir yolla büyük nüfuz kazanmışsa, onun beyi, boylar birliği olan bodunun başbuğu olurdu.⁹¹ Boyun bünyesi sağlamlaşıp, askerî gücü artıp, arazisi genişledikçe, birliğin sosyal, ekonomik statüsünde istikrarı koruyabilmek için, beyin ailesi “sülale” vasfını kazanmaktaydı. Seçime il’de olduğu gibi müstesna durumlarda müracaat edilmekteydi. Bodunlarda “beylik” selâhiyetlerinin bodunun başkanı lehine sınırlandırıldığı âşikârdır, fakat henüz il, bütün hususîyetleri ile teşekkül etmemiştir.⁹² Eskilerin velâyet-i amme dedikleri, yasama ve yürütme nosyonunun doğması ve bunun da otoritesini kabul ettirmiş olan bodun (boylar birliği) beyine intikali gerekmektedir.⁹³

Destanlardan Türk toplumunda zümre diktatoryası değil, istişareye dayanan bir toplum şuuru ve toplumun hayat anlayışının halka mal olduğu anlaşılmaktadır. Türk toplumunda toplum düzeni bilginin ışığı altında şekillendirilmiştir. Nitekim Kutadgu-Bilig’de savunulan dünya görüşü ve Gök-Türk kitabelerinde bilge kişilerin sağladığı başarıların değeri bunu açıkça göstermektedir.⁹⁴

⁸⁷ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.218 vd.

⁸⁸ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.219.

⁸⁹ Emel ESİN, ‘Millî Kültür Safhalarına Bakış’, Atatürk Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, S.2, 1977, s.245.

⁹⁰ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.219.

⁹¹ M. NİYAZI, a.g.e., s.27.

⁹² İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.220.

⁹³ M. NİYAZI, a.g.e., s.28.

⁹⁴ A. ÖZTÜRK, a.g.e., s.49.

ç- Devlet (İl)

Üzerinde tam bir anlaşma sağlanamakta beraber devlet, hukukçuların tarifıyla belli bir ülkede yaşayan ve üstün bir otoriteye bağlı bağımsız insan topluluğunun teşkil ettiği sosyal ve hukukî bir bütündür.⁹⁵ Devletin bir başka tanımı ise şöyledir: “Devlet, belirli bir ülkede yaşayan ve bir üstün iktidara (otoriteye) tâbi teşkilâtlanmış insan topluluğunun meydana getirdiği devamlı, hukukun kendisine şahsiyet izafe ettiği siyâsi bir varlıktır.”⁹⁶ Sosyolojik anlamda ise devlet; siyâsi zümreleşmenin zirvesidir ve hâkimiyet prensibi üzerine kurulmuştur. Devlet dışarıya karşı tam istiklale ve içeride sınırlandırılmayan bir karar ve icra salâhiyetine sahip olmasıyla temayyüz eder.⁹⁷ Siyâset bilimcileri ise devleti en geniş tanımıyla, “kurumların varlığını gerektiren, kurum seviyesinde soyutlanmış bir siyaset biçimi” olarak tanımlamışlardır.⁹⁸

Eski Türkçe’de “İl”, V. Thomsen’e göre, siyâsi bakımdan müstakil, muntazam teşkilâtlı, millet; A.v. Gabain’e göre, ülke, imparatorluk, siyâsi hâkimiyet; R.Giraud’ya göre, bir müstakil hükümdar tarafından idare edilen siyâsi birlik mânâsındadır.⁹⁹ İl’in hakikî mânâsı, teşkilâtlanmış siyâsi camiadır, devlettir. Ülke vatan mânâsı yanında sulh, sükûnet, barış severliği de ifade ederdi. Bütün Türk lehçelerinde doğrudan veya dolaylı olarak ilgi, bağ, iyi münasebet, rabıta anlamı da taşırdı. Bu bağ, rabıta mânaları, insan kitlelerine tatbik edildiğinde ancak bağlanmış (teşkilâtlanmış) halk-millet mânâsını ifade ederdi. Teşkilâtlanmış halkın ismi devlettir. İl kelimesi Uygur vesikalarında ve Dîvanü Lûgat-it-Türk’te devlet mânâsını taşımaktadır. Kutadgu-Bilig’in yazarı Yusuf Hâs Hâcib’de “il”i devlet, ülke karşılığı olarak kullanmıştır.¹⁰⁰

⁹⁵ Şakir ALTAY, Açıklamalı Hukuk ve Sosyal Bilimler Sözlüğü, Ankara 1983, s.95.

⁹⁶ Ömer İlhan AKİPEK, Devletler Hukuku II, Ankara 1975, s.12.

⁹⁷ Tahir ÇAĞATAY, Günün Sosyolojisine Giriş, Ankara 1968, s.146.

⁹⁸ Esat ÇAM, Siyaset Bilimine Giriş, İstanbul, 1977, s.82.

⁹⁹ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.221.

¹⁰⁰ Kaşgarlı Mahmud, a.g.e. I, s.109.

Orhun abidelerinde ise, müstakil devlet anlamındadır. Türk inancında İl'in mevcudiyeti hâkimiyetin mevcudiyetine bağlıdır.¹⁰¹

Türkler, devlet karşılığı olarak "il" (él=el) deyimini Gök-Türklerden beri kullanmışlardır. İl'in zamanla "ülke" mânasında kullanıldığı da görülmektedir. Fakat şüphesiz ki, bununla kast edilenin ülkenin hem sınırlarının, hem de hükümdarının belli olduğudur.¹⁰² Orhun abidelerinde yerler ve sular ile halk devletin kendisidir. Tanrı Türklerin mukaddes yer ve suları ile Türk milleti yok olmasın diye Türk kaganını göndermiştir.¹⁰³ "il" Karahanlılar'da da aynı mânayı taşıyordu. Kelime zamanla bodun, halk, millet anlamlarında kullanılır olmuştur.¹⁰⁴

Politika ve devlet hakkında eserler yazan Antik Grek filozofu Aristoteles, toplum ve devletin iyi veya kötü oluşunun sebeplerini, halkın devlet yönetimine katılma biçiminde ve derecesinde aramıştır.¹⁰⁵ Eflatun, "Devlet" isimli eserinde, ideal bir toplum düzenini, bir devletin esaslarını açıklamıştır. Bu devlet, adalet ve erdem üzerine kurulmuştur.¹⁰⁶ Fârâbî ise, bu konuda mühim rolü devlet reisinin kişilik ve niteliklerine atfetmiştir. Ona göre, toplum ve devletin yapısı bir bütün olarak insan vücuduna benzer. Vücudun başlıca organı olan kalbin mükemmel olması gerektiği gibi, devletin başı da mümkün olduğu kadar mükemmel olmalıdır. Temeli ahlâk olan devlet, erdemli, bilgili ve ahlâklı kimselerce yönetilmelidir. Devlet reisini de yüksek ve erdemli bir sınıf seçmelidir.¹⁰⁷

¹⁰¹ S.M. ARSAL, a.g.e., s.264 vd.

¹⁰² Reşat GENÇ, Karahanlı Devlet Teşkilâtı, (XI Yüzyıl), (Türk Hakimiyet Anlayışı ve Karahanlılar), İstanbul 1987, s.75.

¹⁰³ B. ÖGEL, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul 1988, s.434.

¹⁰⁴ R. GENÇ, a.g.e., s.75 vd.

¹⁰⁵ Aristoteles, Politika, (nşr: Mete Tuncay), İstanbul 1975, s.31 vd.

¹⁰⁶ Eflatun, Devlet, (nşr. George Ronde), Ankara 1944, s.39 vd.

¹⁰⁷ Fârâbî, El-Medînetü'l Fâzıla, (nşr: Ahmet Arslan), Ankara 1990, s.70 vd.

Devlet, cemiyet hayatının muayyen bir insan kitlesi bakımından en mütakâmil safhasıdır. İnsanların ahlâki ve fikri seviyesi yükseldikçe, devletin gayesi hakkındaki telakkiler yükselmiştir. Zeki Mesud ALSAN, Yeni Devletler Hukuku, Ankara 1951, s.2. Devlet bir siyasi iktidar biçimidir ve kurumları mevcut, etkin, meşru, hukuki, tüzel bir kişiliğe sahip ve belli bir toprakla sınırlı bir örgüttür. Şöyle ki kendine bağlı insanların güvenliğini sağlamak üzere kurulmuştur. En yüksek seviyede hâkimiyet sahibidir. Hukuk kurallarına bağlılığı ile meşruiyet kazanmıştır. Esat ÇAM,

Dede Korkut hikâyelerinin sonuncusunda anlatıldığına göre, Boz-ok'ların başkanı olan Uruz Koca, Kazan Han'ın evini yalnızca Üç-ok'lara yağmalatması sebebiyle ona düşman olmuştur. Topluluk da bu düşmanlığı benimsemiştir.¹⁰⁸ Attila ise komutanlarına şöyle nasihat etmiştir: “Ahlâk ve disiplin birliğin merkezidir. Disiplin baskı değildir; Hunlar'dan beklenen doğru davranışların kendilerine öğretilmesidir. Disiplin olmaksızın, Hunlar bir hareket beraberliği içinde olamazlar. Komutanlar moral ve disiplini sağlamalı ve kavimde sürdürülmesini temin etmelidirler. Moral ya da disiplin eksikliğine asla göz yummamalıdır.”¹⁰⁹ K.B.'de ise, şu ifadeler mevcuttur: “Halkın tavır ve hareketi değişir ve bozulursa, onu dâimâ göz önünde bulundurup, fesâda sapmalarına fırsat verme.”, “... kötülerini zapt ve rapt altında bulundur, onlara müsâmaha gösterme.”, “Fâsık, serseri ve başı-boş dolaşanları inzibat altında bulundursunlar; mescitleri cemâat ile dolu tutsunlar.”¹¹⁰

Beylerin ve bodun başkanlarının yasama ve yürütme sorumlulukları bütün ülkeye ve bütün topluluğa şâmil olmak üzere hakanda toplanırdı. Hükümdar memleket çapında vergi ve asker toplama, orduyu tanzim, sevk ve idare etme, yargı hakları hükümdara verilmekte, gerekiyorsa törede bütün memlekette geçerli olmak üzere, yenilikler yapma, yani il'in idarî, malî, kültürel işlerini düzenleme yetkisini kendisinde toplamaktaydı. Sonra bu yetkileri meclislere devretmekte ve hükümdarlık karizmatik bir mahiyet kazanmaktaydı. Böylece hükümdarlık belirli bir soya inhisar ettiği için, devletten birinci derecede sorumlu olan uzun ömürlü hânedanlar kurulmaktaydı. Meselâ, Bu sayılan vasıfları bünyesinde taşıyan Gök-Türk hakanlığının Kapgan Kagan devrinde 30 boydan meydana geldiğini Çin kaynakları belirtmiştir. Demek ki eski Türk devleti, bodunlar ile boyların bir devlet başkanının sorumluluğu altında işbirliği yapmasıyla oluşmuş, ordu nizamı 10'lu sisteme dayalı olan, teşkilâtı merkezden idareyi mümkün kılacak şekilde düzenlenmiş siyâsî bir kuruluştur. Birleşmiş halkı, arazisi ve

a.g.e., s.82.

¹⁰⁸ Bk. O.Ş. GÖKYAY, a.g.e., s.327 vd.

¹⁰⁹ W. ROBERTS, a.g.e., s.57.

müşterek idarî ve hukukî nizamı (töre) ile yurdu korur, milleti refah, huzur ve barış içinde yaşatırdı.¹¹¹

Devleti meydana getiren dört unsur (istiklâl, ülke, halk ve kanun) vardır. Bunları açıklamaya çalışalım.

ça- İstiklâl (Oksuzluk)

Bir devletin meydana gelmesi için lâzım olan unsurların başında gelen istiklâl, hem devletin hem de toplumun kararlarında ve davranışlarında hür olmasıdır. Bu olmadan devlet olamayacağı gibi toplum da benliğini koruyamaz. Uzun süre esaret altında kalan milletlerden varlıklarını koruyabilenler çok azdır.

Hun hükümdarı Ho-han-yeh M.Ö.53'de Çin'e bağlanması hususunu görüşmek üzere devlet adamlarını toplar ve fikirlerini alır. Devlet ileri gelenlerinin verdiği cevabın bir bölümünü oluşturan şu sözler, Türklerin hürriyet aşkının güzel bir ifadesidir: "Bu olamaz! Hunların gelenekleri cesaret ve güçlülüğü, kök ve temel olarak bir üstünlük (ve bir onur meselesi olarak kabul eder). Başkasına bağlanıp, ona hizmet etmek ise, aşağılıktır! (Hunlar), at üzerinde savaş verme yolu ile devleti derlemiş ve kurmuşlardır. (Hunlar, Çin'in dışında kalan) yüzlerce kavim arasında, ünlerini böyle yaparak kazanmışlardır. Ölünceye kadar savaşmaya hazır yiğitler, bizde her zaman bulunur."¹¹² Orhun abidelerinde ise, "Türk halk kitlesi şöyle demiş: İlli millet idim, ilim şimdi hani, kime ili kazanıyorum der imiş. Kaganlı millet idim, kaganım hani, ne kagana işi gücü veriyorum der imiş."¹¹³ ifadeleri mevcuttur.

¹¹⁰ Yusuf Hâs Hâcip, a.g.e., b.5198, 5227, 5556.

¹¹¹ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.220 vd.

¹¹² B. ÖGEL, B.H.İ.T. II, s.153.

¹¹³ M. ERGİN, a.g.e., s.21.

Türkler'de teşkilatlanmış bir camiaı ifade eden il, devlet olmak için kâfi değildir. İstiklâl da gereklidir. II. Gök-Türk Devleti kurulmadan önce şüphesiz Türk milletinin teşkilâtı vardı ve başlarında Türk tudunları bulunuyordu. Ancak, onlar, Çin'in birer memuru durumundaydılar. Bu yüzden o dönem, Orhun abidelerinde il'den mahrum devir olarak nitelenmiştir. S.M. ARSAL, a.g.e., s.226.

Devlette gerçek istiklâl, yalnız idareci zümre tarafından istenmesi ile değil, bütün toplulukta ortak bir arzu hâlinde var olması şeklinde belirir. Böyle bir kollektif şuur Bozkır Türk cemiyet ve devletinde çok eskiden beri ve daima mevcut olmuştur. Bunun göstergesi Türk gruplarının gittikleri her yerde beylik, hanlık gibi hür ve müstakil siyâsî kuruluşlar meydana getirmeye çalışmalarıdır.¹¹⁴ II. Gök-Türk Devleti'nin hâkimiyetinde bulunan Dokuz-Oğuzlar, Kırgızlar, Türgişler ve Karluklar bağımsız olmak için her fırsatı değerlendirmeye hazır olmuşlardır. Kutlug Kagan, Kapgan Kagan, Bilge Kagan ve Kül Tigin'in ömrü isyan eden Türk boylarıyla mücadele ile geçmiştir.¹¹⁵ Bozkırlı Türk, öncelikle yer değiştirme imkânına her zaman sahip olmuştur. Böylece karnını doyurmak için toprağını terk etmemek mecburiyetinde olan köylüden farklı bir durumda olmuştur. Dış baskı ve esaret tehlikesi karşısında köylü boyun eğerken, bozkırlı, geçim vasıtası olan hayvanlarını alıp hür iklimlere doğru gitmiştir.¹¹⁶ Bu hayat tarzı, bağımsızlığı Türk milletinin karakteristik bir özelliği hâline getirmiştir.

“Türk milleti, öldün; Türk milleti öleceksin!”, “Bunca işi gücü verdiğini düşünmeden, Türk milletini öldüreyim, kökünü kurutayım der imiş. Yok olmaya gidiyormuş.”¹¹⁷

Türklerin insanlık haysiyetinden taviz vermeyip hür yaşamasında en büyük yardımcısı at idi. At sürati ve diğer binek hayvanlarından üstünlüğüyle güven ve hükmetme ruhu aşıyordu. Ayrıca bozkırın zor şartları mücadele gerektiriyordu. Bu hürriyet ve mücadele eğilimi önce bozkırlı ailede, sonra sırasıyla boy, bodun ve ildeki

¹¹⁴ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.221.

¹¹⁵ S.M. ARSAL, a.g.e., s.281.

¹¹⁶ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.221.

¹¹⁷ M. ERGİN, a.g.e., s.18 vd.

Orhun abidelerinin Gök-Türk tarihindeki fetret devrini milletin ölümü olarak değerlendirmesi ve bağımsızlıktan mahrum bir milleti ölmüş kabul etmesi, bağımsızlık tutkusunun açık delilidir. M. NİYZİ, a.g.e., s.43.

tüm fertleri ihtiva edecek şekilde genişleyerek, siyâsi topluluğun ortak değeri olmuştur.¹¹⁸

çb- Ülke (Uluş)

Devleti teşkil eden unsurlar yerinde kullanılan bir tabir¹¹⁹ olan ülke, bir insan topluluğunun üzerinde veya içinde yerleşmiş bulunduğu belirli üç boyutlu maddi çevredir.¹²⁰ Ülke her müstakil devletin hak ve yetkilerini kullanabildiği belirli bir coğrafi sahadır.¹²¹ Diğer bir ifadeyle, devletin muayyen bir mekândaki varlığını temin ve teyit eden fizikî unsurdur.¹²² Ülkesiz bir millet ve devlet olamayacağına göre,¹²³ Türk ilinde de belirli sınırlara sahip bir ülke kavramı mevcuttu. Eski Türkler'de ülkeye "uluş>ulus" deniyordu, "yurt" sözü daha çok vatan mânasına geliyordu. Demek ki, ülke, Türk hakanlıklarında belirli sınırlara sahip devlet arazisi idi ve bu arazi bütün milletin ortak toprağıydı.¹²⁴ Devlet reisinin korumakla yükümlü olduğu bir ata yadigarı idi.¹²⁵ Ülke Orhun abidelerinde "mukaddes yer ve su" şeklinde nitelendirilmiştir: "Yukarıda Türk Tanrısı, mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiştir."¹²⁶ Divan-ı Lugat it-Türk'de "mübarek, Tanrıya adanmış" mânalarında olduğu belirtilmiştir.¹²⁷

Uygurların göç destanında anlatıldığına göre, Bögü Kagan'dan uzun bir zaman sonra tahta çıkan bir hükümdar, Çinlilerle yapılan savaşlara son vermek için

¹¹⁸ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.222.

¹¹⁹ Mehmet Zeki PAKALIN, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III, İstanbul 1983. s.558.

¹²⁰ Ö.İ. ALİPEK, a.g.e., s.13.

¹²¹ Edip F. ÇELİK, Milletlerarası Hukuk II/1. Kısım, İstanbul 1977, s.7.

¹²² Hüseyin Nail KUBALI, Esas Teşkilât Hukuk Dersleri, İstanbul 1959, s.179.

¹²³ Bk. Ayferi GÖZE, Devletin Ülke Unsuru (Sınırları ve Devletle Olan Münasebeti), İstanbul 1959, s.13

vd.

¹²⁴ E.F. ÇELİK, a.g.e., s.7.

¹²⁵ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.223.

¹²⁶ İ. KAFESOĞLU, "Türk Devleti", Atsız Armağanı, s.315.

Gök-Türk abidelerinde, "yer ve sular"ın sahihsiz kalmaması için hakanların Tanrı tarafından tahta oturtulduğu kaydedilmiştir. Buraları hem Türklerin hüküm sürdüğü "yer ve sular"dı, hem de bu kutsal yer ve sular Türkleri yok olmaktan korumuşlardı. Bu telâkki milletle ülke arasında kader birliğinin varlığına ilişkin inancı göstermektedir. M. NİYAZI, a.g.e., s.34 vd.

¹²⁷ Kaşgarlı Mahmud, a.g.e. I, s.65.

oğlunu bir Çin prensesi ile evlendirdi. Bu prenses sarayını Hatun dağında kurdu. O çevrede bulunan Tanrı dağının güneyinde Kutlu dağı denilen bir büyük kaya vardı. Çin elçileri, Hatun dağının saadetinin bu büyük kayaya bağlı olduğu hükmüne vardığından, Çinliler prensese karşılık, bu kayanın kendilerine verilmesini istediler. Yeni hakan bu kayayı Çinlilere verdi. Kaya mukaddesti ve Uygur ülkesinin saadeti, Türk bütünlüğünün ve yurtseverliğinin sembolü olan bu tılsımlı taşın Uygur ülkesinde kalmasına bağlıydı. Çinliler kayanın etrafına odun yığıp ateş yakarak taşı kızdırdı, üzerine keskin sirke dökerek taşı parçaladılar ve bütün parçaları Çin'e götürdüler. Vatandaki bütün kuşlar, hayvanlar, kendi dillerinde bu kayanın gidişine ağladılar. Yedi gün sonra Tigin öldü. Memleket felâketten kurtulamadı ve halk rahat yüzü görmedi. Göllerin suyu tükendi, toprak çatladı ve yiyecek vermez oldu. Tahta, Böğü Han'ın soyundan başka biri çıktı. Onun zamanında ülkedeki bütün ehli ve vahşi hayvanlar, bütün çocuklar, hattâ bütün cansızların "Göç!. Göç!." diye, derin bir üzüntüyle bağırdıkları görüldü. Uygurlar bu mânevî işaret üzerine, yurtlarını bırakıp göç etmeye başladılar. Nerede durmak istedilerse bu sesleri duydular. Nihayet Beş Balıg'ın buldukları yere geldiklerinde sesler kesildi. Uygurlar burada durup beş mahalle (beş şehir) yaptılar. Adını Beş Balıg koydular. Burada yaşayıp çoğaldılar.¹²⁸

Yukarıda verdiğimiz "Göç destanı" nda anlatılan bu hâdise gösteriyor ki, Türklerin kaderlerini vatanlarının dağı, taşı, suyu ile bir tuttuklarını açıkça sergilemektedir. Vatanın her bir parçasının (dağ, nehir, kaya, ağaç vs.) toplumu koruyup, mutlu ettiğine ve bu koruyucu unsurların birinin bile eksikliğinin, felâketlere sebep olabileceğine inanmaktaydılar. Vatanlarında sürdürdükleri mutlu hayat sona erdiği vakit, orayı terk ediyorlar, huzurlu yaşayabileceklerine kanaat getirdikleri topraklara yerleşiyorlardı. Aynı zamanda, hürriyet ve sükûnetli yaşamak topraktan daha mühim kabul ediliyordu.

¹²⁸Nihat Sâmî BANARLI, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, (Destanlar Devrinden Zamanımıza Kadar) I, İstanbul 1971, s.28 vd.

Yenisey kitabelerinde (Uyug-Turan), “Semavî elime doymadım; sizlerime söyleye. Ben Üçin Külüg Tiriğ'im. Semavî ülkemde ben yemliğim (?)”ve “Gökteki güneşe (= Tanrının gününe), yerdeki elime doymadım” denmiştir. Ayrıca, “Semavi el yahut yurt” sözü bu abidelerin başka yerlerinde de görülmektedir. Hattâ, “ilâhî elim” ifadesine de rastlanmaktadır,¹²⁹ ki bu vatanın Tanrının bağışladığı, kutsiyet sahibi bir yer olarak benimsendiğini ortaya koymaktadır. Orhun abidelerinde, “Yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş.”¹³⁰ denmiştir. Yenisey-Berke kitabesinde abidenin ismine dikildiği kişi, azdığından (delelete düştüğünden) bahsedip, “Yerimden; beyhude; suyumdan ayrıldım; mükedder olarak sizlerime beyhude. Kavmimden, halkımdan, arkadaşlarımdan ayrıldım; doymadım. Elime, hanımā doymadım. Yazıt taşı diktim, azdım.”¹³¹ diye dert yanmıştır. Görüldüğü gibi kaybedilen, çeşitli sebeplerle terk edilen topraklar için pişmanlık duyulmakta, hasret çekilmektedir.

Asya Hunlarının tanhusu Mo-tun tahta çıktığı günlerde, komşu Tung-hu (Moğol-Tunguz)ların atını ve bir kadın istemelerine karşı çıkmamış, toprak istemeleri üzerine tepki göstermiştir. Devlet meclisinde “toprağın, kendine ait şahsî mülk değil, milletin malı ve devletin temeli olduğunu” söyleyerek, kendisinin kimseye arazi terk etmeğe yetkisinin bulunmadığını belirtmiştir. Görüldüğü gibi bozkır Türk devletlerinde ülke hükümdarın keyfine göre şahsî mal gibi tasarruf edilebilen bir toprak parçası olmayıp, devlet başkanının korumakla vazifeli olduğu ata yadigârı idi.¹³² Bu durum eski Türk devletlerinde toprak bakımından eski çağlarda benzeri yalnız Roma İmparatorluğu'nda görülen “imperium” telakkisinin mevcut olduğunu göstermektedir.¹³³

¹²⁹ H.N. ORKUN, a.g.e., s.449 vd.

¹³⁰ M. ERGİN, a.g.e., s.23 vd.

¹³¹ H.N. ORKUN, a.g.e., s.481 vd.

¹³² İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.223; B. ÖGEL, T.K.G.Ç., s.415.

¹³³ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.223 vd.

Devlet topraklarının idarecilerle halkın ortak sorumluluğu altında bulunması, ülkenin sür'atle vatanlaşmasını mümkün kılmıştır. “Ülke” ve “vatan” telâkkisi, devlet düşüncesine paralel olarak gelişmiştir. Bu yüzden öteki göçebe ve köylü (yerleşik) kavimlerden farklı olarak, siyâsî istiklâl fikri ile beraber yürümüştür. Eski Türk, ancak hür ve müstakil yaşadığı toprağı vatan saymış, bu şartların mevcut olmadığı araziye kolayca terk edebilmiştir. Kısacası Türk kültüründe vatan Türk tuğlarının veya al bayrağın dalgalandığı yerdir.¹³⁴ Çünkü, pragmacı olan Türkler, kendileri için, yarar gördükleri zaman bundan vazgeçmeyi bilirlerdi.¹³⁵

çc- Halk (Kün)

Sosyolojik olarak halk, müşterek cepheleri kuvvetli ve aynı kökten gelmekte olan bir çok kavmin veya soy topluluklarının birleşmesiyle ortaya çıkan büyük bir zümrevî varlıktır.¹³⁶ Millet ise hukukî yönden belli bir ülkede yaşayan, ırk, dil, din, tarih, yasa, gelenek ve âdetlerin birliği, fizik ve fikrî benzerlikler, ekonomik ihtiyaçlardaki tesanüt gibi sebeplerle birlikte yaşamak hususunda bir arzu duyan meydana getirdikleri medeniyetin özelliklerinden dolayı ve bunlar oranında kendini diğer milletlerden farklı hisseden insan topluluğudur.¹³⁷ Halk şuursuz birliğe sahiptir, millette ise, millî topluluk şuuru mevcuttur.¹³⁸ Diyebiliriz ki, halk bir ülkenin sınırları içinde yaşayan ve belli bir devlete bağlı olan insanlardan oluşan topluluktur. Bu topluluğun mensupları arasında dil, kültür, tarih ve kan bağı olursa millet olur. Diğer bir ifadeyle halk, değişik milletlerden meydana gelebilir.

Gök-Türk kitabelerinde halk tabakasına, “kara kamıg bodun”, yani “Kara kemikli millet” denirdi. Eski Türk kitabelerinde kaganlar “Kara kemikli milletin”, yani halkın yanında ve onların koruyucusu olarak görünüyorlardı. Çünkü, “Türk kitlesi

¹³⁴ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.224.

¹³⁵ Jean-Poul ROUX, a.g.e., s.35.

¹³⁶ T. ÇAĞATAY, a.g.e., s.137.

¹³⁷ Ş. ALTAY, a.g.e., s.298.

¹³⁸ T. ÇAĞATAY, a.g.e., s.140.

şöyle demiş: İlli millet idim, ilim şimdi hani, kime ili kazanıyorum der imiş.” ve “... Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış,” sözlerinden anlaşıldığı üzere, devletin sahibiydi. “İlli millet idim, ilim şimdi hani, ... Kaganlı millet idim, kaganım hani, ...”¹³⁹

Devletin hükümdar ve ailesinden ibaret sayıldığı topluluklarda (Dominium) siyâsî hürriyet çalışma serbestliği yok gibiydi. Bozkır Türk topluluğu “küçük aile” esasına dayandığından, büyük bir hürriyet havası mevcuttu ve her aile başlı-başına bir “il” sayılabilirdi. Bu durum bazan sosyal yapının daha üst kademelerinde müşahede ediliyordu. Meselâ, sekiz boy hâlinde Aşağı Tuna-Don nehirleri arasında yayılan Peçenekler’de “kabileler beraber yaşadığı, beraber savaştığı, yani tam bir birlik teşkil ettiği hâlde bir merkezî iktidar mevcut değildi.” Ayrıca, Hazarlar tarafından teşkilâtlandırılıncaya kadar Macarlar’da ve XII. asırda Kuman (Kıpçak)larda durum böyle idi. Bu karakteristik özellik eski Türk devletlerinde siyâsî birliği meydana getiren boyların birbirinden kolayca ayrılmalarına, aynı yerde veya başka bir bölgede yeni bir “il” teşekkül etmelerine imkân vermekteydi.¹⁴⁰ Çünkü millet anlayışı henüz tam yerleşmemişti. Boy esaslı birlik mevcuttu. Hürriyet duygusunun da tesiriyle, her boy yahut bodun kendini siyâsî bir teşekkül meydana getirmeye hak sahibi görüyordu.

Halk, Bozkır Türk devletlerinde husûsî mülkiyete, insan hak ve hürriyetlerine sahipti. Hürriyetinin bir göstergesi olarak mülkünü istediği gibi değerlendirebilirdi. X. asırda Bulgarlar’da fertler kendi arazilerinden elde ettikleri mahsulden hakana bile vermek zorunda değillerdi. Hazar hakanı ve idarecileri teb’anın mülküne el uzatamazlardı. Avrupa Hunları’nda Attila’nın başkentinde bulunan bir Bizanslı, Bizans’ta kanunların işlememesine ve halkın baskı altında tutulmasına karşılık kendisinin Hun ülkesinde hür olduğunu ve korkusuz yaşadığını belirtmiştir. Çin’deki köleler ise, hürriyet ülkesi olan Asya Hun topraklarına kaçıyorlardı. Boyların sahip

¹³⁹ M. ERGİN, a.g.e., s.21 vd.

“Türk adını bırakıp, Çin’e bağlı olan beyler”, devletin yıkılmasına sebep oluyorlardı. Tabii bunda halkın bir zaman bu beylerin peşlerine takılarak Çin’e hizmet etmiş olması da rol oynamıştı. Fakat esaretin çilesini çeken ve ilk olarak uyanan da halk olmuştu. B. ÖGEL, T.K.G.Ç., s.330.

olduğu otlak ve yaylaklar devletin malı olduğundan, devlet buralardan faydalanan at, koyun ve sığır sürülerine karşılık bir miktar vergi alırdı. İl'in malî ve askerî ihtiyaçları bu yolla karşılanırdı.¹⁴¹ Böyle hür şartlarda yaşayan ve devlete vergi dışında bir şeyler vermek zorunda olmayan halk, mutlu bir şekilde yaşamaktaydı. Bu durum halkın devlete bağlılığını artırıyordu.

çç- Töre (Kanun)

İnsanların birbirleriyle ilişkilerini düzenleyen, toplum içindeki yerini ve sahip olduğu hakları belirleyen, belirlenmiş bazı kurallar mevcuttur. Fertlerin birbirleriyle çatışmasını önleyen ve milletin huzur içinde varlığını sürdürmesine yardımcı olan bu kurallara kanun, eski Türkçe'deki şekliyle töre denir. Bütün Türk lehçelerinde ortak olarak var olan töre tabiri, Tabgaçlar'dan beri mevcuttu ve Moğolca ile Macarca'ya da geçmişti.¹⁴² Orhun abidelerindeki; "... Türk milleti, ilini töreni kim bozabilecekti?", "Öyle kazanılmış, düzene sokulmuş ilimiz, töremiz vardı.", "... Türk töresini bırakmış milleti, ecdadımın töresince yaratmış, yetiştirmiş.", "Babam kagan öylece ili, töreyi kazanıp, uçup gitmiş.", "O töre üzerine amcam kagan oturdu."¹⁴³ şeklindeki sözler, devletin ve toplumun töre çerçevesinde düzenlenip, teşkilâtlandırıldığını ve hakanların kanun çerçevesinde başa geçtiklerini gösteriyor.

İdarî yetkilerin boy başkanından devlet başkanına intikal etmesine rağmen, hükümdar memleket çapında vergi ve asker toplama, orduyu tanzim, sevk ve idare etme, yargı haklarına sahipti.¹⁴⁴ Ayrıca yenilik yapma, "il" in idaresi, malî ve kültürel

¹⁴⁰ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.224 vd.

¹⁴¹ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.225 vd.

¹⁴² İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.234.

¹⁴³ M. ERGİN, a.g.e., s.22 vd.

Kitabelerde "töre" kelimesinin on bir yerde geçmesi ve bunların altısında "il" ile beraber, beş yede ise, "il" ile alâkalı olarak kullanılmış olması da buna delildir. Hattâ hânedan ve devlet ileri gelenleri Museviliği kabul etmiş olan Hazarlar'da dahi hukuk, töre hükümleri çerçevesinde düzenlenmişti. İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.233 vd.

¹⁴⁴ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.72; M. NİYZAİ, a.g.e., s.28.

işlerini düzenleme yetkilerine de sahipti. Tabii bu yetkilerin kullanımında, geleneklerden kaynaklanan disiplin anlayışının yardımı büyüktü. Asya Hun Tanhusu Mo-tun'un disiplin anlayışı, bu geleneğin temeli olarak güzel bir örnektir.¹⁴⁵

Türk devletinde halkın hak ve hürriyetini istemesi ve bunu idarecilerden beklemesi tabiiydi. Bu taleplerin yerine getirilme vasıtası töreydi ve kamu hukukunu, hükümdarın vazifeleri ile cezaları belirleyen hükümleri ihtiva ederdi. Töre, aslında bozkır hayatının hukukî-sosyal değeri olan davranışlarını düzenleyen mecburî kaidelerin bütünüydü. Ancak, töre hükümleri değişmez kalıplar değildi, çevre ve imkânlarla uygun yaşayabilmenin gerektirdiği yeniliklere açıktı. Bu suretle her şartta etkinliğini koruyordu. Türk hükümdarları, devletin teorilerle değil, sosyal gerçeklere uygun olarak yönetilebileceğini bildiklerinden, yerine ve zamanın icaplarına göre, "meclis"lerin olurusunu alarak, töreye yeni hükümler ekleyebiliyorlardı. Asya Hun Tanhusu Mo-Tun ve Gök-Türk kaganları Bumın ve İl-teriş ile Tuna Bulgar hükümdarı Kurum böyle yapmışlardı. Töre'nin değişmeyen hükümleri de vardı ki, Kutadgu-Bilig'den bunların Könilik (adalet), Uz'luk (iyi'lik, faydalılık), Tüz'lük (eşitlik) ve Kişilik (insanlık, üniversal'lik) olduğu anlaşılıyor.¹⁴⁶

C- KÖLELİK

Esir genellikle, savaşta teslim olana verilen bir isimdir, "hürriyeti sınırlı kişi" anlamına gelir.¹⁴⁷ Muharebelerde esir edilen yahut bir suretle ele geçip satın alınan erkekler köle (kul), kızlar ve kadınlar cariyeye olarak adlandırılıyordu.¹⁴⁸ Daima ekonomik temele dayanan kölelik eşitsizliğin en aşırı ucunu oluşturmuş, köleler tüm haklardan yoksun tutulmuşlardır. Böylece köleler, mülkiyet hakları arasında yer alan

¹⁴⁵ Bk. Lajos LİGETİ, *Asya Hunları, Attila ve Hunları*, s.32; B. ÖGEL, *B.H.İ.T. I*, s.212 vd.

¹⁴⁶ İ. KAFESOĞLU, *T.M.K.*, s.233 vd.

¹⁴⁷ Bozkurt GÜVENÇ, *İnsan ve Kültür*, İstanbul 1991, s.229.

¹⁴⁸ M. Z. PAKALIN, *a.g.e. I*, s.259; *II*, s.300,314.

bir obje olmuşlardır. L.T. Hobhouse köleyi, “hukuka ve göreneğe göre bir başkasının malı olan kimse”, “hiç bir hakka sahip olmayan tam bir meta” olarak tanımlamıştır.¹⁴⁹

Orta Asya’da Türkler savaşlarda esir alıyorlardı, fakat esir çalıştıracak bir iktisadî düzenlere yoktu.¹⁵⁰ Türkler’de ekincilik olmadığı için işçiye az ihtiyaç vardı ve bunun için göçebelerde sürekli kulluk kurumuna da rastlanmamıştır.¹⁵¹ Türkler câriyelere Çince “küng” dedikleri hâlde; kölelere Türkçe “kul” diyorlardı. Bu da Türkler’de köle tutma geleneğinin daha eski olduğunu göstermektedir. Gök-Türk abideleri de Türklerin “kullig” yani kullu, köleli olduğunu yazıyor.¹⁵² Bu tabir, Orhun yazıtlarında daha çok siyâsî esarete delâlet etmektedir* ki, Tarihin her devrinde istiklâl kaybolduğunda bununla beraber bazı hakların da kaybedildiği vakıası karşısında bunu tabiî saymak lâzımdır. Eski Türklerde köle kelimesi dahi yoktu. Bu kelimenin daha sonra bazı Türklerin yerleşik hayata geçmeleri sebebiyle ortaya çıktığı görünmektedir.¹⁵³ Eski Türkçe’deki “kul” tabiri umumîyetle “köle” mânasında alınıyorsa da doğru olmasa gerektir. Gök-Türk yazılı vesikalarda 14 yerde “kul” tabiri geçmektedir. Ancak buralarda gerçek mânası ile “mülk”ten ve “hak”tan mahrum kimseler değil, bazı siyâsî ve “medenî” hakların kaybedilmesi bahis konusudur ve daha çok “esirlik” ifade edilmek istenmiştir. İstiklâlini kaybeden toplulukların böyle kısıtlamalara uğraması zamanımızda bile tabiî karşılanmaktadır.¹⁵⁴

Hunlarda Tanhu kime bir bardak şarap verirse, savaşta tutsak olan kişiyi (esiri) ona hediye etmiş, tutsak o kişinin kulu olmuş olurdu.¹⁵⁵ Hunlar için çobanlık ve

¹⁴⁹ T.B. BOTTOMORE, *Toplumbilim, (Sorunları ve Yazımına İlişkin Bir Klavuz)*, (nşr: Ünsal Oskay), İstanbul 1984, s.195 vd.

¹⁵⁰ E. GÜNGÖR, a.g.e., s.54.

¹⁵¹ C. ÜÇÖK- A. MUMCU, a.g.e., s.11.

¹⁵² B. ÖGEL, T.K.G.Ç., s.330.

* “Bars bey idi. Kagan adını burda verdik. ... Kendisi yanıldı, kaganı öldü, milleti cariyeye, kul oldu.”, “Annem hatun ve analarım, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunca yaşayanlar cariyeye olacaktı, ölenler yurtta yolda yatıp kalacaktınız. Kül Tigin olmasa hep ölecektiniz.” M. ERGİN, a.g.e., s.29.

¹⁵³ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.227.

¹⁵⁴ M. ERGİN, a.g.e., s.23 vd.

¹⁵⁵ C. ÜÇÖK- A. MUMCU, a.g.e., s.16.

tarlalarda çalışmak gibi işleri yerine getirirlerdi. Her Hun askeri sağ olarak eline geçirdiği düşmanı esir etme hakkına sahipti.¹⁵⁶ Bozkırlarda kulluk iktisadî ehemmiyete sahip değildi. Savaşçılar kurtuluş akçesinden dolayı köle elde etmek isterlerdi.¹⁵⁷ Hunlar ile Gök-Türkler Çin'den mal ve para ile birlikte, insan da alıp götürmüşler ve bunları ziraat işlerinde kullanmışlardır.¹⁵⁸ Tabgaçlar'da M.S. IV. yy.da (Çinleşmeden önceki dönem) köleler sürüleri güderlerdi. Bunlar savaş esirleriydi. Hunlar ve Kansu bölgesi halkından köleleri (savaş esirleri) vardı.¹⁵⁹ Kölelerin çoban olarak kullanılması bozkırlı topluluklara has bir âdetti.¹⁶⁰

Hun ve Gök-Türk devletlerinde kölelik, aslî Türk bölgesinde değil, Çin ve İç-Asya sahasında görülmekte olup, herhalde, idarede daima pratik yolu tercih eden Türk siyâsî teşekküllerinin, halkça yadırganmayan sosyal ve hukukî kaidelere dokunmamalarının neticesidir.¹⁶¹ Kâşgarlı Mahmud'un eserinde, "Ol kul,boş kıldı" (O kölesini azad etti)¹⁶², gibi ifadeler mevcuttur. Ancak onun bu konuda eserinde yer verdiği sözler, başka bir kültürün uzunca bir müddetten beri tesirindeki Türk zümrelerinin dilinden örneklerdir. Zirâ "Oğuzların âdeta sınıfsız bir toplum yapısına sahip oldukları, servet ve mevki farkının toplumda fark yaratmadığı, soydan gelen asıllıktan hiç bahsedilmediği" belirtilmiştir. Kıpçak bozkırlarında bazı Türk çocuklarının "satın" alınarak Orta Doğu memleketlerine gönderilmesi de İslâv'lardan ve Norman'lardan gelen meşhur esir (köle) ticaretinin bir neticesi olarak mütalâa edilebilir. Daha eski asırlarda Doğu Avrupa Türkleri arasında böyle bir durum görülmez. Elbette diğer Türk veya Türk kültürüne bağlanmış topluluklarda da "Boy

¹⁵⁶ S.M. ARSAL, a.g.e., s.281.

¹⁵⁷ C. ÜÇOK- A. MUMCU, a.g.e., s.16.

¹⁵⁸ B. ÖGEL, T.K.G.Ç., s.330.

¹⁵⁹ W. EBERHARD, "Eski Türk Devletlerinin Ekonomisi Hakkında İncelemeler-I (Toba'ların Hayvancılığı)", *Bellekten* IX/36, Ankara 1945, s.490.

¹⁶⁰ W. EBERHARD, a.g.e., (Tobalar'da Köle Usulü), X/38, 1946. s.225.

¹⁶¹ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.227.

¹⁶² Kâşgarlı Mahmud, a.g.e. I, s.330,336.

teşkilatının kudretli çağında üyeler arasında tam eşitlik olup, birinin ötekine uşaklık etmesi bahis konusu değildir.”¹⁶³

Uygur’larda köle satış vesikalarında, kölenin yeni sahibinin köle üzerinde bütün haklara sahip olduğunu görmekteyiz. Üzüm bağlarının satışı ile ilgili vesikalarda, işçilerin bağlar ile beraber satıldığı görülüyor. Bu durum, işçilerin birer köle oldukları kanaatini uyandırıyor. Ayrıca vesikalarda, kölenin yeni sahibinin haklarını koruyacak birtakım tedbirlere de yer veriliyor. Vesikalara göre köle yeni sahibinin mülkiyetine geçmekte, bu kişi köleyi kendisi kullanabildiği gibi başkasına devredebilmekte yahut satabilmektedir.¹⁶⁴ Bir esir kadın için verilen bedel bir vesikada yüz top bez olarak belirtilmişken, diğer bir vesikada, yüz elli top bez olarak belirtilmiştir. Üçüncü bir vesikada ise bu bedel kırk yedi satır paradır. Bu devirlerde Uygur devletinde bir atın fiyatı, üç arşın ipekli kumaştı. Üç arşın ipekli kumaşı bir top beze eşit saysak dahi bir esirin ata nispetle 100-150 misli daha pahalı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Uygur’larda tutuğluk denen bir usul de vardır. Kullukla tutuğluk arasındaki farkları şöyle açıklayabiliriz:

1.Kulluk hayat kaydıdır, tutuğluk ise belli bir şarta bağlı, geçici bir durumdur.

2.Kulun iaşesi sahibine bağlıdır. Tutuğun iaşesi ise ancak velisi yanında çalıştırıldığı takdirde ona aittir.

3.Esir her yönüyle sahibinin malıdır, satılabilir. Tutuğ ise esir olmadığı için satılamaz.

Tarihî kayıtlara, Türk kavimlerinin halk edebiyatına ve Uygur’lardan kalma vesikalara dayanarak eski Türklerin esaret hakkındaki hukukî kurallarını şöyle açıklanmıştır:

1- Esir sahibinin kul üzerindeki hakkı mutlaktır.

¹⁶³ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.227 vd.

¹⁶⁴ Ö. İZGİ, a.g.e., s.98 vd.

2- Türk toplumları kültürce ilerledikçe esirlere daha yumuşak ve insanca davranmışlardır.

3- Uygur'ların esirlerle ilgili hukukî kuralları Roma hukukundaki kadar sert değildi.

4- Esirler, sahiplerinin rıza ve müsaadesi ile evlenebilirlerdi.

5- Esirler mahkemeye müracaat edebilirlerdi.

6- Esirler azat edilebilirdi. Azat etme şartsız olabileceği gibi bazı şartlara dayandırılarak da yapılabilirdi. Esretle ilgili Uygur vesikalarının bir tanesinde, Otuz adlı bir Türkün demircilik yapan bir kulunu ve Toyın-Cok'un dokumacılık yapan karabaşı (kadın esiri) ile evlenmesi dolayısıyla her iki esirin azat edildikleri tespit ediliyor.¹⁶⁵

C- SOSYAL TABAKALAR

Eski Türk toplum yapısının analizi yapılmadan önce, sosyolojik anlamda sınıf kavramının açıklanmasında ve konuyu teorik olarak incelemede yarar vardır.

Bir toplum veya grup içinde toplumsal statüde beliren farklılaşmalar olduğu halde, toplumsal sınıflar, fertlerin toplumsal statülerine göre sıralanmalarını gösteren sosyal kategorilerdir. Yalnız burada sosyal sınıfların açıklığa kavuşturulması açısından "statü (mevki, yer)" kavramına değinmemiz gerekir. Nitekim toplumbilimciler statüyü, yani bir ferdin toplum içerisinde bulunduğu yeri erişilen ve verilen statü olarak ikiye ayırmışlardır. Burada erişilen statü, ferdin toplum içerisinde sağladığı başarılarla elde ettiği yeri ifade ederken, verilen statü ise, toplum tarafından ferde verilen yer olarak tanımlanabilir. Örneğin bir köylü çocuğunun belirli öğretim aşamalarını tamamladıktan sonra doktor veya öğretmen olması erişilen statü için güzel bir örnek teşkil eder. Bunun yanında padişah oğlunun babasından sonra padişah olması ise verilen statüye örnek olarak gösterilebilir. Günümüzde sınıf konusu üzerine iki

¹⁶⁵ S.M. ARSAL a.g.c., s.330 vd.

değişik görüş mevcuttur. Bunlardan birincisi Marxist sosyolojiye ait görüştür ki, Marxist sosyoloji sınıf kavramını üretim biçimine bağlı olarak düşünmektedir. Yani Marx'a göre sosyal sınıf, üretim araçları karşısındaki nitelikleri aynı olan ve bunun bilincine varmış olan insan topluluğudur. Bu anlamda sınıfın genel görünümü uzlaşmaz karşıtlık ilkesine dayanmaktadır. Marxist anlamda bir yerde sınıf olabilmesi için üç etken şarttır. Bunlar:

1- Üretim araçlarının özel mülkiyet durumu.

2- Emek ve sermaye arasındaki çelişki sonucu tabakalar arasında uzlaşmaz karşıtlıkların belirmesi ve bunun çatışmalı bir durum arzemesi.

3- Üretim araçları karşısında nitelikleri aynı olanların bunun şuuruna varmış olmaları.¹⁶⁶

Bunun yanında Anti-Marxist sosyoloji olarak da adlandırılan Akademik sosyoloji, sınıf kavramını, bir toplumdaki eşit durumdaki aileler grubunun birleşmesi olarak ifade etmektedir. Bu tanımdaki temel ilke, fertlerin toplumda işgal ettikleri yerlere, yani statülerine göre sıralanmalarıdır.¹⁶⁷ Fakat tabaka ve sınıf yalnız muayyen içtimaî bağlılığı ifade etmez, aynı zamanda duygu ve düşünce birliğini de taşır. Sınıf şuurunda bir menfaat güden birlik duygusu mevcuttur.¹⁶⁸

Sınıfi hukukî terim olarak da benzer ekonomik şartlar altında bulunan kişiler topluluğu olarak tanımlayabiliriz.¹⁶⁹ Toplumbilimciler ise sınıfı, belli bir toplum ya da topluluk içinde, aşağı-yukarı benzer bir dereceye giren insanlardan oluşan açık bir insan kümesi ya da tabakası diye tarif etmişlerdir.¹⁷⁰ Toplumsal sınıflar, yasal ya da dinî tanımlanmaya, müeyyidelenmeye ihtiyaç duymayan gruplardır ve ekonomik temele dayanırlar,¹⁷¹ hareketliliğe ve değişmeye açıktırlar.¹⁷² Bu anlamda sosyal tabakalaşma,

¹⁶⁶ Orhan TÜRKDOĞAN, Türk Tarihinin Sosyolojisi, Ankara, s.88.

¹⁶⁷ O. TÜRKDOĞAN, a.g.e., s.84.

¹⁶⁸ T. ÇAĞATAY, a.g.e., s.118.

¹⁶⁹ Ş. ALTAY, a.g.e., s.398.

¹⁷⁰ Ö. OZANKAYA, a.g.e., s.121.

¹⁷¹ T.B. BOTTOMORE. a.g.e., s.206.

¹⁷² Bozkurt GÜVENÇ, İnsan ve Kültür, İstanbul 1991, s.231.

bir halkın aralarında ayrıcalık, sınırlılık, ödül ve yükümlülük bakımından farklar bulunan, kendi içlerinde bir anlamda uyumlu iki veya daha çok tabakaya bölünmesini ifade etmektedir.¹⁷³ Nitekim sosyal tabakalaşma veya toplumsal tabakalaşma bir toplum veya grup içerisinde toplumsal statüde meydana gelen farklılaşma olarak tanımlanabilir.

Bütün bu görüşlerden hareket ederek sonuç itibariyle sınıf kavramını şöyle tanımlayabiliriz: Sınıf, ekonomik, meslekî ve siyâsî statüleri birbirine benzeyen bir toplumda, fertler çoğunluğudur. Toplum içerisinde bir takım sınıfların oluşması bizi sosyal tabakalaşma kavramına ulaştırmaktadır.

Teorik olarak sınıf, statü ve sosyal tabaka kavramlarına kısa bir açıklama getirdikten sonra şimdi eski Türk toplumlarında bu kavramların nasıl geliştiğini inceleyebiliriz.

Kutadgu-Bilig'de ortaya konan topluluk, idarecilerle, çeşitli iş ve meslek sahibi zümrelerden kuruludur. Ayrıca topluluğun dahilinde, ziraatle uğraşanlar, hayvan besleyicileri, tüccarlar, zenaat sahipleri, tabipler, şairler ve edipler de vardır. Yıldızcılar ve tabirciler de topluluğun içinde önemli bir yer teşkil etmiştir. Bunun yanında Peygamber nesli olmaları nedeniyle Hz. Ali evladına önemli bir yer verilmiştir. Kutadgu-Bilig'de halk arasındaki iş ve meslek zümreleri arasında hiçbir hukukî ve içtimaî fark yoktur. Çünkü bu zümrelerin üstünde avâm (halk) zikredilmiştir.¹⁷⁴ Aslında "Karabodun" diye de adlandırılan tabaka iktisadî yönden diğerlerinden daha aşağıda bulunmaktadır.

Bu tabakaların bir sınıf olmayıp iktisadî-sosyal zümreler olduğu görülmektedir. Bunlar bilgileri, yaptıkları işleri sebebiyle mensup oldukları zümrelere katılmışlardır. Aslında bir toplumda sınıflar siyasî, dinî ve iktisadî sebeplerle meydana gelir. Fakat Türk toplumunda bu iktisadî-sosyal zümrelerin birbirinden mutlak ayrıldığı

¹⁷³ O. TÜRKOĞAN, a.g.e., s.84 vd.

¹⁷⁴ İ. KAFESOĞLU, Kutadgu-Bilig ve ... , s.13 vd.

söylenemez. Çünkü bir kişinin bu zümrelerin birinden diğerine geçmesine bir engel yoktu ve bu kimse iki zümreye birden mensup olabilirdi.

a- Sınıf Farkı

Eski Türk toplumunda “soylu” veya “Han-oğlu” olmak, bir kişiye bir çok imtiyaz sağlıyordu. Meselâ Manas destanında Almambet’in Manas’ın “Kırk yiğidinden biri olan Serek’i yaralaması normal karşılanıyordu. Manas bile “O Han oğludur, bunu yapabilir,” diyor.

Manas Destanı’nda “İl’in en yaşlısı olan Koşoy-Han’ın Manas’ın veziri Bakay’dan sonra geldiği belirtiliyor. Manas ve halkı, kabile reislerinin en yaşlısı olan Koşoy (Koşay)’a saygı gösteriyorlar ve onun sözünü tutuyorlardı. Eski Türk cemiyetlerinde soy, derece, rütbe ve mevkinin büyük bir rol oynadığı anlaşılıyor. Bilhassa devlet işlerinde mühim bir yere sahipti. Demir-Han kız alıp verme işinde Yakup Han’ın veziri ile görüşme ve anlaşmaya yanaşmıyor. “Benimle konuşup anlaşacak kişiler, şu ve şu özelliklere sahip olmalıdır” diyor. “Sen bir kul ve köle olarak doğdun” diyor. Han soyundan gelmedikçe, bu şartların değişmediği, vezir veya bir bey için bile bu kuralların uygulandığı görülüyor.¹⁷⁵

“Bilgili kagan imiş, cesur kagan imiş. Buyruku yine bilgili imiş tabî, cesur imiş tabî. Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabî. İli tutup töreyi düzenlemiş.”¹⁷⁶ Orhun anıtlarındaki bu sözlerden, Türk devletinin vatandaşlarının halk ve bey olarak ikiye ayrıldığı, ancak devletin güçlü zamanlarında (normal şartlarda olsa gerek) bu iki zümre arasındaki münasebetin gayet iyi olduğu, Ortaçağ Avrupa Aristokrasisi ile halkın ilişkisine benzemediği anlaşılmaktadır.¹⁷⁷ Aralarında bir uyum olduğuna ve bir bütün olarak toplumu meydana getirdiklerine şüphe yoktur. Aksi olsaydı, Türkler’de kölelik de mevcut olurdu.

¹⁷⁵ B. ÖGEL, T.M. I, s.512 vd.

¹⁷⁶ M. ERGİN, a.g.e., s.20 vd.

¹⁷⁷ C. ÜÇÖK- A. MUMCU, a.g.e., s.20.

Kutadgu-Bilig’de Uygur toplumu bilgi ve iktisadî bakımdan bir sosyal tabakalaşmaya tâbi tutulmuş, daha doğrusu ayrıldığı gruplar (Alevîler, bilginler, otacılar, yıldızcılar, şairler) ifade edilmiştir. Ancak, devlet içinde bazı ayrıcalıkları olan beyler bir yana bırakılırsa, halk hukuk bakımından eşitti.¹⁷⁸ Kutadgu-Bilig’deki hükümdara ait şu sözler de sınıf farkı gözetilmediğinin delilidir: “Ben işleri doğruluk (könilik) ile hallederim; insanları bey ya da kul olarak ayırmam.”¹⁷⁹ Demek ki, Türkler’de hiç bir zaman soyluluk olmadığını söyleyebiliriz.¹⁸⁰ Bozkırlılar zengin ile fakir, bey ile alelâde insan arasında bir fark gözetmemişlerdir. Ancak asil olmayan birinin topluluğa kumanda ettiğini görmek bile tasavvur edilemezdi. Bey soyundan olmadığı hâlde, muharebelerde sivrilen bir kişi “kahraman” (bagatur) olurdu. Büyük bir şöhrete sahip olursa, bey tabakasına yükselirdi. M.P. Gryaznov’a göre M.Ö. VI.-VII. asırlardan M.S. I. asra kadar Orta Asya ve Doğu Avrupa’da Atlı göçebe uruglar arasında otlak ve hayvan ele geçirmek için sürekli olarak savaşlar olmuştur. Bu savaşlarda halk kahramanlar ve Alp’lar yaratmıştır. Bunlar en güçlü ve en cesur olanlardı. Bu Alplar boy ve budunun başbuğları idi. Bu başbuğların başarıları boylar arasında kahramanlık menkıbelerinin doğmasına sebep olmuştur.¹⁸¹ Buradan anlaşılabilir ki, Bozkır Türk devletinde halk kendini beylerden ayrı görmüyordu. Dolayısıyla kahramanlaştırdığı kişileri beyler arasından seçiyor veya alplerini bey statüsüne sokuyordu. Halk ile beyler toplumda bir bütün teşkil ediyorlardı.

Kutadgu-Bilig’de belirtilen sosyal tabakalar hukukî açıdan değil, meşguliyet ve içtimâî kıymet açısındandır. Sınırlı sayıdaki imtiyazlı beyler ve kullar hariç, Türk devletinde ahali eşit haklara sahipti.¹⁸² Çünkü, bozkır sosyal hayatında askerliğin seçkin bir meslek hâlinde gelişmesi, yaşama şartları dolayısıyla mümkün olamamış, feodalitenin temel unsuru olan toprak işçiliği de birinci plânda iktisadî faktör

¹⁷⁸ C. ÜÇOK- A. MUMCU, a.g.e., s.28 vd.

¹⁷⁹ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.809.

¹⁸⁰ J.P. ROUX, a.g.e., s.35.

¹⁸¹ Ali ÖZTÜRK, a.g.e., s.28 vd.

¹⁸² S.M. ARSAL, a.g.e., s.117.

durumuna yükselememişti. Tarihî Türk toplulukları dinî mahiyette cemiyet değildiler. Eski Türk “Gök-Tanrı” dinî hâkimiyet ve siyâsî iktidar telâkkileri dışında, eski Türk devletlerinde din adamlarının içtimaî ve siyâsî açıdan önemli bir rolü gözükmemektedir.¹⁸³

Ziya Gökalp, “Ak kemikler”in devletin tabîi komutanları ve başkanları olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁴ Avrupa Hunları’nda hükümdar, hânedan ve beyler “Ak kemikliler”, diğerleri “Kara kemikliler” idi. Hâkimiyeti elinde bulunduranlar kendi boylarını, tâbi diğer boylardan ayırmak için, birincisine ak, ikincisine kara derlerdi. Meselâ, koyunlular Bayındır boyuna mensup olanlara Ak-Koyunlular, bağlı olmayanlara Kara-Koyunlular derlerdi. Hâkimiyetten düşen boy “kara” sıfatını alırdı. Meselâ Bulak boyu Kıpçak hakimiyetine girince Kara Bulak denmiştir. Doğu Türkleri ise “ak” yerine “gök” tabirini kullanmışlardır. Demek ki hâkimiyeti elinde bulundurmak üstünlüktü.¹⁸⁵

Hun Devleti’nde ve sonraki Türkler’de ırsî sınıf yoktur. Her fert, zekâsı, hizmeti ve bilhassa harplerdeki faydalılığı ile en yüksek kumandan derecesine kadar yükselebilirdi. Bu durum Kutadgu-Bilig’de de görülmektedir, fakat bu esasın istisnaları da vardır.¹⁸⁶ İslâmiyet öncesi Türk devletlerinde küçük bir zümre olan Şadapıtlar hariç, beylik ırsî değildir.¹⁸⁷

¹⁸³ Kutadgu-Bilig’de topluluk, idare edilenler ve idare edenler olarak ikiye ayrılır. Böyle bir ayrım ilk bakışta normal görünmektedir. Fakat Eski ve Ortaçağlarda toplulukların asıl karakteri sosyal tabakalaşmadır. O dönemlerde bütün toplumlarda bir sınıflaşma mevcuttu. Genellikle ruhanîler, asiller ve kölelerin meydana getirdiği toplumlarda yüksek sınıfların özel hak ve imtiyazları vardı. Bunların aralarındaki özellikler de düzenlenmiş ve münasebetleri belirlenmişti. Nitekim Kutadgu Bilig’deki içtimaî durum böyle bir sınıf tablosundan uzak görünmektedir. Yani batıdaki feodalite ve Çin’deki gentry tabakası gibi sınıflaşmalar yoktu. Buradan da anlaşılacağı gibi toplumda imtiyazlı sınıfların bulunmaması Türk devletlerinin ana çizgilerindendi. İ. KAFESOĞLU, a.g.e., s.14 vd.

¹⁸⁴ Z. GÖKALP, Türk Medeniyet Tarihi, İstanbul 1989, s.183.

¹⁸⁵ P. VACZY, Hunlar Avrupa’da; G. NEMETH, Attila ve Hunları, (nşr: Şerif Başstav), Ankara 1982, s.93.

¹⁸⁶ M. NİYZAĞI, a.g.e., s.247.

¹⁸⁷ S.M. ARSAL, Türk Tarihi ve Hukuk (İslâmiyetten Evvelki Devir) I, İstanbul 1947, s.213 vd. Asya Hunları’nda 24 soyluluk hiyerarşisi (asalet mentebeleri) olduğu belirtilmiştir¹⁸⁷ ki, onlarda hânedan mensupları imtiyazlı bir zümredir. Vilayetlerin başındaki beyler yüksek bir sınıf teşkil

Türkler’de Oğuz Han soyunun ayrıcalığı kesindir, fakat bu dar aristokrasi, klasik anlamdakinden değişiklik arz etmekteydi. Hânedana mensup bir hakan “kutu toplamadı” diye tahttan uzaklaştırılabiliyordu. Bu, tahtta oturmak için Oğuz Han soyundan gelmenin yeterli olmadığını ortaya koyuyor. Ayrıca Orhun abidelerindeki “Halktan birisiydi; ona beyliği biz verdik.” sözü de Oğuz Han soyunun klasik bir aristokrasi olmadığını ortaya koyuyor. Türk devletlerindeki liyakat anlayışı siyasi bakımdan sınıflaşmayı törpülüyordu. İktisadî bakımdan doğacak sınıflaşmayı da göçebe hayatı, din ve boy anlayışları engelliyordu.¹⁸⁸ Esasen eski Türkler daha ziyade hayvancılıkla uğraştıklarından, onlar arasında birbirinden kesin olarak ayrılan sosyal sınıfların olması imkânsızdı.¹⁸⁹

İslâmiyet’ten önceki Türkler’de halkın ekseriyeti hürdü. Bu insanlar arasında hukukî bakımdan imtiyazlılar olmadığı gibi, hukukî tehditler de yoktu. Üçüncü sınıfı teşkil eden esirler savaş tutsakları ile onların çocukları ve torunlarıydı.¹⁹⁰ Aristokratik bir yapı gösteren eski Türk toplumunda yüksek soyluluğa yükseliş bir tür şeref yarışının sonucunda olurdu. Buna “toy” veya “şölen” deniliyordu. Üstünlük için bir boy beyi dostluk kurmak istediği başka beyin boyuna ziyafet verir mal yağmalatırdı. Beylerden daha üstün ziyafet veren ve çok mal yağmalatan daha üstün “şeref” kazanır ve sosyal statüsü yükselirdi. Şeref kazanma yarışı beyler arasındaki hiyerarşi ve derece farkını belirler, en şerefli sayılan, -yani malını en çok dağıtan- bey ötekilerden üstün kabul edilir ve saygı görürdü. Beyler arasındaki alt-üst ilişkisi ve sosyal piramit buna göre oluşuyordu. Bu toy ve şölenler iktidarın intikalini de sağlar. Toy veren davet edileni aziz ve borçlu durumuna koyarak israf debdebe ile meydan okurdu. Davetli boy

---

ederdi. Bunlar, Gök-Türkler’deki Şadapıtlar’ın karşılığıdır. Çünkü illerin başındakiler umumiyetle hânedan mensupları Şadapıtlardır. Karahanlılar’da da böyle küçük bir imtiyazlı grubun varlığını Kutadgu- Bilig’den öğreniyoruz. S.M. ARSAL, a.g.e., s.287. Çağdaş demokratik toplumlarda bile, seçimle işbaşına gelen başkan yahut başkanlar, en yakınlarını mühim vazifelere getirmektedirler. Bu ayrıcalıklı bir grup oluşturmak için değil, yönetimde etkinliğin sağlanması gayesiyle yapılmaktadır. O. TÜRKDOĞAN, a.g.e., s. 140.

¹⁸⁸ M. NİYZAĞI, a.g.e., s.246 vd.

¹⁸⁹ E. GÜNCÖR, a.g.e., s. 53 vd.

¹⁹⁰ S.M. ARSAL, a.g.e., s.287.

ve “il” mensubu buna aynı seviyede karşılık vermezse totemi, armaları, kısaca tüm iktidarı elinden alınır, bütün boy ve “il” ile birlikte üstün toy veren tarafın hakimiyeti altına girer, bağımsızlığını kaybederdi.¹⁹¹

Türk toplumundaki sosyal tabakalar hakkında şu bilgileri verebiliriz:

b- Alpler (Askerler): Bizce, tarih boyunca, devletlerin var olmasında başlıca âmil, ordu olmuştur. Devletin kuruluş aşamasına esas unsur olan askerî güç, daha sonraki devrede gelişmeyi sağlamada da diğer faktörler yanında mühim bir husûsiyet teşkil etmiştir. Çöküntü devrelerinde ise, varlığı koruyabilecek tek unsur pozisyonuna bile yükselmiştir. Çünkü, ordu dünya tarihinde 1. Dünya Savaşı sonuna kadar toplumlararası ilişkilere yön veren başlıca faktör olmuştur. Daima hakimiyetin sembolü olarak görülmüş, siyâsî manevralarda barışı koruma düşüncesi pek tutulmamıştır. Nitekim, İbn Haldun eserinde şu ifadeler yer veriyor: “Devlet, ilk kuruluş ve hazırlık çağında, mülkî ve idarî kurullardan ziyâde ordu teşkilâtına muhtaçtır. Çünkü, devlet, bu çağında iken idarî kurullar ancak yardımcı bir kuvvet teşkil eder kalemle yazarak hükümdarın emirlerini yerine getirirken dahi askerî kuvvetin yardımına ihtiyaç gösterir. Yıkılma çağı gelerek, devleti kuran ve koruyan aşâbiyet zayıf düştükten sonra da devlet mülkî kurullardan ziyade kılıç kuvvetine muhtaçtır.”¹⁹²

Dede Korkut hikayelerinde Alpler için: “Kırış günü önden tepen, Ulaş oğlu Salur Kazan”, “Gavga günü önden tepen alpumuz kim?”¹⁹³ gibi ifadeler kullanılmıştır. Demek ki, toplum yaşantısında değer kazanan yenilmez insan tipi Türk düşüncesinde Alp kavramı ile sıfatlandırılırdı. Alpler Türk toplumunun bir nevi varlığının ifadesiydi. Çünkü Bozkır hayatı mücadeleyi gerektiriyordu ve zayıf olan yok oluyordu. Düşmanlarına karşı kendilerini, ailelerini ve hayvanlarını koruyabilmek için iyi birer

¹⁹¹ M. ARSLAN, a.g.e., s.66 vd.

¹⁹² İbn Haldun, Mukaddime I, Ankara 1990, 3. Bölüm, Fısil 36, s.1.

¹⁹³ B. ÖGEL, T.D.A., s.247.

savaşçı olmak zorundaydılar. İçin kaynaklarının ifade ettiği gibi Türkler, “savaşta ölmeyi onur, hastalıktan ölmeyi utanılacak bir şey” sayıyorlardı.¹⁹⁴ Destanlardan da anlaşılacağı üzere kişilerin birer Alp olarak yetiştirilmesi değişmez bir hayat felsefesidir. Gerekli kişiliği kazanamayan erkekler toplumda itibar görmezler ve onlar için yerine göre üzüntü duyulurdu. Meselâ, Kem vadisindeki Türk neslinden Bars isimli bir alpe ait mezar taşında alplik zirvesinin, İslâmda olduğu gibi vatani yiğitçe savunurken, gerektiğinde ölmek olarak tanıtıldığı belirtilmiştir.¹⁹⁵ Alp ve alplik Türk devlet ve topluluklarında mühim bir yer tutmuş, ordu ve askerlik ile devletin kuruluşu, devamı ve yükselişine temel teşkil etmiştir. Türk devletlerinin dayandığı güç alplik ve şecaat olmuştur. Çünkü alp, olgunlaşmış ruhuyla bir savaş makinesi olmaktan tamamen uzaktır.¹⁹⁶

Salur Kazan bir toyda oğlu için ağladığını şöyle anlatır:

“Ağladığım sebep oldur ki,
Atam öldü ben kaldım,
Yerini yurdunu ben tuttum;
Yarıncı gün ben dahi düşer ölürüm sen kalasın;
On altı yaşına girdin,
Yay çekmedin, ok atmadın,
Baş kesmedin, kan dökmedin
Kalun Oğuz içinde çuldu almadın!”

Yarıncı gün zaman dönüp ben ölüp sen kalınca, tacımı, tahtımı sana vermezler, deye sonumu anıp ağlarım, ağladığımın sebebi budur.”¹⁹⁷ dedi.

Dede Korkut Oğuznâmeleri alplerin kişiliklerine düşkünlüklerini anlatan olaylarla doludur. Ayrıca kişisel bir tutku olarak kişilerin etkisi altında kaldıkları

¹⁹⁴ Mevlüt BOZDEMİR, Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları, Ankara 1982, s. 21.

¹⁹⁵ Emel ESİN, “İslâmiyetten Önceki, Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş, Türk Kültürü El Kitabı II”, Ankara 1978, s.89

¹⁹⁶ B. ÖGEL, T.D.A., s.245.

¹⁹⁷ O.Ş. GÖKYAY, a.g.e., s.94 vd.

anlaşılmaktadır, şeref ve haysiyetlerini korumada çok hassas oldukları görülmektedir. Dirse Han çocuğu olmadığından kara otağa oturtulunca duygulanır. Dirse Hanın oğlu Boğaç için Dede Korkut şunları belirtmiştir: “Dirse Han oğluna beylik vergil, taht vergil erdemlidir. Boyu uzun bidevi at vergil bu oğlana binid olsun, hünerlidir. Ağayıldan tümen koyun vergil bu oğlana şişlik olsun, hünerlidir. Altun banlı ev vergil bu oğlana gölge olsun erdemlidir. Bayındır Hanın ağ meydanında bu oğlan cenk etmiştir, bir buğa öldürmüş. Senin oğlun adı Boğaç olsun, adımı verdim yaşamı Allah versin.”¹⁹⁸

Kazan Han’ın, evinin yağmalanması üzerine yağının peşinden gitmiş ve bu sırada Karacuk çobanı kendine yardım etmesin diye bir ağaca bağlamıştır. Bunun nedeni ise çobanın yardımı nedeniyle Kazan Han’ın Oğuz ilinde küçük düşmesini engellemektir. Bir kahraman evini, namusunu tek başına koruyabilmeli, intikamını alabilmeliydi. Bunu yapamıyorsa toplumda bir itibarı olmazdı.

Destanlarda belirtilen Alpin yaşantısından, Oğuz toplumunun belli ölçü ve kıymetlere istinaden bir hayat anlayışının hakim olduğu anlaşılmaktadır. Bu ölçüler ise:

- 1- Ok atma ve yay çekme hüneri,
- 2- Yağı ile savaşta üstün gelmek, baş kesmek, kan dökmek,
- 3- Kalun Oğuz içinde Çundı olmak,
- 4- İle (ülkeye) sahip olmak,
- 5- Aç doyurmak, çıplak donatmak (zengin ve eli açık olmak),
- 6- Soylu olmak ve soyunu küçük düşürmemek.

Bu değer ölçüleri Oğuz topluluğunun varlığını devam ettirecek ve yağya karşı savunmasını güçlü kılacak özelliklerdir.

Dede Korkut’taki Oğuz Alpi mutlaka zengindir, yaylağı, sürüsü ve obası vardır. Alplerin kişilikleri genel olarak incelendiğinde değişmez özelliklere sahip oldukları görülmektedir. Destanlar şu özelliklerle şekillenmektedir:

¹⁹⁸ O.Ş. GÖKYAY, a.g.e., s.83 vd.

1- Alp kişiler teker teker kişsel üstünlüklere sahiptirler.

2- Alpler babalarının zenginlikleri ile değilde kendi kişsel hüner ve erdemleri ile değer kazanmışlardır.

3- Alplerin yaşantıları genellikle başarılarla kurulur, müşkül anlarda yardım kabul edilmez.

4- Yaşantılarında mal, zenginlik ve servetten ziyade toplum düşüncesinde yaşayan değerlere bağlanırlar.¹⁹⁹

Ancak bu alpler kimlerdir? sorusu karşımıza çıkıyor. Her savaşçının “Alp” olarak nitelenmesi söz konusu değildir. Onlar yukarıda saydığımız özellikleri bünyesinde taşıyan kimselerdir.

Yenisey kitabelerinde (Altın-köl) de, “On ay geçti; annem(den) oğlan doğdum. Er olarak büyüdüm. Elimde dört (defa) dolaştım. Er demim için İnencü Alp...”²⁰⁰, “Uz Bilge Çangısı Uz T..... için, kahramanlığı için, erdemi için ittifak akdetti(?); dört tarafla ittifak akdetti.”²⁰¹, “ben Tarkan Şangun’ım... doymadı kavmime ben II Çur eline kazandım... er erdemim için yükseldim. (yahut yok oldum)”²⁰² ibareleri bulunmaktadır. Görüldüğü gibi bir Türk erinde herşeyden önce iki özellik bulunmalıydı. Bunlar erdem ve hünerdir. Gök-Türk kitabeleri de kaganların üstün meziyetlerini sıralarken, “Bilgili Kagan imiş, cesur kagan imiş,”²⁰³ sözleriyle alp kimselerin bilgili ve cesur olması gerektiğini, cahilce cesaretin kıymetli olmadığını, hattâ toplum için tehlikeli olabileceğini belirtmiştir.

Her kahraman veya cesur kişinin bir maiyeti vardır ki, Avrupa hukuk tarihinde buna “Comitatus” denirdi. Çingiz Han’ın “Dört-köpek”i bu nevidendir. Yalnız, Çingiz Han başlangıçta sadece bir eşkiya olduğundan maiyeti farklıdır. Kırk

¹⁹⁹ A. ÖZTÜRK, a.g.e., s.198 vd.

²⁰⁰ Hüseyin Namık ORKUN, a.g.e., s.515.

²⁰¹ Hüseyin Namık ORKUN, a.g.e., s.553.

²⁰² Hüseyin Namık ORKUN, a.g.e., s.555.

²⁰³ M. ERGİN, a.g.e., 20,34.

yiğit sahipleri ise soylu il beyleriydi.²⁰⁴ Kırk yiğit arasında bir hiyerarşi ve rütbe sırası vardı. Meselâ, Manas Destanında geçen ve bir Han oğlu olan Almambet'le Çuvak, vezir Bay oğlu Bakay, müşavir Acı-Bay bunların başında bulunuyordu.²⁰⁵ Gök-Türk kitâbelerinde de devlet kuran İl-Teriş Kaganın on yedi kişilik maiyyeti vardır ve bunlara Eren deyimi kullanılırdı. Sonraki Türk metinlerinde geçen Alp-Erenler bunun devamıdır. Manas destanında da zaman zaman Çoro/Çora yerine Eren tâbirine rastlanıyor. Erenler yurt içinden seçilirdi. Seçimde soyluluk değil, kişilerin kabiliyeti rol oynuyordu. Han'ın yanında bulunan böyle büyük ve akıllı yiğitler Allah vergisi bir nimet ve yardımcı kabul edilirdi. Bu sebeple bu yuiğitler soylu olmamalarına rağmen, toplum kendilerine büyük kıymet verirdi.²⁰⁶ Erenlerin, İslâmiyetin kabulünden sonra da toplumdaki saygınlığı devam etmiştir. Türklerin Anadolu'ya gelişinden sonra Anadolu erenlerinden övgüyle bahsedilmiştir. Anadolu'nun Türk vatanı olmasında, Bizans'la mücadelelerde ve sonraki dönemlerde isimleri çokça geçmiş, saygıyla anılmışlardır.

Devletin başkentinde hükümdarın emrinde bulunan küçük birlikleri dikkate almazsak, İslâmiyet'ten önceki Türk devletlerinde bir askerî sınıf yoktu. Devleti oluşturan topluluğun her ferdi bir asker gibi, iyi bir savaşçı olacak şekilde yetiştirilirdi.²⁰⁷ Bu yüzden bir askerî sınıf olmamasına rağmen, alplerin devletin temellerini oluşturduğu muhakkaktır. Devlet ve toplum hayatında ikinci mühim unsur ise bilginlerdir.

c- Bilginler

Bilgi, insanların iyiyi ve doğru işleri yapabilmesi, başarılı olabilmesi ve başkalarına faydalı olması için temel unsurdur. Kişiyi kötülüklerden de uzak tutar.

²⁰⁴ B. ÖGEL, *Türk Mitojisi, (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar) I*, Ankara 1993, s.501.

²⁰⁵ A. İNAN, *Manas Destanı*, s.55 vd.

²⁰⁶ B. ÖGEL, a.g.e., S.503.

²⁰⁷ Türklerin küçüklükten itibaren iyi bir asker olacak şekilde yetiştirilişi konusunda daha fazla bilgi için Bk. L. LİGETİ, *Asya Hunları, Attila ve Hunları*, s.34 vd.

Bilgiye sahip olan ve kullanan kişiye ise “bilgin” veya “âlim denir. Bilginler topluma yol gösterir ve ışık tutarlar.

Bütünlük gösteren Oğuz Kagan destanında, Uygur Türeyiş destanında, Manas destanında, Dede Korkut destanlarında görülüyor ki, Türk toplumu bilgi ışığında şekillenmiştir. Bilge Kagan ve Bilge Tonyukuk başarı ve güçlerini Tanrı'nın kendilerine bahsettiği bilgiye bağlarlar. Bilge Tonyukuk'un İl-Teriş Kagan için söylediği: “... Tanrı bilgi verdiği için bizzat kagan kıldım.”²⁰⁸ sözü Türk toplum düzeninde bilge kişilerin ne kadar önemli bir rol üstlendiğini göstermektedir.

Yusuf Hâs Hâcib'in eserinde en çok göze çarpan hitaplardan biri “Ay bilge böğü”dür ki, saygı ve nezaket için kullanılan bir ibare, XI. asır Türk cemiyetinde ilim ve hikmete verilen kıymetin büyüklüğünü göstermektedir.²⁰⁹ Ayrıca, Kutadgu-Bilig'de, “Her türlü iyilik akıldan gelir; insan bilgi ile büyür ve temâyüz eder. İnsanoğlu bu ikisi ile yükselmiştir; o doğruluk yolunda bu iki şey ile muvaffak olur. İnsan hayvandan bilgisi ile ayrılmıştır.; bilgiden daha büyük başka ne vardır.”, “... insan-oğlu bilgi ile hâkim vaziyete geçmiştir.”²¹⁰ denmiştir. Görüldüğü gibi Türk devlet ve toplum hayatında bilgi esastır. Bu yüzden bilginlerde özel bir yere sahipti.

Uygurca yazılmış Oğuz Kagan destanında ismi geçen Uluğ Türk, bilge tipinin destandaki ilk şahsiyetidir. Destanda Uluğ Ordu Beyin, ağaçtan sal yaparak İtil suyunu geçmesini temin eden ve savaşlarda elde edilen ganimetleri taşımak için kağrıyı yapan Barmaklık Çoşun Billig,²¹¹ Ergenekon destanında demir dağı eriten usta demirci bilgeliğin temsilcileridir. Dede Korkut'un kişiliği Farsça Oğuz destanında da aynen görülmektedir. Reşideddin'in Oğuznâmesi'nde Oğuz Kagan'ın ve ondan sonra gelen kaganların yanında her zaman bilge kişilere rastlanır. Meselâ, Oğuz Kagan çıktığı bir akında yaşlıları seferden men ederken gizli olarak orduya katılan ve oğlu tarafından saklanan Yuşi Hoca, oğlu Kara Sülük'e verdiği öğütlerle, yol gösterici tavsiyelerle

²⁰⁸ M. ERGİN, a.g.e., s.53.

²⁰⁹ Sait BAŞER, Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre, Ankara 1990, s.33.

²¹⁰ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.1841-1843,1845.

Oğuz Kaganın başarılarına dolaylı olarak etki etmiştir. İrkıl Hoca Kün Han'a bilgi ve tecrübeleri ile yol göstermiştir. Ayrıca Oğuz Devletinde düzenin bozulmaması için Oğuz'un torunları arasında yirmi dört boy teşkilâtını kurmuştur.²¹² Yakup Han'ın ve sonradan Manas'ın veziri olan Bay oğlu Bakay için Manas şöyle der: "Tanrı tarafından bize verilmiş bir dosttur."²¹³ Bu sözle bilginlere verilen değeri vurgulamaktadır. Bu özellik sadece destanî kişilerde değil, Gök-Türk yazıtlarında özellikle Bilge Tonyukuk'un kişiliğinde de görülmüştür. Kaganların yanında her zaman bir bilge kişi danışman olarak bulunmuştur. Bu danışmanlar belli özellikleri ile birbirlerine benzemektedir. Kendilerinde ilahi bir sezgi vardır ve uzun ömürlüdürler. Devlet düzeninin gelişmesinde önemli bir rol üstlenmişlerdir.

Yenisey kitâbelerinde (Kemçik-Kaya), "İyi on bilge Şangın" sözüne rastlıyoruz.²¹⁴ Kutadgu-Bilig'de bilginlerin kıymeti şu sözlerle vurgulanıyor: "...İki türlü asil insan vardır. Biri bey, biride âlimdir ve bunlar insanların başıdır. Bunlardan biri eline kılıç alıp halkı itaat altında tutarken, öteki de eline kalem alarak halka doğru yolu bulup gösterir.", "...Onların ilmî halkın yolunu aydınlatır." "Faydalı ve zararlı şeyleri birbirinden ayıteder ki doğru ve temiz yol tutan bunlardır. Mümkünse ilimlerini öğren bilgilerini bil; onlara iyilik yap ve yardımda bulun; onlara dil uzatma.", "Onlara karşı sert ve kaba dil kullanma; tuz, ekmek yedir, saygı göster ve hürmet et."²¹⁵ Yine Kutadgu-Bilig'de bilginler hakkında şu sözlere rastlıyoruz: "Gerek dünya işi gerek

²¹¹ W. BANG- R.RAHMETİ, Oğuz Kağan Destanı, (nşr: Muharrem Ergin), İstanbul 1970, s.9 vd.

²¹² A.Z.V. TOGAN, Oğuz Destanı, s.18 vd.

²¹³ A. İNAN, Manas Destanı, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, İstanbul 1972, s.51.

²¹⁴ H.N. ORKUN, a.g.e., s.500.

²¹⁵ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.265,268,4343-4344,4350.

KutadguBilig'de bilginler; ulema (âlimler), otacılar, yıldızcılar ve şairler olarak ayrılmıştır. Burdaki âlimler, din adamları değil, bilgisiyle halkı aydınlatan kimselerdir. İlimleriyle halkı tenvir etmişlerdir. S.M. ARSAL, a.g.e., s.111 vd.

"...Onların ilmi halkın yolunu aydınlatır.", "Onların ilmi halk için meş'ale oldu; geceleyn meş'ale yanarsa, insanlar yolu şaşırılmazlar.", "...bütün hastalıkları ve ağrıları bunlar tedâvi ederler. ...hayat işi onlarsız sağlanamaz." Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.4341,4347,4356-4357. Otacılar (tabipler)de Kutadgu-Bilig'de lüzümlü ve hürmete lâyık olarak vasıflandırılmıştır. Çünkü hastaların imdadına yetişerek verdikleri ilâçlarla hayatın devamını temin ederler. Yıldızcılar (müneccimler), çok mühim olan yıl, ay ve günlerin hesabını tutarlar. Bunlar bu ilmi öğrenmek

âhiret işi olsun, inan ki, âlim bunları hesap ile birbirinden ayırarak zapteder. Hesap bozulursa dünya ve âhiret işi de onunla birlikte bozulur, ey iyi insan.”²¹⁶ Melikşah döneminde her cuma sabahı sarayda yemek çıkar ve bu yemekler ulemalara verilirdi.²¹⁷

Yusuf Hâs Hâcib ayrıca insanları manzum sözlerle öven ya da yeren şairlerden bahsetmiştir. Bunların dilleri kılıçtan keskin, fikirleri ve hisleri kıldan incedir. Zeki olan bu insanların methleri halk arasında yayılır. Zemmettikleri kişinin şöhretine hâle getirirler.²¹⁸ Nitekim, “Derin ve ince mânalı sözleri anlamak istersen, sözü bunlardan dinle, anlarsın. İyice dikkat edersen, onlar denize dalarak, güher, inci ve yâkut çıkaran insanlara benzerler.”²¹⁹ sözleri şairlerin toplumdaki önemini vurgulamaktadır.

ç- Halk

Halkı ifade için Orhun kitâbelerinde bodun (budun) tabiri kullanılmıştır.²²⁰ Devlet içinde mühim rolü olan bodun, hür ve faal devlet idaresinde rol ve nüfuz sahibidir. Devletin kuruluşunda da mühim pay sahibidir. Orhun kitabelerinde ki, “Türk halk kitlesi şöyle demiş: İlli millet idim, ilim şimdi hani, kime ili kazamıyorum der imiş.”, “ ... Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış,”²²¹ ifadeleri, halkın devletin sahibi olduğunu açıkça ortaya koyuyor. Bu husûsiyet üzerinde yukarıda “devletin unsurları”nda durmuştuk. Burada cevaplamamız gereken soru, halk kimdir? veya hangi zümrelerden oluşuyordu?

Türkmen şeceresine göre, Oğuz Han’ın asıl hatunlarından olan torunları yirmi dört tanedir. Kün-Han bunları ikişer ikişer çadırlara terleştirdi. On iki bölük

çin hendese (astronomi) öğrenirler. S.M. ARSAL, a.g.e., s.113.

²¹⁶ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.4383-4384.

²¹⁷ Aydın TANERİ, Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı Teşkilâtı, Ankara 1978, A.Ü.D.T.C.F.Yay., s.81.

²¹⁸ S.M. ARSAL, a.g.e., s.288.

²¹⁹ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.4394-4395.

²²⁰ S.M. ARSAL, a.g.e., s.288.

²²¹ M. ERGİN, a.g.e., s.21 vd.

oldular. Bunlardan türeyenlere “Yüzlük” dediler. Her soyun “Yüz”ü atasına göre iyi olur, her halkın “Yüzlerine” göre “Yüzlük”leri vardır.²²² Oğuz Han’ın diğer karlarından (kuma) doğan çocukları da yirmi dört tanedir. Bunların hepsi evin dışında otururlardı. On ikisi at tutar, on ikisi de kapıda otururdu. Bu yirmi dört kişiden doğanlara “Aymak” derlerdi ki, aslı “Omak”dır. Bunlar “Kara-Ulus”tur. Moğolca olan Omak’ın Türkçesi “Urug”tur. Oğuz destanının bir benzeri olan Kara-Han oğlu Alman Bet destanında Kırgız’ların Orta-Yüz’ünün reisi olan Kökçe ile Sağ-Yüzü’nün reisi Manas’ın arası açıktır. Destana göre Tanrı ve Tanrı’nın melekleri Manas’a yardım eder, Kökçe’ye pek yüz vermezlerdi. Manas’ın unvanının Sarı-Nogay olması, sağ-yüzün veya Manas’ın şahsının sol yüze nazaran daha asil olduğunu gösteriyor. Sol-Yüzün başkanı Kara-Nogay ünvanını taşıyordu.²²³

Türkiş devletini kuran, Gök-Türk devletinin batı bölgesinin halkı olan on kabiledir. Bunlar doğuda İli nehri bölgesinde bulunan beş kabile asil sayıldığından, kurdukları devlet “Sarı Türkiş Devleti” olarak adlandırılmıştır. Batıdaki zengin ve bereketli Çu ve Talas nehirleri bölgesinde yaşayan beş kabile nüfusça da kalabalık olmasına rağmen alt tabaka sayılmıştı. Bu yüzden “Sarı Türkiş Devleti” yıkılınca, yerine batıdaki kabilelerin kurduğu devlete “Kara Türkiş Devleti” denmiştir. Zengin ve güçlü olmaları bile, onlara “Kara” lakabından kurtaramamıştı.²²⁴

Kutadgu-Bilig yazarı, halkı “aydınlr” ve “asıl halk” olarak iki kısma ayırmıştır. Aydınları biz “Bilginler” ismiyle yukarıda ifade ettik. Ona göre, asıl halk ise, iktisadî çabalarına göre 6 guruba ayrılmıştı:

- 1- Tarıgçılar; tarımla uğraşanlar,
- 2- Satıgçılar; tüccarlar,
- 3- İğdişçiler; çobanlar,
- 4- Uzlar; küçük sanat ehli,

²²² Ebûlgazi Bahadır Han, (Şecere-i Terakkime) Türklerin Soy Kütüğü, (nşr. Muharrem Ergin), İstanbul (Tercüman 1001 Temel Eser), s.48.

²²³ B. ÖGEL, a.g.e., s.217 vd.

5- Karabodun; belli bir işi olmayan şehir halkı,

6- Çivaglar; yoksul kimseler.²²⁵

Tarığçılar (Çiftçiler)

Ziraatçi zümre her devirde ve millette mühim bir sosyal sınıftır. Hükümetin köylü ve çiftçi ile münasebeti dirayetinin ölçüsü kabul edilmiştir.²²⁶ Kutadgu-Bilig’de bu zümre için şöyle denmiştir: “Sen bunlar ile de temas et, münâsebet kur ve böylece boğazın hususunda endişesiz yaşa. Her canlı bunlardan istifade eder; yemek-içmek zevkini herkese bunlar verir. Bütün canlılar, acıkan ve doyanlar, bütün yaşayanlar bunlara muhtaçtırlar. Boğazın ihtiyâcını te’min etmek için, şüphesiz, sana da bunlar lâzım olacaktır.”²²⁷

Satıgçılar(Tüccarlar)

Ticaretle uğraşan satıgçılar Kutadgu-Bilig’de tarığçılar gibi mühim bir zümre telâkki edilmiş ve hükümetin tüccara karşı da müsait bir siyâset takip etmesi gerektiği belirtilmiştir: “... bunlar durmadan ticâret yapar ve kâr peşinde koşarlar. Akıl ve gönüllerini hep Tanrıya yönelterek, hayatlarını kazanmak için, dünyayı dolaşırlar.”, “Onlara karşı çok iyi muamelede bulunmağa gayret et; senin adın da iyilikle uzaklara gider, buna şüphe etme.”²²⁸

İğdişçiler (Çobanlar)

Kutadgu-Bilig’de, “bu zümreye dahil kimseler, çok faydalı insanlardır;”, “Ne isterlerse ver, ne lâzım olursa al; hile bilmeyen bu zümrenin dâimâ doğru hareket ettiğini gördüm. Bunlarda görgü ve bilgi arama, tavır ve hareketleri de serbest olur;”,

²²⁴ B. ÖGEL, a.g.e., s.275.

²²⁵ C. ÜÇOK- A. MUMCU, a.g.e., s.289.

²²⁶ S.M. ARSAL, a.g.e., s.114.

²²⁷ Yusuf Has Hâcib, a.g.e., b. 4401-4404.

²²⁸ Yusuf Has Hâcib, a.g.e., b. 4419-4420, 4430.

“Onlara tatlı söz söyle, fakat onlara arkadaş gibi hareket etme; bunlar câhil ve haşin insanlardır. “, “İşte hayvan yetiştirenler böyle olurlar;”²²⁹ sözleri ile tanıtılan göçer Türklerin en çok beslediği hayvan olan atın iğdiş edilmesi sebebiyle, Kutadgu-Bilig’de iğdişçiler ismiyle anılmışlardır. Bu aslında Doğu Türkistan lehçesinde verilen bir isimdir.²³⁰

Uzlar (Küçük Sanat Ehli)

Ordusu ile çölde yürüyen Oğuz Kagan yolu üzerinde altın duvarlı, gümüş pencere ve demir damlı bir konak görmüştür. Nitekim bu konak Türk yaşantısında şehirleşmenin ve sanatkâr kişilerin varlığını açıkça ifade etmektedir ki İtil suyunu geçmek için ağaçtan sal yapan, orduyu karşı tarafa geçiren Uluğ Ordu Bey ve kağnıyı yapan Barmaklık Coşun Billig sanatkârların mühim simaları olarak karşımıza çıkmaktadır.²³¹ Gök-Türk destanında demircilik önemli bir yer tutmaktadır. Ergenekon ve Bozkurt destanlarında, “mağaradan çıkan Türklerin Altay dağlarının eteklerinde demircilik sanatı ile meşgul oldukları” anlatılmıştır.

Manas destanı da Türkler’de demirciliğe verilen önemi açık ve anlamlı olarak ifade etmiştir. Demircisi Tökör’e çok kıymet veren Manas, bir savaşta öldürdüğü Yolay Han’ın büyük kızı Ulu Bike ile evlendirerek onu memnun etmek istemiştir. Gök-Türk ve Uygur devri resimlerinde de demirciliğin önemi ifade edilmiştir.²³²

Kutadgu-Bilig’de bahsedilen bir gurup da Uzlar (sanat ehli) dir. Bunlar da faydalı bir sınıf olarak nitelenmiştir.²³³ Yusuf Hâs Hâcib’in saydığı sanatkârlar, temürçi (demirci)ler, etükçü (çizmeci-kunduracı)ler, tokacı (dokumacı)lar, ağaççı (marangoz)lar, sucular, bedizçi (ressam, boyacı)ler, okçular ve yaycılardır. Yusuf Hâs

²²⁹ Yusuf Has Hâcib, a.g.e., b. 4443, 4445-4446, 4448, 4454.

²³⁰ S.M. ARSAL, a.g.e., s.115.

²³¹ B. ÖGEL, T.M. I, s.524.

²³² A. ÖZTÜRK, a.g.e., s.52 vd.

²³³ S.M. ARSAL, a.g.e., s.115.

Hâcib bunlar için, “Bunlar da sana lüzûmlu insanlardır; ey yiğit, onları kendine yakın tut, faydaları dokunur.”, “Bu dünyanın süsü bunlardan gelir; hayret verici hünerler bunlardan çıkar.”²³⁴ demiştir.

Karabodun (Belli Bir İşi Olmayanlar)

Kutadgu-Bilig’de şehirlerde yaşayan, sanatı ve mesleği işçilik ve amelelik yapanlar “karabodun” olarak adlandırılmıştır. Onların karınlarını doyurmaktan başka bir şey düşünmedikleri kaydedilmiştir: “Avâmın, kara halkın tabiati her vakit kap-karadır; iyice dikkat et, kendini karaya bulaştırma. Kara halkın hareketi başı-boş ve tabiati birbirini tutmaz; onun işi gücü de hep tabiati gibidir. Karınlarını doyurmak için yemeği bilirler; onların boğazdan başka bir kaygıları yoktur.”²³⁵

Çıvaglar (Yoksul kimseler)

Yoksullar zümresine Kaşgarlı Mahmud’un eserinde “Cıgay”²³⁶ Kutadgu-Bilig’de Çıvaglar denmiştir. Bunlara iyi muamele edip, yiyecek-içecek verilmesi tavsiye edilmiştir: “... onlara mal ile iyilik et, yedir, içir. Ey kardeş, bunlar sana duâcıdırlar; ey dostum, bu duâ çok iyi bir şeydir. Onlardan, karşılık olarak, mal bekleme; buna mukabil Tanrı sana cenneti nasîp eder.”²³⁷

²³⁴ Yusuf Has Hâcib, a.g.e., b. 4457, 4459.

²³⁵ Yusuf Has Hâcib, a.g.e., b. 4323-4325.

²³⁶ Kaşgarlı Mahmud, a.g.e. III, s.238.

²³⁷ Yusuf Has Hâcib, a.g.e., b. 4469-4471.

II. BÖLÜM (TÜRKLER'DE DEVLET GELENEĞİ)

A- HÜKÜMDARIN GÜÇ (İKTİDAR) KAYNAĞI

Kut, Türk kaganın hükümdarlık meşruiyetidir. Esası hizmet, şiarı adalet olan kutun bu vasıflarını bilgi ve cesaret tamamlar. Hakanın kudretine kaynak teşkil eden diğer unsurlar ise, idare, ordu ve iktisadî imkânlardan kaynaklanır.

Kut, Tanrı tarafından başıslanan yönetme hakkıdır. Bilgi, devleti idare edebilmesi için hakana yol gösterir, ileriye görebilme ve karar verebilme imkânı sağlar. Adalet, otorite ile halkın, güçlü ile güçsüzün münasebetlerini düzenler. İdare, ordu ve iktisadî imkânlar kaganın dördüncü güç kaynağını meydana getirmektedir. Bunların üçü bir bütün olarak, hükümdarın elini kolunu teşkil etmekteydi. İdare devletin idareci kadrosudur ki, ülkenin yönetimi bunların eliyle gerçekleşir. Ordu hakanın otoritesinin temeli, ülke içinde düzenin ve disiplinin teminatıdır. İktisat-maliye ise, öteki güç kaynaklarının temini ve işlerliği açısından lüzümlü olan, halkın ihtiyaçlarının temin edilmesine yarayan bir unsurdur.

a-Kut

Kut'un mânasıyla ilgili değişik fikirler mevcuttur. Ziya Gökalp'e göre, Kut Şamanizm'in kalıntısı ve "ruh"tur. Klan hâlinde yaşayan ilkel topluluklardaki "mana" denen esrarlı ruhun aynıdır.¹ Doerfer'e göre "kut", "İnsanın bir çeşit otonom ruh gücüdür ki, özellikle hükümdar bakımından, gök ve yer bakımından desteklenmeye muhtaçtır."² Kaşgarlı Mahmud da "kut" tabirine "devlet" anlamını vermiştir.³

¹ Bk. Ziya GÖKALP, Türk Töresi, (nşr. Hikmet Dizdaroğlu), İstanbul 1990, s.47 vd.

² M. ARSLAN, a.g.e., s.39.

Kutadgu-Bilig'in isminde de bulunan "kutadgu" ibaresi, kutadmak fiilinden yapılmış masdar olup, kut'a eriştirmek, kut sahibi kılmak demektir. Vambery ve Radloff, kut'u "saadet" diye niteleyerek, Kutadgu-Bilig'i Almanca'ya "Saadet Verici İlim" diye tercüme etmişlerdir. S.M.Arsal'ın kanaatine göre, kut sadece saadet değil, talihlilik, ikbal mânalarının yanında siyâsî hâkimiyet şevketi anlamlarını da ifade etmekteydi.⁴

Kut'un kelime anlamı hakkındaki değişik görüşleri aktardıktan sonra şimdi Türklerde kut anlayışı hakkındaki çeşitli örneklerle konuya açıklık getirelim.

Bilge Kagan, "Milleti besleyeyim diye, ... on iki defa büyük ordu sevk ttim ..... savaştım. Tanrı bağışlasın, devletim (kutum) var olduğu için, kısmetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim."⁵ sözleri ve Kara Balgasun kitabesinin Orhun harfleri ile yazılı metninde, "Tengride(n) kut bolmuş Alp Bilge Tengri Uygur Kaganının bitigi"⁶ ifadesi yer almıştır.

Asya Hun Tanhusu Mo-tun, Çin imparatoruna yazdığı bir mektupta, "Tengri Kut'ı Tanhu" (Tanrı'dan iktidar hakkı almış hakan) lakabını kullanmıştır.⁷ Gök-Türk kitabelerinde Bilge Kagan, "Tengride Kut Bolmuş" (iktidarını Tanrı'dan almış) olduklarını⁸ sık sık tekrar etmektedir. Görüldüğü gibi, eski Türkçe'deki "kutadmak" yani devlet yönetmek fiilinin kökündeki "kut" kelimesi ise, dilimizin en eski kültür ve politik terimlerinden biridir ve mutluluk değil; siyâsî iktidar, hâkimiyet anlamlarında kullanılmıştır.⁹ Bununla ilgili olarak destanlarda ve kitabelerde şu örnekleri görmekteyiz:

³ Kaşgarlı Mahmud, Divânü Lûgati- it- Türk I, (nşr:Besim Atalay), s.320.

⁴ S.M. ARSAL, a.g.e., s.121 vd.

⁵ Muharrem ERGİN, Orhun Abideleri, İstanbul 1983, s.25 vd.

Orhun yazıtlarındaki bu sözlerden anlaşılın o ki, kut tabirini saadet diye tercüme etmek uygun değildir.

Halbuki, siyâsî kudret diye tercüme edildiği zaman mâna kazanmaktadır. S.M. ARSAL, a.g.e., s.121 vd.

⁶ S.M. ARSAL, a.g.e., s.122 vd.; M. ARSLAN, a.g.e., s.41.

⁷ M. ARSLAN, a.g.e., s.3-4.

⁸ M. ERGİN, a.g.e., s.21-22,24,35,38.

⁹ M. ARSLAN, a.g.e., s.3.

Kut Oğuz Kagan destanında da siyâsî hâkimiyet yahut devlet idaresi salâhiyeti mânasında kullanılmıştır. Oğuz Han'ın düşmanı olan Uruz'un oğlu, babasının savunmasını kendisine bıraktığı şehri Oğuz Kagan'a teslim ediyor. Bu sırada, "Eğer babam size karşı hareket etmiş ise, bu benim kabahatim değildir. Ben kendim size itaat etmeğe, sizin emirlerinizi yerine getirmeğe hazırım. (Bugün) bizim kutumuz sizin kutunuz (olmuş) tur.¹⁰ Bilge Kagan, "Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, babam kaganı, annem hatunu yükselten Tanrı, il veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, kendimi o Tanrı kagan oturttu tabii."¹¹ diyor. Uygur kaganları da Tanrı'nın kut bağışlaması sayesinde kagan olduklarına inanıyorlardı.¹²

Orta Asya Türk hükümdarları, Tanrı tarafından kut ile donatıldığı için iş başına gelmekteydi.¹³ Oğuz Kagan destanında, akıllı ve keramet sahibi vezir İrkil Hoca,

¹⁰ W. BANG- G.R. RAHMETİ, Oğuz Kağan Destanı, İstanbul 1970, s.8.

¹¹ M. ERGİN, a.g.e., s.24 vd.

¹² Hikmet TANYU, İslâmiyetten Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, Ankara 1980, s.77.

Kut'un aslında "siyâsî hâkimiyet kudreti" anlamında olduğunu; talih, saadet, bahtiyarlık gibi mânaların ikinci plânda kaldığını ve sonradan ortaya çıktığı belirtilmiştir. S.M. ARSAL, a.g.e., s.120; Ayrıca bk.

İbrahim KAFESOĞLU, Kutadgu-Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, İstanbul 1980; Mehmed NİYZAZİ,

Türk Devlet Felsefesi, İstanbul 1996, s.50; Reşad GENÇ, Karahanlı Devlet Teşkilâtı, İstanbul 1981,

s.67. Kutadgu-Bilig'de de, her şeyden evvel "siyâsî hâkimiyet kudreti, hanlık şevketi" kastedilmiş olmalıdır. "Kutadgu-Bilig" ismi de "devlet idaresi ilmi" demektir. S.M. ARSAL, a.g.e., s.121.

Eserin konusu ve genel espirisi de, "kut" sözünün, hâkimiyet hak ve yetkisi, devlet yönetme kudreti,

yönetme sanatı karşılığında kullanıldığını gösteriyor. Zaten "Odgurmuş" dışındaki kahramanlar devlet

yönetiminden, devlet yönetmek için gereken niteliklerden söz açıyorlar. Demek ki, Kut, etimolojik bakımdan "siyâsî hâkimiyet gücü", "devlet yönetme yetkisi", "hükümlerlik" mânalarında kullanıla gelmiştir. M. ARSLAN, a.g.e., s.40 vd. Yusuf Hâs Hâcib, eserinin "devletin sıfatı"na ayırdığı XVI. faslında kut'u "devlet" kelimesinin karşılığı olarak kullanmıştır. Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.740-741.

Fakat bu "state" karşılığı değildir. Çünkü Türkler, bu mânada "il" tabirini kullanıyorlardı. O halde,

buradaki karşılığı, "devlet kuşu" deyimindeki devlet sözünde saklı olan mânadır. R. GENÇ, a.g.e., s.67; M. NİYZAZİ, a.g.e., s.49 vd.

¹³ M. ARSLAN, a.g.e., s.81; İ. KAFESOĞLU, Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah, İstanbul 1973, s.133.

Oğuz Han'a Gök-Tanrı'nın ona dünya hakimiyetini verdiğini müjdelemiş, "Ey kaganım, Gök-Tanrı bütün dünyayı sana bağışlasın." demiştir.¹⁴ Orhun kitabelerinde belirtildiği gibi, Tanrı izin verdiği ve desteğini esirgemediği sürece başarıya ulaşabilmekteydiler.¹⁵ ".....kırk yedi defa ordu sevk etmiş, yirmi savaş yapmış, Tanrı lütfettiği için illiyi ilsizleştirmiş, kaganlığı, kagansızlatmış, düşmanı tâbi kılmış.." ¹⁶ VIII. yy.a ait Ongin kitabesinde de, "Türk kavmi (nin) adı yok oluvermiş idi. Türk kavmi batmasın diye fedaolmasın diye üstteki Tanrı der imiş.. Kagan Elteriş ülkesine tayin olundum." ibaresi yer almıştır.¹⁷ Görüldüğü gibi, Gök-Türklerin devlet kurması Gök Tanrı'nın isteği ile olmuş, hakan, Türklere onun tarafından gönderilmiştir.¹⁸

Uygur hakanları da bütün eski Türk kaganları gibi hâkimiyet kudretini Tanrı'ya bağlamak istemişlerdir. Bundan ötürü "Gök (ya da Gün) ve Ay Tanrı 'dan kut bulmuş" ibaresiyle kendilerini tanıtmışlardır. Devlet otoritesinin biricik temsilcisi olarak, diğer Türk kaganları gibi, kendi asıl isimlerinin yanında bir saltanat adı almışlar ve daha ziyade bunu kullanmışlardır.¹⁹ Yusuf Hâs Hâcib'in eserinde hükümdara, "Sen bu makama kendi gücün ve isteğin ile gelmedin, onu sana Tanrı verdi... Hükümdarlar iktidarı Tanrı'dan alırlar." denmiştir.²⁰

Balasagunlu Yusuf, kut'un meziyetlerini de anlatır: "Meziyetim de çoktur; insanlara kismet gelirse, benden gelir."²¹ "Tabiatım yumuşak, yaşım da küçüktür.

¹⁴ W. BANG - R.R. ARAT, Oğuz Kagan Destanı. İstanbul 1972, s.26 vd.

¹⁵ M. ARSLAN, a.g.e., s.44.

¹⁶ M. ERGİN, a.g.e., s.22,36.

¹⁷ H.N. ORKUN, a.g.e.,s.128.

¹⁸ M. ARSLAN, a.g.e., s.55.

¹⁹ M. ARSLAN, a.g.e., s.57.

Yusuf Hâs Hâcib'in anlayışında, kut yalnız hanlara mahsus bir kudret değildir. "Ay Toldı", han olmadığı halde eserde kut (devlet idaresi prensibini) u temsil ediyor. S.M. Arsal'ın kanaatine göre Balasagunlu Yusuf kut'u Vezir Ay Toldı tarafından temsil ettirmekle hanların devlet idaresi salâhiyetini haiz olmakla beraber devlet idaresinin fiilen vezirlere bırakılması gerektiğini belirtiyor. Böylece, Locke ve Montesquie'den altı, altı buçuk asır önce devlet idaresi sahasında bir nevi tefriki kuva (Separation des pouvoirs) esasını ileri sürmüştür. S.M. ARSAL. a.g.e., s.126-127.

²⁰ M. ARSLAN, a.g.e., s.81.

²¹ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b. 673.

Fakat bütün bey ve büyüklere giden yollar benden geçer. Arzu edilen her şey benim elimin altındadır. Nerede olursam olayım bütün arzular benimle beraber yürür. Bana bağlanır. Huzur bendedir, mihnet benden kaçır. Sevinç bendedir, üzüntü bana yaklaşmaz. Kim bana kafa tutarsa ızdırıp içide mahvolur. Kim bana boyun eğerse , arzusuna kavuşur. O hâlde kut nerede ise ona boyun eğ ve kendini beğendir. Devlete (kut'a) kafa tutarsan üzüntü ile boğuşursun. Kut gelirse insan hakikatan mesud olur; bütün arzularına kavuşarak huzur içinde yaşar .²²

Eski Türk devlet anlayışına göre “kut”, herhangi bir fiilî otorite değil, siyâsî hakimiyet yetkisi ve gücü, kutsallığı olan bir mânevî bir kudrettir.²³ Uygurlar zamanında sık sık kullanılan “İdik-kut” sözü, “kutsal-kut” anlamına gelirdi. Kut'un yanısıra yarlıg(emir), ülüg(talih), küc(güç) gibi hâkimiyet unsurları hakanlara ihsan edilen birer Tanrı vergisi sayılıyordu.²⁴ Kut sahibi olan kagan, iyi bir talih için gerekli Tanrı desteğini elde etmiş demektir. Bundan sonrası kaganın kişiliğine, bilgelik derecesine, irade ve davranışlarına kalıyordu. Yani Tanrı desteğini bir defalık ve başlangıçta veriyordu, gerisi kaganın avantajı iyi kullanıp kullanamamasına kalıyordu.

Yusuf Hâs Hâcib'in eserinde, “Bey anasından doğarken beylikle doğar.”, “Babası bey idi, kendisinde beydir.”, “Babası bey ise oğul da bey doğar ve oda babaları gibi bey olur.”²⁵ ibareleri mevcuttur. Türk hâkimiyet telakkisinde kutun babadan oğula geçtiği kabul edildiğinden Türk devlet geleneğine göre Tanrı kut'u bir kişiye değil, onun mensup olduğu bütün aile üyelerine verilmiş sayılıyordu. Bu yüzden hânedan üyeleri kutsal sayılıyordu.. Öyle ki, hânedan mensuplarının kanının akıtılmaması, prensibi, Türkler İslâmiyete girince de devam etmiştir. Öldürülmesi gereken hânedan üyesi yayının kirişiyle boğulmuştur.²⁶

²² Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.674-682.

²³ M. ARSLAN, a.g.e., s.42: Sait BAŞER, Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre. Ankara 1990, s.54.

²⁴ M. ARSLAN, a.g.e., s.43.

²⁵ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e.,b. 1932,1936,1950.

²⁶ M. ARSLAN, a.g.e., s.4.

Türk hükümdarları insan üstü varlık sayılmamışlardır.²⁷ “Tanrı kuvvet verdiği için babam kaganın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş.”²⁸ İrsen geçen kut’a sahip olmak için bazı özellikleri taşımak gerekir. K:B.’de kutluluk dört temele oturtulmuştur: Erdem(edep ve fazilet) ,bilgi , ay (akıl)ve kuş (anlayış). Kut ile töre arasında ilişki kurulmuştur. Buna göre, Töre ilâhi nizâm olduğundan, Tanrı kendi düzenine uyan kişiye kut vermiş, yani töre istikametindeki davranışlarının mükâfatı olarak taltif etmiştir.²⁹

Bütün bunlar gösteriyor ki, Türkler’deki kut anlayışı hukukî tabiriyle İmperium’dan başka bir şey değildir. İmperium idarî, askerî ve kazaî (yargı) sahalarda hâkimiyet hakkı anlamına gelmekle beraber , toprakta ancak idare edilen insanlar vâsıtasıyla geçerlidir. Buna göre, idareci ile teb’anın ülkede ve onun üzerindeki kuruluşlarda hak ve sorumluluk ortaklığını ifade eder.³⁰ Bu yüzden hâkimiyetinin esası hizmettir. Halk hizmeti ölçüsünde onun hükümdarlığını kabullenecektir.

Uygurca Oğuz destanının son kısmında yaşanan Oğuz Han’ın bir toy düzenleyerek yurdunu oğulları arasında paylaştırdığı anlatılmıştır. Oğuz Han oğullarına şöyle demiştir: “Ey oğullarım, ben çok aştım; çok vuruşmalar gördüm; çok kargı ve çok ok attım, atla çok yürüdüm, düşmanları ağlattım, dostlarımı güldürdüm. Ben Gök Tanrı’ya (borcumu) ödedim.”³¹ Bunun yanısıra Bilge Kagan da, Türk milletinin esaretten kurtuluşunu ve II.Gök-Türk Devleti’nin kuruluşunu anlatırken; “Gök-Tanrı Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye babam kagan ile anam hatun yükseltmiş, bende tahta çıktım. Aç ve çıplak halkın kaganı oldum. Türk milleti için gündüz oturmadım; gece uyumadım; ölesiye çalıştım.”³² ve “Tanrı buyurduğu için devletim, kismetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim.”³³ derken hâkimiyet hakkını

²⁷ İbrahim KAFESOĞLU, Türk Millî Kültürü, İstanbul 1983, s.225; R. GENÇ, a.g.e., s.71.

²⁸ M. ERGİN, a.g.e., s.22-35.

²⁹ M. NİYAZI, a.g.e.,s.50.

³⁰ İ. KAFESOĞLU, a.g.e., s.31.

³¹ W. BANG- G.R. RAHMETİ, Oğuz Kağan Destanı, (nşr: Muharrem Ergin), İstanbul 1970, s.14.

³² M. ERGİN, a.g.e., s.21-22,25,35,39.

³³ M. ERGİN, a.g.e., s.25,39.

Tanrı'dan aldığını ifade etmiştir. "Gök-Tanrı yardım ettiği için ölgün milleti diriltim. Çıplak halkı giydirdim, yoksul halkı zengin ettim, nüfuzu az milleti çoğalttım."³⁴, "Tanrı lütfetti, dağıttık."³⁵

Görüldüğü gibi kut, Tanrı'nın bağışladığı bir hak olduğundan hakan, milletine hizmet etmek, onu yükseltmek çabası içinde olmalıydı. Bunu yapabildiği müddetçe hükümdarlıkta kalabilirdi, aksi takdirde hâkimiyet kudretini kaybederdi. Yaratılış destanından vereceğimiz şu olaylar Tanrı'nın bağışladığı imkânı kötüye kullananın elinden aldığı yönündeki inancı sergilemektedir: Tanrı'nın verdiği güç ile gökyüzünde uçan Er Kişi, aniden suya doğru dalıp, suya değer değmez dönüp kanat çırparak Tanrı'ya su sıçrattı. Bundan gurur duydu. Tanrı'dan yükseğe çıkıp Tanrı olarak uçmayı düşündü. Ancak bu sırada Tanrı onun uçma gücünü aldı. Sulara gömülen Er Kişi, boğulmaktan kurtulmak için Tanrıya yalvardı.³⁶ Tanrı Kara Han, Er Kişi'ye yaptığı menfi şeylerden dolayı "kötü" olduğunu söyledi. Er Kişi, kendi kötülüğünü, onu yaratan Tanrı'nın kötülüğüne bağladı. Tanrı'ya baş kaldırdı. Tanrı, "Şu toprağın altında yine su, suyun altında toprak var; toprağın altında dahi su. Sen, orada kalacaksın; bu sana bir cezadır, cezayı bulacaksın. Karanlık ve dünyasızlık senin dünyan olacak; ..." dedi. Er Kişi kendini toprağın ve suyun en derin katında, karanlıklar ülkesinde buldu.³⁷

Ergenekon destanında belirtildiğine göre, Ergenekon'dan çıkış sırasında Kongrad boyu öbür soylara sormadan ve onlarla konuşmadan, hemen Ergenekondan çıkmak istemiştir. Böyle birden bire çıkarken de öbür boyların ateşlerini çiğneyerek geçmişlerdir. Bu boy halkının hepsinin ayaklarında ağrı vardır. Onlara bu ayak ağrısı Tanrı tarafından bir ceza olarak verilmiştir.³⁸ Anlaşılan odur ki, Tanrı âdil davranmayanları, başkalarının hakkını çiğneyenleri cezalandırıyordu. Türk

³⁴ M. ERGİN, a.g.e., s.25,39.

³⁵ M. ERGİN, a.g.e., s.54.

³⁶ Mustafa Necati SEPETÇİOĞLU, Yaratılış ve Türeyiş (Türk Destanı), İstanbul 1969, s.6 vd.

³⁷ M.N. SEPETÇİOĞLU, a.g.e., s.14 vd.

³⁸ A. ÖZTÜRK, a.g.e., s.246.

düşüncesinde kendi menfaati için toplum düzenini bozmak, Tanrı'nın hoş görmesi mümkün olmayan bir davranıştı.

Gök-Türk yazıtlarında bir akın dolayısıyla, “Üstte Tanrı, mukaddes yer, su, amcam kaganın devleti kabul etmedi olacak. Dokuz Oğuz kavmi yerini, suyunu terk edip Çin'e doğru gitti.”³⁹ ifadesi kullanılmıştır. I.Gök-Türk Devleti'nin hakanı T'a-po (Taspar Kagan) ölürken, yerine tahtı kendisine vasiyet eden ağabeyi Mu-kan'ın oğlu Ta-lo-pien'i yerine aday gösterdi, fakat, halk ve devlet adamları uygun görmedi. T'a-po'nun oğlu An-lo, daha sonra İşbara Kagan unvanıyla tahta çıkacak olan büyük amcası(K'o-lo)nun oğlunun desteği sayesinde kagan yapıldı. Ancak, An-lo kontrolü sağlayamadı ve rakibi Ta-lo-pien karşısında aciz kaldı. Bunun üzerine devlet adamları İşbara'yı çağırıp saltanatı ona teslim ettiler.⁴⁰ II.Gök-Türk İmparatorluğu'nda 716 yılında Kapgan Kagan'ın yerine oğlu İnel geçmiş, ama başta Oğuz isyanları olmak üzere, memleketteki iç kargaşayı giderip huzur ortamı sağlayamadığı gerekçesiyle kut'un Tanrı tarafından kaldırıldığı inancı hakim olmuştur. Sonuçta İnel Hakan tahttan uzaklaştırılmıştır.⁴¹

Yusuf Hâs Hâcib ise, kutun döneke ve kaypak huylu olduğunu, onu elde tutmanın zorluğunu vurgulayarak, bununla ilgili bir olay anlatır: “Ay-Toldı (vezir) bir gün hükümdarın huzuruna çıkar, fakat onun gösterdiği yere oturacağına, cebinden çıkardığı bir top üzerine oturur. Hükümdar buna sinirlenir. Yaptığı işin sebebini sorar. Kut'ı temsil eden Ay-Toldı, “Bu yaptığım hareket benim(kut) yaratılışım icabıdır. Gösterdiğin yere oturmamakla ‘benim için yer yoktur’ demek istedim. Neye benzediğimi göstermek için yere bir top koydum. Düm düz yerde top nasıl kendi kendisine yuvarlanırsa, kut da öyledir. Bugün ben bir devletim. Ben bir topa benzerim. Tabiatım kararsızdır. Bana inanma. Bak başından çok şey geçmiş ak sakallımın ağzından Türkçe bir atasözü ne der: ‘Ey kutlu kişi, sen bu boş kut'a güvenme, ey

³⁹ M. ERGİN, a.g.e., s.43.

⁴⁰ A. TAŞAĞIL, a.g.e., s.115 vd.

⁴¹ İ. KAFESOĞLU, K.B. ve..., s.29.

meşhur insan sen bu kut'a inanma. Akarsu, güzel söz ve kut, bunlar durmadan, yorulup dinlenmeden dünyayı dolaşırlar. Kut'a inanılmaz, vefasız ve dönektir. Yürürken hemen uçar, ayağı da kaygandır."⁴² Yine K.B.'de ifade edildiğine göre; "Tanrı kuluna kut ve fazilet nasib ederse, onun tabiatı iyi ve hareketi de mükemmel olur. Bu bakımdan ülkeyi ve şehirleri idare ile, sulh ve sükûneti temin etmek için hükümdarın iyi tabiatlı ve binlerce fazilet sahibi olması lâzımdır. Tanrı kime bu iyi tabiatı ve bununla birlikte iyi hâl ve hareketi kısmet ederse bu dünya her türlü nimeti ile birlikte onun olur. Eğer bir hükümdar kötü tabiate sahip olursa, her işi ters gider ve sevinç yerine keder bulur."⁴³

Bu örneklerde açıkça ifade edildiği gibi, eski Türk devletlerinde Tanrı tarafından yönetme hakkı verilen hakan, vazifelerini yapabildiği, Tanrı'nın iradesine uygun hareket ettiği sürece tahtta kalır ve muvaffak olamadığı zaman düşerdi. Çünkü Tanrı başladığı hükümanlık hakkını ona layık olmayanlardan geri alabilirdi. Eski Türk devletlerinde Türk halkının hakkını korumak amacıyla, zalim ve liyakatsiz hükümdarlara karşı koyması aynı kut telakkisinden ileri gelmektedir. Çünkü bir tarafta vazifelerini yerine getirmeyen hakan, kut'un geri alınması sonucu idare etme hak ve salahiyetini kaybederken, diğer taraftan bekleneni veremeyen veya yetkisini kötüye kullanan hükümdara karşı halkın direnme hakkı da meşruiyet kazanıyordu.⁴⁴ Devlet içerisindeki yöneticilerin her zaman ve her yerde aynı kudreti gösterememesinden dolayı bazen adalete hor bakılır ve hukukun gerçekleştirilmesi zaafa uğrarsa kut'un nuru söner, dünya karanlığa bürünürdü.⁴⁵

Bütün bu bilgiler ışığında diyebiliriz ki, kut devlet hayatının temeli, hükümdar olmayı ve başta kalabilmeyi sağlayan bir Tanrı iradesidir. Tanrı tarafından

⁴² Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.660 vd.

⁴³ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.1951,1959,1963,1977-1981,1984.

Kut, töreye riayetle kazanılıp, kişinin kendini zararlı hırslardan arındırması ve hizmet etmesiyle artar. Yani hakan bu iki şeyi yaptığı ölçüde Tanrı'nın gücü ile güçlenir. Sait BAŞER, a.g.e., s.54 vd.

⁴⁴ İ. KAFESOĞLU, a.g.e.,s.29-31; aynı yazar, K.B. ve ..., s.29.

⁴⁵ İ. KAFESOĞLU, İ., K.B. ve ..., s.28.

halka hizmet edebilecek kişiye verilir ve kullanmasını bildiği müddetçe o kişide kalırdı. Halk da Tanrı'nın desteğini alan bu kişiye itaat eder, ta ki, Tanrı ondan kut'u geri alıncaya kadar. Nitekim eski Türkler'de hükümdarın halkına hizmet edebildiği sürece tahtta kalabileceği fikri hâkimdi.

Türk kaganlarının kutu korumalarında, hükümdarlıkları sırasında adaleti elden bırakmamalarının önemli bir etkisi vardır. Çünkü, Türk devlet geleneğinde adalet kutun şiarı ve halkın devlete bağlılığını sağlayan temel hususiyetlerden biridir. Nitekim hükümdarın mutlak hakimiyetine dayanan devlet sisteminde, adâlet, otorite sahibinin halka, kuvvetlinin zayıfa karşı zulmünü ve suistimallerini önleme mânasındadır. Hükümdarın en mühim vazifesi sayılırdı.⁴⁶ Çin kaynağı T'UNG-TIEN, İşbara Kagan'ın tahta çıkıp, kendisine rakip olarak hakanlık iddiasında bulunan Mukan Kagan'ın oğlu Ta-lo-pien'i yendiğini ve ülkenin doğu tarafında hakimiyeti tesis ettiğini anlattıktan sonra, "Şimdi adâlet, iyi değişme ve alçak gönüllülük vahşi topraklara yayıldı." demiştir.⁴⁷

K.B.'de hakan (Kün-Togdı=Köni, töre) kanun ve adaleti temsil etmektedir. Adaletin devletin temeli oluşunu şöyle ifade etmiştir: Hükümdar bir gün, üç ayağı birbirine bağlı, bir gümüş taht üzerinde oturmuştu. Elinde büyük bir bıçak vardı. Solunda acı bir ot ve sağında şeker bulunuyordu. Veziri Ay Toldı bütün bunların sebebini sorunca, hakan şu cevabı verdi: "İşte bak, ben adalet ve kanunum. Kanunun vasıfları bunlardır, dikkat et." Sonra üç ayaktan birinin yana yatmaması gerektiği gibi, kendisinin de tabiatının yana yatmaz, doğru olduğunu aksi halde kıyamet kopacağını ifade etti. İşleri doğrulukla hallettiğini, bıçakla kesip atarak, hak arayanın işini uzatmadığını belirtti. Ayrıca, şekerin zulme uğrayıp adaleti kendisinde bulanlar için, acı

⁴⁶ Halil İNALCIK, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", Resid Rahmeti Arat İçin, Ankara 1966, s.265.

⁴⁷ Ahmet TAŞAĞIL, Gök-Türkler, Ankara 1995, s.99.

ilâcın zorbalar ve doğruluktan kaçanlar için olduğunu ve kanun karşısında kendisi için herkesin eşit olduğunu vurguladı.⁴⁸

Halkı ve devleti yönetmenin biricik amacının adalet olduğunu vurgulayarak, “ülkesinde uzun zaman hüküm sürmek isteyen hükümdarın, kanunu eşit uygulamak ve halkı korumak mecburiyetinin olduğunu söylemiştir. Kanun ve kuralların halkla beraber hakını da bağladığına işaret etmiştir.⁴⁹ “Bey mülkünü ve halkını kanun yolu ile nizâm altında bulundurur.”, “âdil kanunlar koyma ve onları tarafsızlıkla uygulama suretiyledir ki, bir hükümdar uzun müddet hâkimiyetini koruyabilir.”⁵⁰ Vezir Ögdülmiş ise, hükümdarın ülkesini adaletle ve âdil kanunlarla iyi yönettiğini, halkın memnun ve huzur içinde olduğunu anlatıyor: “Kanun su gibidir, zulüm ise ateş gibi her şeyi mahveder; sen berrak su akıttın ve ateş söndü.”⁵¹ Türk töresince hükümdar mahkemelerde bizzat halka adalet dağıtır ve bu davalarda yönetim ve sorumlulara karşı her çeşit yakınma yapılabilirdi. Tuğrul Bey 1038’de Nişabur’da mezalim mahkemesine ilk reisliği yapmıştır.⁵² Türk-İslâm devletlerinde adaletin tevzii için kanunlar ve âdil hükümdar yeterli bulunmamıştır. Sultan adına kanunları ülkenin her tarafında uygulayacak olan hakimlerin belli seviyede olmasına da dikkat edilmiştir.⁵³ Nizamülmülk’e göre, “Memleketteki kadıların durumlarının teker teker bilinmesi gerekir. Her birine devlet bütçesinden liyakatleri ölçüsünde aylık verilerek yerlerine

⁴⁸ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.800 vd.

Hükümdarı halka iyilik yapmakla vazifeli sayan Balasagunlu Yusuf, bunu yapmanın en kestirme yolunun adaletin yerine getirilmesi olduğunu belirtmiştir. Karnı için kaygılı olan halkın adalete muhtaç olduğunu bu yüzden halkla ilişkilerde akıllıca davranmak gerektiğini ifade etmiştir. M. ARSLAN, a.g.e., s.26. Toplumun refahı, huzuru âdil bir düzenin kurulmasıyla mümkündür. Yöneten ile yönetilenler arasındaki uyum, toplumun can damarıdır ve adaletle sağlanır. Eski Türkler, “tüz” (düz olma) dedikleri bu uyuma dikkat ederlerdi. Türklerin Müslüman olmasıyla İslâmiyetin devlete getirdiği esaslar. Türk devletinde de geçerli olmuş ve adalet devletin temelini teşkil etmiştir. Mehmed NİYZAZİ, Türk Devlet Felsefesi, İstanbul 1996, s.213. Tarihimiz bize gösteriyor ki, temeli adalet olmayan devletlerin hayatı uzun sürmemiştir. Mehmet DOĞAN, Kur’an ve Tarih önünde Türk’ün Muhasebesi, Ankara 1992, s.331.

⁴⁹ M. ARSLAN, a.g.e., s.13.

⁵⁰ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.286.2033.

⁵¹ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.3107.

⁵² M. DOĞAN, a.g.e., s.332.

⁵³ M. NİYZAZİ, a.g.e., s.217.

gönderilmelidir. Müslümanların malları ve canları üzerinde söz sahibi olduklarından, rüşvet almamaları için bu husus önemli ve naziktir.”⁵⁴ demiştir.

b- Bilgi ve Cesaret

Türkler her devirde, kaganlarının bilgili, cesur ve kahraman olmasını beklemişlerdir. Dede Korkut Kitab’ındaki kahramanlar cesurdurlar, tecrübelerini halk için kullanan kimselerdir. Uygurca Oğuz destanında anlatıldığına göre, Oğuz Han halka zararlı olan gergedanı avlamak üzere ormana gitmiş, orada önce bir geyik, sonra ayı avlayıp ağaca bağlamıştır. Gergedan bunları aldığından ağacın dibinde kendi durup, gelen gergedanı öldürmüştür.⁵⁵

Orhun abidelerinde, Gök-Türklerin büyük hükümdarı Mukan Kagan’ın başarıları anlatılırken, başarılarının sebebi şu sözlerle ifade edilmiştir: “Bilgili kagan imiş, cesur kagan imiş. Buyruku yine bilgili imiş tabî, cesur imiş tabî. ...Onun için ili öylece tutmuş tabî.”⁵⁶, “Azıcık Türk milleti yürüyormuş; kaganı cesur imiş; müşaviri bilici imiş;”⁵⁷ Bu sözlerin gösterdiği gibi Türk devletinin temeli bilgi ve cesarettir. Bilgili insan cesur ve akıllıdır. Akıl, bilgi ve cesaretin yerli yerinde kullanılmasını sağlayan bir yol göstericidir.

Yusuf Hâs Hâcib’in eserinde göze çarpan ilkelerden ilki bilgi (bilig) dir. Yazar siyâsî ve sosyal ahlâk ile ferdî ahlâka ait düşüncelerinde bilginin oynadığı mühim rolü usanmadan anlatıyor: “Bilgilerin uyuması, bilgisizin ibadetinden daha iyidir.” ve “Cahil kişi boş bir kalıptır; bilginin yeri göğün de üstündedir.”⁵⁸ gibi cümleler bulunmaktadır. “Hükümdar idarede akla ve bilgiye dayanmalıdır.”, “Bey memleket ve

⁵⁴ Nizâmü’l-Mülk, Siyâset-nâme, (nşr. Mehmet Altay Köymen), Ankara 1982, s.52.

⁵⁵ W. BANG- G.R. RAHMETİ, a.g.e., s.2.,

⁵⁶ M. ERGİN, a.g.e., s.20 vd.

⁵⁷ M. ERGİN, a.g.e., s.53.

⁵⁸ Yusuf Hâs Hâcib, Kutadgu Bilig II, (nşr. Reşid Rahmeti Arat), Ankara 1991, b.3225,2452.

Onun bilgiye verdiği kıymet ile ilgili olarak Vambery şunları söylüyor: “Asya Türk dünyasını tanıyan birinin dile getirmesi gereken şey. Kutadgu-Bilig’deki ahlâk dersinin bilim ve bilgiye büyük bir ağırlık verdiği. Orada bilim, hakanlık ihtişamından ve bütün diğer ilâhî lütuflardan daha yücedir.” M. ARSLAN, a.g.e., s.21.

kanunları bilgi ile ele alır, akıl ile yürütür.”, “Akıl ve bilgi ile hareket eden iki dünyada da kutlu olur.”⁵⁹ “Beyler işlerinde yanılırsa, onların beyliği hastalanmıştır ve tedavi edilmelidir. Beylik hastalığının ilâcı da akıl ve bilgidir. Bey bilgili, akıllı ve zeki olmalıdır ki, beylik hastalığına ancak bunlar ile bir bir çare bulunabilir.”, “Dünyayı elde tutmak için, insanın anlayışlı olması ve halkı itaat altına almak için de, bilgili bulunması elzemdir.”⁶⁰

Tanrı, Oğuz Han soyunu, yönetmek için yaratmış ve kuvvet vermiştir. Fakat her güç sahibinin yanında bir tane akıl, ilim, mânevîyat erbabı vardır (Oğuz Han’ın yanında İrkil Hoca, Dukak’ının yanında Korkut Ata, Cengiz Han’ın yanında Gökçe, Osman Gazî’nin yanında Şeyh Edebalı). Bu Türk devletlerinin güç ve ilim esasına oturması gerektiğinin milletçe benimsendiğini gösteriyor.⁶¹ Fârâbî devletin temelini akıl, bilgi ve bilgeliği koymuştur.⁶² Farabî devlet yönetiminde aklın ve bilginin önemini şöyle açıklamıştır: “Yönetici insan insanlığın en üst mertebesinde ve mutluluğun en yüksek derecesindedir. Onun ruhu sanki “faal akıl”la bir olmuştur. İşte bu kişi, kendisinin üzerinde başka bir insanın hükmünün bulunmadığı hakim kişidir.”⁶³

Bütün bu örnekler göstermektedir ki, devlet yönetiminde başarının temel esaslarından birisi bilgi ve cesarettir. Nitekim Tanrı tarafından kut verilen hükümdar bilgisi ve cesareti sayesinde devleti ve halkı için faydalı çalışmalar yapabilecek ve Tanrı tarafından verilen hükümdarlık vazifesini layıkıyla yerine getirebilecektir, görüşü hakimdir.

c- Diğer Unsurlar (İdâre, Ordu, İktisât)

⁵⁹ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.1952,2713,1973.

⁶⁰ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.1954,1958,1969-1971,224.

⁶¹ Mehmed NİYZÂİ, Türk Devlet Geleneği, İstanbul 1996, s.238.

⁶² Mahmut ARSLAN, Kutadgu Bilig’deki Toplum ve Devlet Anlayışı, İstanbul 1987, s.36.

⁶³ FARABİ, El-Medînetü’l Fâzıla, (nşr: Ahmet Arslan), Ankara 1990, s.77.

Hükümdar devletin ve halkı işlerini bilgi ile yürütmelidir. Hükümdarlık ancak bilgi ile ayakta durur. Bu yüzdendir ki hakan bilgili ve bilge olmalıdır. Çünkü her türlü iyilik bilgiden gelir. Bilgi, insan için her türlü erdemın başıdır. M. ARSLAN, a.g.e., s.12.

İktidara sahip olmayı ve elde tutmayı sağlayan başka unsurlar da vardır. Bunlar idâre (yahut idâreciler), askerî kuvvet ile malî ve iktisadî güçlerdir.

Kutadgu-Bilig'de "hükümdarın hazinesi, maiyeti ve askeri vardı, bunlara dayanarak her istediğini buldu.", "Eğer halkın başında bulunan kimse iyi olursa, onun bütün memurları da iyi olur. Eğer bu beylerin kendileri iyi olurlarsa, onların halkı da zenginleşir ve dünya düzelir.", "Hazine ve ordu beylerin kuvvetini teşkil eder; bu ikisi ile insan kendi öcünü alır. Bey büyüklük bulur; beylik tacı azamet kazanır."⁶⁴ Devletin esas idarî fonksiyonları da asker, hazine ve adalet temellerine dayanan devlet anlayışına paraleldir. Yani hükümdara başlıca üç nevi memur lâzımdır. 1-Kılıç kullanan yiğit kimseler (asker), 2-İştîşare ile memleket işlerini düzene koyan hakim ve bilgili devlet adamı (vezir), 3-Devlet gelirlerini ve giderlerini tutan ve hazneyi dolduran zeki ve mahir kâtipler (bürokrasi).⁶⁵

Kutadgu- Bilig'in belirttiği üzere Karahanlılar'da bir kısmı askerlik diğerleri mülki olmak üzere pek çok memuriyet vardır. Üç Ordu Hanının,* "Ey halk içinde Ulug olan, beylik sanatını haiz olan! Kapı kullarını iyi idare et, büyüt. Tapukçılar vasıtasıyla devletin kudreti artar. Devlet reisi onlar sayesinde, devlet ve şehirleri idare eder."⁶⁶ şeklindeki sözleri hükümdarın memurlara karşı tavrının nasıl olması gerektiğini göstermesi bakımından güzel bir örnektir.

Balasagunlu Yusuf'a göre, bir devlet başkanı başarılı olmak için etrafında bulunanlar mal ve benzeri şeylerle tatmin etmeli ve bilhassa orduyu beslemeliydi. Halkı zenginliğe kavuşturmalıydı. Bu görüşlerini şöyle dile getirmiştir: "Halkı idare eden veya beyliğin bütün işlerini gören bir bey, hizmetkârsız yapamaz. himetkâr olunca da şüphesiz mal ve servet lâzımdır. (zira) mal olmazsa başkasının hizmetine kimse

⁶⁴ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.5152,894-895,5462-5463.

⁶⁵ Halil İNALCIK, "Kutadgu-Bilig'de Türk ve İran Siyaset Mazariye ve Gelenekleri", Reşid Rahmeti Arat için, Ankara, 1966, s.263-264.

* S.M. Arsal'ın kanaatine göre eski Karluk hanı Murat'tır. Çünkü Karluk hanlarına, Üç-Oğuz hanı deniyordu.

⁶⁶ S.M. ARSAL, a.g.e.,s.109 vd.

gelmez.”⁶⁷ Ayrıca eserinin “Devleti tanzim etmek usulü” hakkındaki faslında(LXXII.fasıl) bu konuda şunları söylüyor; ”Ey hükümdar hazineni aç ve servet dağıt, adamlarını sevindir. Onlar senin her arzunu yerine getirirler. Altın ve gümüş veren, düşmanını mağlup eder. Eğer sen her vakit üstün gelmek istersen adamlarını memnun et ve onlara değer verip öğerek şevke getir. Adamlarını önce memnun et,sonra onlardan iş bekle, bütün arzuların yerine gelir. Düşman da senin önünde boyun eğer. Adamların çok ve kalabalık olsun, onları sevindir, onlarda bir gün senin için canlarını verirler. Hükümdarlar bir çok adamlar toplamalı ve onlara ihsanlarda bulunmalı, fakiri zenginleştirmeli ve aç doymalıdır. Hizmette bulunan kimse bir şeyler ümit eder, hizmetkâr (tapugçı) ümidini keserse, durmaz gider.”⁶⁸ İdarî kadro ve halk hükümdarın kendilerini memnun edebildiği ölçüde ona bağlı kalmakta, emirlerini yerine getirmekteydiler. Aksine davranışlar sergileyen hükümdardan herkes yüz çevirirdi. Yalnız kalmamak ve tahtını koruyabilmek isteyen hakan buna itina göstermeliydi.

Kaşgarlı Mahmud da eserinde, “kimin malı çoğalırsa beylik ona yaraşır. Beyin eli boşalırsa adam toplamakta güçlük çeker, çünkü onlar beyin malına tamah ederek çevresinde toplanırlar.” diyerek, Balasagunlu’nun fikrini desteklemiştir.⁶⁹

K.B.’de ordu ile ilgili olarak da şu sözleri görmekteyiz: “Kılıç kınımdadığı müddetçe düşman kınımdayamaz; kılıç kınına girerse, beyin huzûru kaçır. Ey bey, kılıç kullanı her vakit memnûn et ve böylece kendin de dâimâ sevinç içinde yaşa ve zahmet yüzü görme.”, “Asker beylerin kanat tüyüdür.Nasıl kanatsız kuş uçmazsa, askersiz de hükümdarlık olmaz. Beylerin kuvvet ve kudreti asker ile belli olur. Beyler asker ile düğümleri çözerler (müşkilleri hallederler). Hangi beyin etrafına cesûr asker toplanırsa o dünyaya sahip-kıran bir bey olur. Beyler mal dağıtmalı ve çok asker tutmalıdır. (Böyle olursa), ne zaman isterlerse düşmanın ülkesini ele geçirirler. Hazine

⁶⁷ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.5459 vd.

⁶⁸ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e.,b.5479 vd.

⁶⁹ Kaşgadı Mahmud, a.g.e. I. s.362 vd.

neye yarar, çok asker gereklidir. Asker buldukça beylerde memleket eksik olmaz. Eğer asker olmazsa bey memleketini uzun müddet hakim olamaz. Memleketi ayakta tutan iki şeyden biri som altın biride kılıçtır. Altın vere vere elleri nasır tutan beyler ,gereginde kılıç kullanmadan söz ile de memleketi idare ederler. Kendin için gümüş toplarsan etrafındaki kılıçlı yiğitler dağılır. Hasis bey mal toplar ve hazine yapar. Cömert bey bunu kılıç ile vura vura alır.”⁷⁰ Demek ki, hâkimiyetin temini açısından askerinin ehemmiyeti ile ilgilidir. Hükümdarın ve devletin devamı için ordunun ehemmiyetini ortaya koymaktadır. Ordusunun kıymetini bilmeyen, onları memnun edemeyen hakan, bunu tahtıyla ödemiştir. Devletin geleceği de karanlık olmuştur.

Oğuzlar Devleti’nde olduğu gibi, Selçuklu Devleti’nde de Tuğrul Beyin döneminde devletin kaderi menfaatleri ve istikbali, baştaki hükümdarı ve hanedan mensuplarını ilgilendirdiği kadar, devlet teşkilatında görevli komutanları, hattâ bütün ordu mensuplarını da alakadar etmekteydi. Onlar da gerektiğinde kendilerinde müdahale hakkı görmekteydi. Buna “müşterek mesuliyet prensibi” de denmektedir.⁷¹ Bir milletin hayatıyeti; İstiklâlini muhafazası ve vatanını koruyabilme kudretiyle mümkündür. Askerliğe önem vermeyen millet, az nüfuzlu ve ekonomisi daha küçük, fakat iyi yetiştirilmiş, techiz edilmiş ordusu olan bir milletin istilâsından kurtulamaz. Türk devletlerinde mevcudu az, fakat iyi yetişmiş ordu mühim güç kaynağıdır.⁷² Mevcut bilgi ve belgeler, eski Türk devletlerinin askerî nitelik taşıdığını ve kaganın, aynı zamanda en büyük askerî şef durumunda olduğunu gösteriyor. Bunun sebebi ise, Türk siyâset ve devlet anlayışının daima içten ve dıştan bölünmenin yanısıra işgal edilme tehlikesi ile karşı karşıya olan bir devletin ayakta tutulması düşüncesi etrafında dönmek mecburiyetiydi.⁷³ Bu sebeple yukarıda açıklandığı gibi tarihi vesikalar da göstermektedir ki, eski Türk inanisında devletin varlığını devam ettirebilmesi ve

⁷⁰ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b. 2144 vd,3005 vd.

⁷¹ A. TANERİ, Osmanlı Devleti’nin .... s.21.

⁷² M. DOĞAN, a.g.e., s. 311.

⁷³ M. ARSLAN, a.g.e., s.52.

hükümdarın kutunu koruyabilmesi için askere ve orduya yani eli kılıç tutan beylere önem vermesi ve onları her zaman hoş tutması gerektiği vurgulanmıştır.

B- HÜKÜMDARIN MEŞRUIYET KAYNAĞI

a-Tanrı Bağışı

Eski Türk inancında hakan Tanrı'ya benzetilmekte ve hakana devleti yönetme hakkının Tanrı tarafından verildiğine inanılmaktaydı. Nitekim "Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kaganı,"⁷⁴, "Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış. İnsan oğlu üzerine ecdadım Bumın Kagan, İstemi Kagan oturmuş."⁷⁵ "Yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. ...babam İleriş Kaganı, yok olmasın diye, kendimi o Tanrı kagan oturtu tabî."⁷⁶ Görüldüğü gibi, Gök-Türk kitâbelerinde hakan Tanrı'ya benzetilmiş, Tanrı tarafından gönderildiği ifade edilmiştir.⁷⁷ Tengri, bütün insanların inandığı yegâne Allah'dır. Yeryüzünün tamamını ihtiva eder. Bütün insanları kendine bağlar.⁷⁸

Devlet hayatında emretme hakkının bugün olduğu gibi, geçmişte de yönetilenler tarafından "meşru" sayılması gerekiyordu. Çünkü, başta meşruluk unsuru olan biri veya bir yönetim bulunmazsa, bu bir zorbalık rejimidir.⁷⁹

Türk hâkimiyet anlayışı da hükümdarda insan üstü niteliklerin varlığına inanılan "karizmatik" tipe uymaktadır. Eski Türkler'de bugüne kadar gelen bütün

⁷⁴ M. ERGİN, a.g.e., s.17.

⁷⁵ M. ERGİN, a.g.e., s.20 vd.

⁷⁶ M. ERGİN, a.g.e., s.24 vd.

⁷⁷ M. ARSLAN, a.g.e., s.5; Ayrıca bk. Bahaeddin ÖGEL, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul 1988, s.218.

Eski Türk inancında hakanın Tanrı'ya benzetilmesi ve Tanrı tarafından gönderilmiş olduğu inancına karşın hakan hiç bir zaman Tanrı olarak görülmemiştir.

⁷⁸ Jean-Paul ROUX, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, (nşr. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1994, s.93.

⁷⁹ Sosyolojinin önemli bilim adamlarından Max Weber'e göre hâkimiyet anlayışı üç çeşittir: a)Gelenekçi hâkimiyet b)Karizmatik hâkimiyet c)Meşru hâkimiyet. Bk. M. ARSLAN, a.g.e., s.60.

belgeler, Türk hükümdarlarına devlet yönetme hak ve yetkisinin Tanrı tarafından bağışlandığını göstermektedir. Orta Asya Türk kaganları, Tanrı tarafından “kut” ile donatıldıkları için iş başına gelmekteydiler.⁸⁰ Meselâ, Asya Hun Devleti hükümdarı Mo-tun (Mete Han), “Gök Tanrı’nın tahta çıkardığı Tanrı Kut’u Tanhu” ünvanını taşıyordu.⁸¹ Ayrıca, Hun hakanları mektuplarında “Tanrı’nın tahta çıkardığı Kun milletinin büyük “tanhu”su ibaresini kullanıyorlardı.⁸² Batı Hunları’nda, bilhassa Attila’da bu inanç gayet kuvvetliydi. Hattâ bir çoban tarafından bulunup, kendisine verilen efsanevî kılıcı da Tanrı’nın bir armağanı olarak kabul etmişti. Batılılar da günahlarından dolayı cezalandırılmaları için Tanrı’nın Attila’yı gönderdiğine inanıyorlardı.⁸³ Uygur hakanlarının ünvanları da bu inancı göstermektedir. Gök-Türk yazıtlarında hakan Tanrı tarafından kut ve kısmet donatıldığı için tahta çıkabilmekte ve kendisine verilen görevleri yerine getirmekle yükümlü bulunmaktadır.⁸⁴ Her şeyin Tanrı’nın gücü ile olduğu inancı Cengiz Han tarafından da benimsenmiştir.⁸⁵ Moğolların Gizli Tarihi’nde Cengiz Han’ın, “Mengü Tanrı’nın verdiği güçle bütün milleti idarem altına aldım”⁸⁶ dediği belirtilmiştir.

Eski bir inanca göre, karizma, kanda gizli olarak bulunan bir niteliktedir ve bu sebeple babadan oğula veraset yoluyla geçmektedir.⁸⁷ Karizmatik hâkimiyete bağlı olanlar umumîyetle dinî topluluklar olduğu hâlde, Türk siyâsî birlikleri dinî

⁸⁰ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.236-237; M. ARSLAN, a.g.e., s.81; Ayrıca bk. M. ERGİN, a.g.e., s.25 vd.

Karizmatik hâkimiyet daha ziyade, hükümdarın yada siyâsî önderin kişiliğine, insan üstü kabiliyet ve meziyetlerine, geniş kitlelerin inanmasına dayanır. Hükümdar bu durumdan faydalanmasını bilmek kaydıyla, an’anevî normları korumanın yanında topluma yeni hedefler gösterir, yeni emirler verir ve yasalar koyar. “Karizmatik lider”den, bir dinin peygamberi ise mucize, bir komutan veya bir hükümdar ise kahramanlık göstermesi beklenirdi. M. ARSLAN, a.g.e., s.5.

⁸¹ E. GÜNGÖR, Tarihte Türkler, İstanbul, 1993, s.54.

⁸² M. NİYAZI, a.g.e., s.46.

⁸³ Bk. Sandor ECKHARDT, ‘Efsanede Attila’, Gyula Németh, Attila ve Hunları, s.130.

⁸⁴ İ. KAFESOĞLU, K.B. ve ..., s.28 vd.

⁸⁵ Bk. H. TANYU, a.g.e., s.98 vd.

⁸⁶ Reşideddin Fazlullah, Moğolların Gizli Tarihi I. (nşr: Ahmet Temir). Ankara 1948, s.135-136. Mühür ve vesikalarda da Moğol hanlarının unvanı olarak “Mengü Tengri küçündür”(Ebedî Tanrı’nın gücü ile) ibaresi yer almıştır. M. NİYAZI, a.g.e., s.48.

nitelik taşıyordu. Türk tarihinde peygamberler ve veliler tarafından yönetilen bir devlete rastlamamıştır.⁸⁸ Türkler, devleti veren Tanrı'nın milletin ve kaganın durumunu tayin ettiğine inanıyorlardı.⁸⁹ Oğuz Kagan'ın nazırı Uluğ Türk, gördüğü altın yay ve gümüş ok ile ilgili rüyayı Oğuz Han'a anlatıp, "Gök Tanrı düşümde verdiği hakikate çıkarsın, Tanrı bütün dünyayı senin uğruna bağışlasın."⁹⁰ demiştir.

Çin'in kuzey kesiminde kurulan Hun-Çao Devleti'nin kurucusu Lyö-Yuan'ın Tanhu intihap oluşuyla ilgili rivayet, Türklerin devletin kuruluşunu Tanrıya bağlamalarına ilişkin güzel bir misaldir: "Bütün beylerimiz Çin sülâlesinin esirlerinden başka bir şey değildir. Fakat biz bugün zayıf isek de sayımız (askerimiz) yirmi bin kadardır. Niçin tek duruyoruz? Niçin (bugün) Çin'deki karışıklıklardan istifade etmiyoruz? Biz bugünkü fırsatı kaçırmayalım, şefimiz Lyö-Yuan cesurdur, büyük bir hükümdar olmak için gerekli olan bütün vasıflara maliktir. Eğer Tanrı dahi Hun Devleti'ni ihya etmek, diriltmek taraftarı olmasaydı, bize Lyö-Yuan gibi değerli bir şefi gönderir miydi?"⁹¹ Bu ifadeler ve Orhun abidelerindeki "Üstte mavi gök, aşağıda yağız yer kılındıkta ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumın Kagan ve İstemi Kagan oturmuş."⁹² sözü de gösteriyorki, insanlar ve ülkeler arasında bir ayırım yapılmadan, bütün yeryüzü toprakları ve topluluklarını içine almak kaydıyla, dünyayı yönetme yetkisi Türk hakanına verilmiştir. Yeryüzü bir bütün ve insanlar tek bir kitleden ibaret kabul edilerek, bütün insanların üzerinde ve onları töreye uygun olarak yönetecek bir hükümdara Tanrı bağışının ulaştığı anlatılmıştır.⁹³

Kitabelerde I.Gök -Türk Devleti'nin yıkılmasından sonraki vaziyeti ifade için şu sözler kullanılmıştır: "İlli millet idim, ilim şimdi hani, ... Yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye,

⁸⁷ M. ARSLAN, a.g.e., s. 5.

⁸⁸ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.225.

⁸⁹ H. TANYU, a.g.e., s. 77.

⁹⁰ W. BANG- G.R. RAHMETİ, a.g.c., s.13.

⁹¹ S.M. ARSAL, a.g.e., s.271.

⁹² M. ERGİN, a.g.c., s.20 vd.

⁹³ M. ARSLAN, a.g.c., s.55.

millet olsun diye babam İleriş Kaganı, annem İlbiğe Hatunu göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmış olacak.”⁹⁴ VII.y.y.a ait Ongin yazıtın da, “Türk kavmi(nin) adı yok oluvermiş idi. Türk kavmi batmasın diye feda olmasın diye üstteki Tanrı der imiş... Kapagan Elteriş ülkesine tayin olundum.”⁹⁵ İbaresini yer almıştır. Tonyukuk, Tanrı'nın kendisine verdiği bilgelik sayesinde hareket etmekteydi.⁹⁶ Bilge Kagan, “Tanrı buyurduğu için on dört yaşında Tarduş milleti üzerine oturdum.”⁹⁷ demiştir.

Orhun abidelerinden de anlaşıldığı üzere, Gök-Tanrı'nın Türk hakanlarına “kut”tan başka “yarlık”(emir), “ülüg”(talih) ve “küç”(güç) de verdiğine inanılıyordu. Kaganın siyâsî başarısı, “kut”um ülüğüm var olduğu için” gerekçesine dayandırılmaktaydı. Kuzeydeki Gök-Türk yazıtlarında ise, bu unsurlara erdem eklenmiştir: “erdemim için”.⁹⁸

Yusuf Hâs Hâcib, eserinde hükümdara şöyle seslenmiştir: “Bu beyliği sen arzu edip kuvvet kullanarak ele geçirmedin. Onu Tanrı kendi fazlı ile ihsan etti, lütf ederek bu beyliği sana verdi, buna şükret.”, “Beyler hâkimiyetlerini Tanrı'dan alırlar.”, “Tanrı beylik işini kime verirse ona, işi ile mütenasip akıl ve gönül de verir. Tanrı kimi bey olarak yaratmak isterse ona, önce münasip tavır ve hareket ile akıl verir.”⁹⁹

Hükümdarların padişahlığı Tanrı'dan aldığına dair inanışlar Selçuklu devrinde de görülmüştür. Halifelik veziri Reisü'r-Rüesâ İbn Müslim Tuğrul Beyin Bağdat'a ilk girişinde onu karşılamış ve ona, “Tanrı sana bütün dünyayı verdi.” demiştir.¹⁰⁰ Malazgirt zaferinden sonra Sultan Alp Arslan'a bir mektup gönderen Halife el-KaimBiemrillah, kazandığı zaferden dolayı ona “Tanrı'nın desteğine mazhar, galip ve muzaffer evlâd” diye hitap etmiştir.¹⁰¹ Nizâmü'l-mülk'e göre, hükümdar kudretini doğrudan doğruya Tanrı'dan alır ve Tanrı adına saltanat sürerdi. Tanrı her

⁹⁴ M. ERGİN, a.g.e., s.21 vd.

⁹⁵ H.N. ORKUN, a.g.e., s.193.

⁹⁶ J.-P. ROUX, Türklerin ve Moğolların Eski Dini. s.92.

⁹⁷ M. ERGİN, a.g.e., s.36.

⁹⁸ M. ARSLAN, a.g.e., s.42 vd.

⁹⁹ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.5469-5470,5947,1933-1934,1978.

¹⁰⁰ Mehmet Altay KÖYMEN, Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul 1976, s.71.

asırdaki ve zamandaki halk arasında padişahlık vasıfları ve övülmeye değer yetenekleriyle süslediği birini seçer; dünya işlerini ve saltanatı altındaki toplumun sulh ve sukun içinde yaşamalarını ona tevcih ederdi.¹⁰²

Sultan Sencer (1117-1157) de bir fermanında Tanrı'nın kendisi hakkında lütuf ve teveccühleri çocukluğundan bahsederek, "Babası Sultan Melikşah kendisine olan teveccühü dolayısıyla, genç yaşta iken vilayetleri kendisine lütfetmiş, devlet erkânı ve bir çok meşhur kimseleri hizmetine vermiştir. Bu suretle kendisini yetiştiren babası padişahlık ve cihândârlık adap ve kaidelerini öğretmiştir. O, Tanrı'nın kendisine verdiği kudretle oğlu Sencer'deki umuru ve olgunluğu anlamıştır. Onun saltanatı zamanından sonra Tanrı'nın Sancar'a bahşettiği yüksek makamlar ve mertebeleri, o daha o zaman oğlu Sencer'in alında (yazılı) görmüştür."¹⁰³

Bütün bu örnekler göstermektedir ki, eski Türk inancında -bu daha sonraki Türk devletlerinde de görülmektedir- hükümdara yönetme hakkının Tanrı tarafından verildiği, inancının yanında yine hükümdarın elde ettiği başarıların onu kut ile donatan Tanrı'nın bir lütfu olarak kabul edilmiştir.

b- Töre

Ziya Gökalp ve Thomsen, "töre"nin kanun olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁰⁴ S.M.Arsal'a göre, Türkler'de toplumsal hayatı düzenleyen, yerine getirilmesi mecburî kuralları ifade ederdi.¹⁰⁵ İ.Kafesoğlu'na göre ise, Türkler, töre tabiri ile içtimâî hayatı düzenleyen mecburî kaideleri ifade ediyorlar ve umumîyetle "kanun ve nizam" mânâsında kullanıyorlardı. Töre, Türk örf ve geleneklerinin kesin hükümleri birliği

¹⁰¹ Ali SEVİM, Malazgirt Meydan Savaşı, Ankara 1971, s.94.

¹⁰² Nizâmü'l-mülk, a.g.e., s.11.

¹⁰³ A. TANERİ, a.g.e., s.21-22.

¹⁰⁴ Ziya GÖKALP, Türk Töresi. (nşr. Hikmet Dizdaroğlu), İstanbul 1990, s.10-11.

¹⁰⁵ S.M. ARSAL, a.g.e., s.287.

idi.¹⁰⁶ Nitekim Kaşgarlı Mahmud, töre kelimesinin karşılığı olarak görenek (töre) ve insaf “er-Resm ve’l-İnsaf” kelimelerini kullanmıştır.¹⁰⁷

Törenin kelime anlamı hakkındaki değişik görüşlere yer verdikten sonra şimdi, tarihsel süreç içerisinde Türkler’de törenin ne olduğunu ve nasıl geliştiğini inceleyebiliriz.

Dilimizin eski kültür terimlerinden biri olan töre tabirinin mazisi 1600 yıl kadar eskidir. Bugün elde bulunan vesikalara göre ilk defa Tabgaç Türk dilinde görülmektedir. Tabgaçların, Asya Hunları’nın çocukları olduğu ve atalarının geleneklerini devam ettirdiği düşünülürse, Asya Hun İmparatorluğu’nda da töre geleneğinin varlığı kabul edilebilir. Bu devletin büyük ve muntazam teşkilâtı da bunu açıkça ifade etmektedir. Töre’nin olduğu yerde “kut” da vardır. Nitekim “kut” tabiri Hun tanhusu Mo-tun(M.Ö.209-174) un ünvanlarındandı. Gök-Türkler’de ve Uygurlar’da da mevcut olan töre geleneği XI. yy. Türklüğü’nde de çok kuvvetli bir şekilde yaşamıştır.¹⁰⁸ Dîvan-ı Lûgat-it Türk’de şu atasözleri çok tekrarlanmıştır: “Zor kapıdan girerse, töre bacadan çıkar.”, “il kalır, töre kalmaz.”¹⁰⁹

Yusuf Hâs Hâcib töre ile ilgili olarak, kanun ve nizam ile örf ve âdetin beylerden geldiği kanaatini taşımaktaydı,¹¹⁰ ki bu, kanunları ve örf hukukunu düzenleme vazifesini Türk hükümdarına veren eski Türk telâkkisinin ifadesinden başka bir şey değildir.¹¹¹ Töre, eski Türk devlet geleneğinde, Tanrı’ya dayanan hâkimiyetten(yani kut’tan) ayrılmazdı. Bilhassa devlet kuran her kagan mutlaka bir yasa koymaktaydı.¹¹² Hunlar’da Mo-tun, Gök-Türkler’de Bumun ve İteriş kaganlar töreye ilâveler yapmışlardır.¹¹³ Orhun anıtlarındaki “İlini töresini tutu vermiş, düzenleyi

¹⁰⁶ İ. KAFESOĞLU, K.B. ve ... , s.22.

¹⁰⁷ R. GENÇ, a.g.e., s.109.

Töre esasen hukuk düzeni demektir. E. GÜNGÖR, a.g.e., s.57.

¹⁰⁸ İ. KAFESOĞLU, K.B. ve ... , s.22 vd.

¹⁰⁹ Kaşgarlı Mahmud, a.g.e. II. s.18: III. s.120.

¹¹⁰ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.1931.

¹¹¹ B. ÖGEL, T.K.G.Ç.II, s.72; İ. KAFESOĞLU, K.B. ve ..., s.13 vd. ; R. GENÇ, a.g.e., s.94-95.

¹¹² M. ARSLAN, a.g.e., s.52.

¹¹³ M. NİYAZI, a.g.e., s.221.

vermiş.”¹¹⁴, “Babam Kagan öylece ili, töreyi kazanıp, uçup gitmiş.”¹¹⁵ sözlerinde görüldüğü gibi töreyi düzenlemek, hükümdarların yaptığı mühim işlerdendi.

“O töre üzerine amcam kagan oturdu. Amcam kagan oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti, besledi.”¹¹⁶ cümlesinden de anlaşılacağı üzere eski Türk devletlerinin varlığı törenin varlığına sıkı sıkıya bağlıydı.¹¹⁷ Çünkü kut, ışığını töreden almaktaydı, zuhûrunu töreye borçluydu.¹¹⁸ Nitekim töresiz bir devlet veya topluluk olamayacağı da belirtilmiştir.¹¹⁹ Hattâ “il” ve “töre” kelimeleri yanyana ve sık sık kullanılmıştır.¹²⁰ Bundan şu sonucu çıkarabiliriz; eski Türkler’de idarenin kanunsuz ya da hükümdarın iradesine bağlı olması söz konusu olmamıştır. Hakanların yarlığ (emir, ferman)ları ve yargan (hâkim, yargıç)ların karaları daima töreye göre olmuştur.¹²¹

Bir Çin kaynağı Tabgaç hükümdarı T’ai-wu(424-425)nun şu sözlerini nakletmiştir: “Küçüklerin haydutluk etmelerine, halkın baskı altına alınmasına göz yummam.”¹²² İşbara Kagan’ın Çin hükümdarına yazdığı mektubunda, “Bizim âdet ve geleneklerimizi değiştirmeye benim gücüm yetmez”¹²³ demesi de bunun bir ifadesidir.

Törenin kuralları objektiftir ve hükümdarı da bağlardı. Törenin oymaklar arasında titizlikle Gözetilen “örfî hukuk”’a dayanması, Türk devlet geleneğinde de mühim bir yere sahip olmasını sağlamıştır. H. İNALCIK, Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri, R.R.Arat İçin, Ankara 1966, s.269.

¹¹⁴ M. ERGİN, a.g.e., s.20.

¹¹⁵ M. ERGİN, a.g.e., s.22.

¹¹⁶ M. ERGİN, a.g.e., s.22.s

¹¹⁷ M. ARSLAN, a.g.e., s.82-83.

¹¹⁸ Sait BAŞER, a.g.e., s.7.

¹¹⁹ İ. KAFESOĞLU, Kutadgu Bilig ve ....., s.22.

¹²⁰ M. NİYAZI, a.g.e., s.222.

¹²¹ R. GENÇ, a.g.e., s.109.

Türk kamu hukukunun temeli olan törenin malzemesi. Orta Asya Türk topluluğunun siyâsi ve sosyal düzeninde yaşayagelen “örfî hukuk” (yosun) tur. Devlet kurucusu olan kaganın iradesi, yosunu töre haline getirirdi. Kagan emirlerini töreye ekler ve devleti (ili) düzene sokardı. H. İNALCIK, a.g.e. s.269. Bir kısım hukukî kaideler doğrudan doğruya halk içinde zuhur etmiş esalardır ki, bunlar an’ane şeklinde batından batına intikal etmiştir. Ayrıca hanın teşrii teşebbüsleri sayesinde vücuda gelen kaideler ile beylerin toylarda aldıkları kararlar vardır. S.M. ARSAL, a.g.e., s.288; M. NİYAZI, a.g.e., s.221.

¹²² İ. KAFESOĞLU, K.B. ve ..., s.22.

¹²³ M. NİYAZI, a.g.c., s.223.

Balasağunlu Yusuf ise töreye uymayanı uyarmıştır: “Eğer (törenin tatbikinde) kusur edersen Tanrı’dan affını dile.”¹²⁴

Yusuf Hâs Hâcib’e göre de, hükümdarın ana vazifelerinden biri halkı(bodunu) yönetmektir. Kanun (töre), halkı yönetmenin en iyi aracıdır. Töre ile halkı yönetmenin esası ise, adalet olmalıdır.¹²⁵ Hâkimiyet töreden (kanun ve nizam) ayrılmaz, hattâ bizzat töre ve kut’tan ibarettir.¹²⁶ K.B.’de töre, “Beylik iyi bir şeydir. Fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmek lâzımdır.”, “Bu Kün-Togdı dediğim doğrudan doğruya kanundur.”, “Beylik kanun ile ayakta durur.”, “Bir memleketin bağı ve kilidi iki şeyden ibarettir; biri ihtiyatlılık, biri kanundur; bunlar esastır.”¹²⁷ denmiştir. Bu beyitler, törenin devlette esas olduğunu ortaya koymaktadır.

Hukuka uyulması devletin vazifesiydi; bunun için gerektiğinde güce baş vurulmalıydı: “İşleri bu ikisiyle halledemezsen, bilgiyi bırak, elini kılıca daya. Halkı idare eden, hakîm ve âlim beyler bilgisizin işini kılıç ile halletmişlerdir. Bu cihâna hâkim olmak için bin türlü fazîlet gerek, yaban eşeğini alt etmek için, arslan olmak gerek.”¹²⁸ Töre hakanın ve diğer yöneticilerin yetkilerini sınırladığı gibi, devletin kuruluşu da ona göre yapılmaktaydı. Kendisine has özellikler taşırdı.¹²⁹

Bozkırlardan inen Oğuzların ilk devlet kurmalarıyla beraber, 1038’de ortaya çıkan karışıklıklar sebebiye Selçuklu başbuğu İbrahim Yınal, Nişabur halkına, “Etrafta görülen asayişsizlik küçük adamların işidir. Şimdi ise, Tuğrul Bey’in idaresinde devlet kurulmuştur. Kimse nizamı bozmaya, haksızlığa cesaret edemeyecektir.” diye hitabetmiştir. Bu vesikanın da ifade ettiği gib, devlet ile birlikte

¹²⁴Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.5289.

¹²⁵M. ARSLAN, a.g.e., s.26.

¹²⁶H. İNALCIK, a.g.e., s.268.

¹²⁷Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.269,355,5285,2015.

¹²⁸Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.222-223,284.

Eski Türk devlet anlayışı, yaygın ve kolektif bir iktidar ile şahsî bir hükümdar otoritesinin sentezinden meydana gelmiş gibidir. Bu siyâsî anlayışın demokratik ve aristokratik unsurların bir karışımı olduğu söylenebilir. Yine bu anlayışa göre, Türk hakanı kendisini, iktidarın kullanılmasında bazı töre ve geleneklere bağlı saymaktaydı. M. ARSLAN, a.g.e., s.56-57.

¹²⁹M. NİYZAİ, a.g.e., s.44.

töre de yürürlüğe girmekte, toplulukta insanlar hak ve hürriyetleri ile huzûra kavuşmaktadır.¹³⁰ Selçukluların eski Türklerin idârî, askerî ve içtimâî teşkilâtlarını, atabeylik müessesesini devam ettirmeleri ve inşa dîvanını tuğra dîvanı hâline getirmiş olmaları bile Türk töresinin ehemmiyetini göstermektedir.¹³¹ Töre devlet ile beraber toplum hayatını da düzenler ve bu özelliğiyle toplumun esası kabul edilir, “Her şey kalksa, töre kalkmaz.” denirdi.¹³² Töre'nin noksansız işlemesi Türk cemiyetinin ahengini sağlarken, aksi durum devletin dağılmasına yol açıyordu.¹³³

Töre'nin anayasa niteliğinde değişmeyen ilkeleri vardır. K.B.den bunların “Könilik”(adalet), “Uzluk”(iyilik, faydalılık),“Tüzlük”(eşitlik) ve “Kişilik”(İnsanlık, evrensellik) olduğu anlaşılıyor. Töre'ye göre hükümdarın devletin uzun ömürlü olması için âdil, iyi ve toplumun faydasına olması töre gereği idi Hükümdar Kün Togdı(töre) bu konuda şöyle demiştir: “Alim benim tabiatımı güneşe benzeterek bu adı verdi. Güneşe bak, küçülmez. Bütünlüğünü daima muhafaza eder. Benim tabiatım da ona benzer adalet ile doludur ve hiç bir zaman eksilmez. Güneş doğar ve bu dünyayı aydınlatır, aydınlığı bütün insanlara ulaşır. Buna rağmen kendinden bir şey eksik olmaz. Benim de hükmüm böyledir.”¹³⁴ Ayrıca Balasagunlu Yusuf, eserinin başka bir yerinde kanunu şöyle tasvir etmiştir: “Birbirine bağlanmış üç ayak üzerinde duran gümüş bir taht üzerinde oturmakta olan hükümdarın (törenin) solunda acı ot, sağında şeker bulunmaktadır. Acı ot suçlular, şeker iyiler içindir.”¹³⁵ Bu sözler kanun anlayışının bütün insanlığa hitap ettiğini göstermektedir. Türk töresi adalet anlayışının bir sonucu olarak bütün insanlara eşit uygulanırdı.

Türklerin kanunları orjinal millî kanunlardı. Türkler bu devirde kanunlarını ancak Çin'den alabilirlerdi. Çin kaynaklarının, “Türkler (Hunlar) ne ‘Li’ye (vazife kanunları) ne de ‘İ’ye (muaşeret edepleri kanunları) maliktirler.” demesi, Hunların Çinlilerin

¹³⁰ İ.KAFESOĞLU, K.B. ve .... s.22 vd.

¹³¹ Osman TURAN, Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul 19 . s.27; M. DOĞAN, a.g.e., s.305 vd.

¹³² M. NİYAZİ, a.g.e., s.222.

¹³³ M. DOĞAN, a.g.e., s.306.

¹³⁴ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.824-828.

kanunlarını kabul etmediklerini isbat etmektedir.¹³⁶ Türkler, törelerinin bilgeler tarafından konduğuna inanırlardı.¹³⁷ Orta Asya Türk ve Moğol devletlerinde mevcut töre, Mo-tun'dan Timur'a kadar, esas hatlarıyla aynı kalmıştır. Devlet teşkilâtı ve hakimiyetin temelini teşkil etmiştir. Tâbi kavimlerin kanunlarına da kendi hukuklarına ters düşmediği ölçüde yer verilmiştir.¹³⁸

Görüldüğü gibi eski Türk devletlerinde töre çok önemlidir. Devletin kuruluşundan yönetilmesine ve toplum düzeninin sağlanmasına kadar ülkenin en iyi şekilde idare edilmesi töreye dayandırılmıştır ki, bu da niçin eski Türk kaganlarının töreye bu kadar önem verdiğini açıkça ifade etmektedir.

c- Belli Soy

Eski Türkler kendilerini belli bir soya dayandırmışlardır. Bunun temel nedeni ise Tanrının yönetme hakkını belli soylara vermiş olduğu inancıdır. Nitekim Türk ve Moğol hânedanları kendilerini belli bir soya bağlıyordu. Tercih edilen hânedanlardan biri Aşına oğulları denen Gök-Türk Han soyuydu.¹³⁹ İkincisi bir çok hânedanın ata saydığı efsanevî Oğuz Han'ın soyundan olmaktı.¹⁴⁰

Hânedanların soylarını dayandırdığı üçüncü kişi Afrasiyab (Alp Er Tunga)dir. 840 yıllarında Uygurların yerini alan Karlukların başbuğu soylarını Afrasiyab'a bağlamış ve onlar Afrasiyab oğulları adını almışlardır. Nitekim Uygurca Oğuz destanında Uygurların ilk kaganı Buğu'nun da Alp Er Tunga soyundan geldiği destan vasıtasıyla anlatılmıştır. Selçukluların(1040) da geriye doğru 35 göbeklik bir soy

¹³⁵ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.770-790.

¹³⁶ S.M. ARSAL, a.g.e., s.290.

¹³⁷ M. NİYAZI, a.g.e., s.221.

¹³⁸ A. Zeki Velidî TOGAN, Umumî Türk Tarihi'ne Giriş, İstanbul 1981, s.106 vd.

¹³⁹ Halil İNALCIK, "Osmanlılar'da Saltanat Veraseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telâkkisiyle İlgisi" Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 14/1, 1959, s.75.

¹⁴⁰ A. Zeki Velidî TOGAN, Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981, s.75.

Cam-ı cem Ayn yazarı Hasan b. Mahmud Bayatî (1481) yanında bulunan bir Oğuznâme'ye istinaden, Osmanlıların soyunu Oğuz Kagan'ın oğlu Gök Han'a bağlamıştır. Cihân Şâh nezdindeki Oğuznâmede ise, Osmanlıların soyu Oğuz Kagan'ın büyük oğlu Gün Han'dan gelmiş olarak göstermiştir. Bk. A. ÖZTÜRK, a.g.e., s.132.

kütüğü ile Afrasiyab'a bağlandığı bilinmektedir.¹⁴¹ Hakanların soylarını dayamaya çalıştıkları büyük hükümdarlar, büyük ve tesirli devletler kurmuş kişiler ve ailelerdir. Oğuz Han'ın efsaneviliğine karşılık Cengiz Han kurduğu devletle, soyuna hükmetme hakkı kazandırmıştır.¹⁴²

Belli soylar halk nazarında daima muteber olmuştur. Gök-Türk Devleti yıkılıp toprakları Uygur'lara geçtiğinde de Tonyukuk unutulmamış, soyundan gelenler daima saygı görmüşlerdir. Uygur kaganları, vezirlerini Tonyukuk'un soyundan gelen kişilerden seçmişlerdir. Tonyukuk'un nesilleri Uygurlara asil bir memur olarak hizmet etmişlerdir. Hattâ, Gök-Türk olmalarına rağmen onlara Uygur denmiştir.¹⁴³

Osman beyin, Han seçilişine dair rivayeti Lütfi Paşa şöyle naklediyor; “Bütün o Oğuz dedikleri (Türkler) ve o ilin beyleri ve kethüdaları(idare adamları) toplandı. Osman beyin huzuruna gelip, meşveret edip işin önünü ve sonunu danıştılar. Uzun münakaşadan sonra sözlerinin netice ve hûlasası şu oldu: Osman'a dediler ki, “siz han neslindensiniz. Kayı Han Oğuz(Han)dan sonra bütün Oğuz beylerinin ağaları ve Hanları idi. Kagan(Han) ın vasiyeti ve Oğuz töresi mucibince Kayı soyu var iken Oğuz neslinden ...Özge boy soyuna Hanlık ve padişahlık değmez.”¹⁴⁴ Bu efsane kişiliklerin soyundan gelmek hükmetme hakkını sağlıyordu. Çünkü, “Kagan” ünvanını, Tanrı'nın göndermiş olduğu bir soyun taşıyacağı inancı hâkimdi.

Bu yüzden Türkler'de hânedan anlayışı “irsîlik” sistemine varan bir aşama olarak değerlendirilmiştir, ki bu durumda, karizmanın kutsiyeti, kişilge bağlılığı aşır, bütün bir aileye mal edilmiştir.¹⁴⁵ Türk hükümdarının soylu bir aileden gelmesi gelenek olmuştur.

¹⁴¹ A. ÖZTÜRK, a.g.c., s.119.

¹⁴² B. SPULER, İran Moğolları, s.275 vd.

Yusuf Hâs Hâcib'e göre, insanın soyu, tohumu iyi ise, insan da iyi doğar. İyi doğduğu içinde baş köşeye(Töre) geçer. R. GENÇ, a.g.c., s.84.

¹⁴³ B. ÖGEL, Türk Mitolojisi I, s.79.

¹⁴⁴ S.M. ARSAL, a.g.c., s.271 vd.

¹⁴⁵ M. ARSLAN, a.g.c., s.6.

Orta Asya Türk devletlerinde hakanın Tanrı tarafından gönderildiği fikriyle kutsiyet kazandırılan Cihânşûmul ikdidar düşüncesi, mutlak ve irsî sistemiyle sıkı sıkıya bağlı olmuştur. İktidarın nitelikleri onun intikal usullerine de tesir etmiş ve değiştirmiştir. Türkler’de irsî ve mutlak hükümdarlık, ihtiyaca cevap veren siyâsî bir kurum olarak ortaya çıkmıştır. Kaganın yerine aynı kutsallıkta ve güçte birinin geçmesi istegi, ölen hükümdarın boşluğunu doldurabilecek kişinin aynı aileden çıkabileceği fikrini doğurmuştur. Bu irsîlik sisteminin ulaştığı noktadır. Kutsal olan hânedan üyelerinin hükümdar seçilmesi, zamanla mânevî yönleri de olan bir hukuk kuralı haline gelmiştir.¹⁴⁶ Türk devletlerinde hânedanların kendilerini belli bir soya bağlama ihtiyacı, onların halk üzerinde otorite kazanma, kabul görme vasıtasıdır. Ayrıca bu meşru hükümdar olma çabasından kaynaklanıyordu.

Muteber soylara dayanmayan başarılı hükümdarlar bile “Han” unvanını kullanamamıştır. Meselâ, Timur cihân imparatorluğu kurmasına rağmen han soyundan olmadığı için hükümdar unvanını almamıştır.¹⁴⁷ Bu Tanrı’nın bir taktiri sayılmıştır. Bu gerçeğe rağmen Timur, kendini Cengiz Han oğullarının mümessili saymış ve Osmanlılar üzerinde üstünlük ve metbuluk iddia etmiştir. Büyük Selçuklular devrinde hilâfet makamı, hiç bir maddî gücü olmamasına rağmen İslâm devletlerinin siyâsî güç kaynağı sayılmıştır. Zirâ halifelik makamı kitaplar, hutbeler ve vaazlar yoluyla Müslümanların dinî anlayışlarına karışmıştır.¹⁴⁸

Bir hakanın düşmesi, devletin ve iktidarın zayıflaması halinde, bir âsi kabile beyi yada büyük bir devlet memurunun, mevcut hânedana son verip devlet ve hâkimiyeti eline aldığı olmuştur. Bu yeni hükümdarın tam anlamıyla bir “gâsîp” sayıldığını ileri sürülmüştür.¹⁴⁹

d- Kabiliyet (Liyâkat)

¹⁴⁶ F. LASZLO, “Kagan ve Ailesi”, T.H.T.D. I, 1941-1942, Ankara 1944, s.41 vd.

¹⁴⁷ H. İNALCIK, a.g.e., s.77.

¹⁴⁸ M. NİYZAİ, a.g.e., s.69 vd.

Eski Türk devlet felsefesine göre yönetme hakkını bizzat Tanrı'dan almış olan kaganın cesur, yürekli ve kabiliyetli olması gerekiyordu. Tanrı'dan aldığı kutu başarıyla yerine getirmesinde bu, çok önemliydi. Nitekim, Gök-Türklere ait Aşına Destanı'na göre, Türklerin ecdadı "I-chin-Ni-ssu-tu" tabiat-üstü özelliklere sahipti. Onun iki karısı vardı, bunlar yaz ve kış tanrılarının kızları idi. Bunlardan birisi dört çocuk doğurdu. Dört çocuğun en büyüğü, Türk soyundan olup, bir dağ üzerinde bulunan ve çok sıkıntı çeken bir oymağa yardım etti. Bunun üzerine boy halkı, büyük kardeşi başbuğ olarak seçti ve Türk adı ile adlandırdı.¹⁵⁰ Aynı destanda ve Çin kaynağı Chou-Shu'da anlatıldığına göre, başbuğ Türk (na-tu-lau)ün ölümü üzerine onun oğulları büyük bir ağacın altında toplanıp şu şekilde anlaşılır: Ağaca doğru en yükseğe kim sıçrarsa o, başbuğluğu ele geçirecektir. Aşına'nın oğlu en genç olmasına rağmen en yükseğe atlayabildi, hepsi birlikte onu başbuğ olarak kabul etti.¹⁵¹ Bir başka kuzey destanında ise, bey seçiminde üç kardeşe üç tane kara ok vermişler; yere ak bir tabak koymuşlar. Üç kardeş oklarını göğe atmış. İki gökten düşen oklarıyla vurulup ölmüş; üçüncü kardeşin oku tabağı parçalamış ve bey seçilmiştir. Türk devlet düşüncesinde iyi bir hükümdar cesur (alp), Kahraman (kotig), kuvvetli (hurç) ve yürekli (tong yürek) olmalıydı. Tehlikeli anlarda hakanın cesareti mühim rol oynardı. Asker onunla kahramanlaşırdı. Devlet teşkilâtının kuralları da bilgili, ehliyetli, cesur erkek evlâdın başa geçmesine müsaitti.¹⁵²

¹⁴⁹ M. ARSLAN, a.g.e., s.6.

¹⁵⁰ A. ÖZTÜRK, a.g.e., s.242 vd.

¹⁵¹ A. ÖZTÜRK, a.g.e., s.243; M. NİYZAİ, a.g.e., s.239 vd.

¹⁵² M. NİYZAİ, a.g.e., s.240 vd.

Max Weber, karizmatik hâkimiyeti şöyle açıklamıştır: "Hükümdar yahut iktidar zümresindeki şahsî üstünlük ve meziyetlere dayanıyor. Bir peygamber ümmetinin kendine bağlılığını, kişiliğindeki insan-üstü ve tabiat-üstü niteliklere inanılması ile sağlamaya çalışır. Bu örnek olağanüstü kişiliği olan bir devlet adamı için de geçerlidir ve o da yönettiği toplulukta böyle bir inanç sağlayarak otorite kurabilir. Bu ifadeler de gösteriyor ki, karizmatik hâkimiyetin temeli, daha ziyade hükümdarın veya siyâsi liderin kişiliği ve geniş kitlelerin bu önderin insan-üstü kabiliyet ve meziyetlere sahip olduğuna inanmasıdır. Bu durumdan faydalanan hükümdar, hem gelenekleşmiş normları korur, hem de topluma yeni hedefler göstererek yeni emirler verir ve yeni yasalar koyardı.

Türkler’de hakan olağanüstü, hattâ tabiat-üstü nitelik ve kabiliyetlere sahip kabul edilirdi. Bu özelliklerinden dolayı Gök-Tanrı tarafından gönderilmiş olması sıfatıyla hakimiyeti elinde tutardı.¹⁵³ Orhun abidelerinde kagan, Tanrı’ya benzetilmiş, Tanrı tarafından gönderildiği belirtilmiş ve “Gök” tarafından tahta oturtulduğu kaydedilmiştir. Hakanların hükümdarlık unvanlarında da “Gök” ve “Tanrı” ile ilgili ibareler yer almıştır.

Bilge Kagan atası Bumın Kagan’ı överken, “Bilge kagan imiş, cesur kagan imiş.” diyor. Daha sonrakiler için ise, “Ondan sonra küçük kardeşi büyük kardeşi gibi kılınmamış olacak, oğlu babası gibi kılınmamış olacak. Bilgisiz kagan oturmuştur, kötü kagan oturmuştur.”¹⁵⁴ demiştir. Bu sözlerden anlaşılan şu ki, bozkır devletlerinin hayatı ve yükselmeleri başlarıdaki şefin büyüklüğüyle paraleldi. Ölen büyük bir reisin yerini alan onun gibi başarılı biri değilse devlet bir kaç yıl içinde çökerdi; çünkü, göçebe kabileleri birbirine bağlayan en büyük ve kuvvetli bağ, her şeyden önce şefin kişiliğiydi.¹⁵⁵ Bu kişilik Türk devletlerinde liyakat için gerekli görülen bilgi, tecrübe, cesaret ve kahramanlık unsurlarını taşırdı.

Karahanlılar’da da devlet kapısındaki kimsenin üst kademelere yükselmesi muhtelif merhalelerde yaptığı hizmetle denenip, ehliyet ve liyâkatını ispatlaması ile olurdu. Sarayın ve devlet dairelerinin eleman ihtiyacı bu yolla karşılanırdı. Vazifeliler, en alt basamaktan başlayarak tecrübe, liyâkat ve ehliyete göre yetişip yükselirdi.¹⁵⁶ Harizmşah Alaüd-din Mehmet (1200-1220) büyük oğlu Celalüd-din ve ikinci oğlu Rüküd-din’i veliaht yapmamış ve en küçük oğlu Kutbüddin’i veliaht tayin etmişti. Fakat daha sonra 1220’de Moğollar’dan kaçarken büyük oğlu Celalüd-din’in daha kabiliyetli olduğunu görmüş ve onu halef tayin etmiştir.¹⁵⁷ Anadolu Selçuklu hükümdarı İzzeddin II. Kılıç Arslan’ın ölmeden önce küçük oğlu Gıyaseddin

¹⁵³ M. ARSLAN, a.g.e., s.61.

¹⁵⁴ M. ERGİN, a.g.e., s.20 vd.

¹⁵⁵ C. ÜÇÖK - A. MUMCU, a.g.e., s.13.

¹⁵⁶ R. GENÇ, a.g.e., s.245.

¹⁵⁷ A. TANERİ, a.g.e., s.30.

Keyhüsrev'i veliaht tayin etmesi bu şehzâdenin şahsî meziyetine bağlanmıştır. Şahsî meziyet Moğollar'da da geçerliydi.¹⁵⁸

Buradan da anlaşılmalıdır ki, Türk devleklerinde hükümdarlar kendilerinden sonra yerlerine geçecek kişileri belirlerken ilk önce bu kişinin şahsî meziyetlerine dikkat etmişlerdir. Devleti başarıyla yönetebilecek bilgi, cesaret, yürek ve kahramanlık niteliklerine sahip olanlar hükümdar olmaya layık görülmüşlerdir. Sonuç itibariyle; Türk hükümdarları Tanrı'dan aldıkları yönetme yetkisini kendi şahsî kabiliyetleri ile birleştirebildikleri sürece başarılı olabilirlerdi. O devirlerde babadan oğula veraset sistemiyle geçen hükümdarlık yetkisi hükümdarın başarısız olduğu durumlarda geri alınır. Yani kagan başarılı ve faydalı olamaz ise halk ona uzun süre tahammül edemezdi. Bu demektir ki, başarısızlık durumunda karizmatik otorite kendiliğinden ortadan kalkmaktadır. Nitekim tarihî vesikalardan da görüleceği üzere böyle durumlarda kagan tahttan indirilerek yerine aynı sülâleden başka birisi geçmiştir.

C-TÜRK KAGANI'NIN METBU TANINMASI VE HÜKÜMDARDA ARANA VASIFLAR

a- Metbu Tanınma

Metbu tanınma hükümdarın devlet adamları ve boylar tarafından kabul edilmesi anlamına gelmektedir. Bir devlet adamının başarılı olması, töre gereği olan hizmeti verebilmesi, "Oğuz Kagan'ın ifadesiyle Tanrı'ya olan borcunu ödeyebilmesi" için devlet adamları ve halkın benimsemesi ve itaat etmesi şarttır. Bu sebeple "Kagan"ın halk ve devlet adamları nazarında kabul görmesi için gerekli olan ve Türk töresinden kaynaklanan bazı özelliklere sahip olması gerekirdi.

İslâmiyetten önceki Türk devletlerinde Kagan "Kut"un (yani devlet otorite

¹⁵⁸ H. İNALCIK. a.g.c., s.71 vd.

ve hakimiyetinin) gözle görülür, cisimleşmiş bir sembolüdür.¹⁵⁹ Kagan otoritesi, halkın zımnî tasdikine ve rızasına dayanmakla birlikte, mutlak, şahsi, evrensel ve kutsal bir niteliğe sahiptir. Bu durum Türkler'in Müslümanlığı kabulünden sonra daha hukukî kurallara bağlanmıştır.

Türk devletlerinde, halkın, ortaya çıkan siyâsî iktidarı "zımnî" olarak tanınmasında bugünkü anlamda demokratik bir nitelik olmadığı ileri sürülmüştür. Halkın zımnî olarak tanınmasına dayanan hükümdarlık geleneğinin "halk hakimiyetinin tanınması" anlamına gelmediği, iktidarda bulunan kişi veya sülalenin ilâhî kaynaklı misyonunu tanımak maksadında olduğu belirtilmiştir. Böylece, ilâhî güce şahsî kabiliyetler de eklenene, hakanın siyâsî vazifesi güçleniyordu ve ona itaatte genişleyip yaygınlaşıyordu.¹⁶⁰ Türk soylusunun başarılı bir kagan olabilmesi için Tanrı tarafından ona verilmiş üç özelliği taşıması gerekirdi. Bunlar:

1- Tanrı ona kaganlık ve başarı için yardım vermeliydi.

2- Tanrı, diğer insanlardan ayrı olarak onu "iyi talih" yani "kut" ile donatmalıydı.

3- Ayrıca insanların bir "kısmet" payı, yani Tanrı'nın verdiği "ülüs"leri de vardı. Kagan olacak kimsenin de başarılı olması açısından böyle iyi bir kismete sahip olması gereklidir.¹⁶¹ Yani Tanrı'nın inayeti olmazsa başarı olmaz. Türkler başardıkları her şeyi Tanrı'nın yardımına bağlıyorlardı.

Orhun yazıtlarının bir çok yerinde yasadan, kanun koymak ve düzenlemekten söz edilmesi, Türk devlet geleneğinde törenin üstünlüğünü ve hakimiyetini göstermektedir. "Beyleri de milleti de birbirine uygun imişler. O yüzden ülkeyi o kadar iyi koruyabilmişler, ülkeyi koruyarak yasalar düzenlemişler." ibaresi

¹⁵⁹ A. ALFÖLDİ, "Türklerde Çifte Krallık" II. TTKZ, s.507.

¹⁶⁰ M. ARSLAN, a.g.e., s.62.

¹⁶¹ Aydın TANERİ, Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı Teşkilatı, Ankara 1978, s.17.

kaganların kanun koyabildiğini, ülkenin yasalarla yönetildiğini, kanuni düzenlemelerin yapılmasına boy ve oymak beylerinin de katıldığını göstermektedir.¹⁶²

Kutadgu-Bilig'de devlet ve hâkimiyet anlayışı İranlılar'dakinin tersine, "töre"den ayrılmadığı ve hatta "töre" ve "kut"tan ibaret olduğu görüşü geçerlidir. Yusuf'a göre, "âdil kanunlar koyma ve onları tarafsızlıkla uygulama suretiyledir ki, bir hükümdar uzun süre hakimiyetini koruyabilir."¹⁶³ Devlet yönetiminde kanun yapma yetkisi Asya Hun Tanhusu Mo-tun'un ünvanları arasında görülüyor. Bu yetki ile "ay" ve güneş" le sembolleşen hâkimiyet hakkı aynı kişide birleşmiştir. Kaganın kanun koyma ve yürürlükteki kanunları yeniden düzenleme vazifesi ile koyduğu kanunlara uyma mecburiyetinin olması da Türk devletlerinde yönetimin kişiler üstü olduğunu ve kanun hâkimiyetine dayandığını gösteriyor.¹⁶⁴ Karahanlı devrinde (Kutadgu-Bilig'in yazıldığı yüzyılda) Oğuzlar'da Başbuğ, törenin gerektirdiği bazı vazifeleri yerine getiremez ise, ona karşı saygı ve itaat biterdi. Topluluk aynı aileden bir başkasının etrafında toplanırdı.¹⁶⁵

W.Radloff'a göre, Tarihte Türk topluluklarının hiç birinde belli bir saltanat veraset hukuku ya da kanunu görülmemiştir. Türk devletlerinde tahta hânedan üyelerinden kimin çıkacağını önceden belirleyen bir gelenek yoktur. Bu konuda prensip, tahtın Tanrı'nın taktirine açık tutulmasıdır.¹⁶⁶ Hânedanın bir mensubu tahtı ele geçirince, artık onun "meşruluğu" hukukî bir problem olmaktan çıkmaktaydı. F.Laszlo'ya göre de, "Eski Türk devlet geleneğinde, bütün hânedan üyeleri hâkimiyet hakkına ve yetkisine sahiptir."¹⁶⁷ Tun-Baga Tarkan, Uygur hanedanından olmadığı halde kabul edilmesi dikkate değer bir misaldir.

Bu aslında karizmatik hâkimiyetle yakından alâkalıdır. Karizmatik hâkimiyette mühim bir hususiyet hükümdarın vazifesinde başarı gösteremeyip,

¹⁶² M. ARSLAN, a.g.e., s.52.

¹⁶³ Yusuf Hâs Hâcib, Kutadgu-Bilig, (nşr. Reşid Rahmeti ARAT), Ankara 1991, b.2033.

¹⁶⁴ M. ARSLAN, a.g.e., s.50 vd.

¹⁶⁵ Faruk SÜMER, Oğuzlar (Türkmenler), İstanbul 1983, s.104.

¹⁶⁶ Mahmut ARSLAN, Kutadgu-Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı, İstanbul 1987, s.67.

kabiliyetsizliği görüldüğü, halkın refahını sağlayamadığı takdirde karizmatik otoritenin ortadan kalkmasıdır. Halk çoğunlukla Kagan'ın başarılı ve faydalı olamamasına uzun süre tahammül edememiş, sülalenin diğer üyeleri de memnuniyetsizliğini gösteren halkı kendi tarafına çekerek fırsattan faydalanmaya çalışmışlardır. Böylece hükümdarın tahttan indirilip yerini hânedanın başka bir üyesinin aldığı çok görülmüştür. Böyle bir durumda hanedanın sahip olduğu kutsal hakimiyet hak ve yetkisine dokunulmamaktaydı.¹⁶⁸

b- Aranılan Vasıflar

II. Gök-Türk Devleti zamanına ait olduğu sanılan İhe Hüşotu abidesinin mühim bir kısmı silindiği için ifadeler yarım olmakla beraber, hakanlardan bahsederken faziletleri vurgulanıyor. İşbara Bilge için “Çine (karşı) bunca harb edip şecaati, faziletinden dolayı şöhretini böylece tuttu(=muhafaza etti).”¹⁶⁹ ibaresi kullanılmıştır. Devlet reisi siyâsî rol bakımından, ülke yönetiminden birinci derecede sorumludur. Toplum ve devletin huzur ve mutluluğu, devlet başkanının kabiliyetine ve yüksek niteliğine bağlıdır. Ahlâk yönünden ise, bütün yurttaşları için bir “fazilet” örneğidir.¹⁷⁰

Nizamü'l-Mülk'e göre; hükümdarın sahip olması gereken vasıfların başında adalet ve bilgi gelmektedir ve devletin bekasını belirleyen iki temel unsur insan ve adalettir.¹⁷¹ Fârâbî, devlet reisinin “sağlıklı, doğuştan keskin zekâlı, hafızası güçlü, kavrayışı kuvvetli, güzel ve kolay ifade gücüne sahip, öğretmeyi ve öğrenmeyi seven, yeme, içme ve kadın düşkünlüğü olmayan, doğruluğu seven ve yalandan nefret eden, cömert, para ve dünya nimetlerine değer vermeyen, âdillerin dostu ve zalimlerin

¹⁶⁷ F. LASZLO, “Kağan ve Ailesi”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, 1944, s.42.

¹⁶⁸ M. ARSLAN, a.g.e., s.63.

¹⁶⁹ H. N. ORKUN, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987, s.136 vd.

¹⁷⁰ M. ARSLAN, a.g.e., s.31.

¹⁷¹ Nizâmü'l- mülk, a.g.e., s.11 vd.

Kagan öncelikle ahlak yönünden tutarlı olmalı ve devlet idaresinde akla ve bilgiye dayanmalıdır. Ayrıca, adalet, kanun ve cezalandırmayı temsil eden han, duygularına bağlı olmamalıdır. Halil İNALCIK, *Kutadgu-Bilig'deki Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri*, *Reşid Rahmeti ARAT İçin*, Ankara 1966, s.266.

düşmanı, doğru bildiğinde cesur, azim ve irade sahibi” olması gerektiğini ifade ediyor.¹⁷² Kutadgu-Bilig’de ise, “kut” a sahip olabilecek hükümdarda bulunması gereken ahlâkî vasıflar şöyle açıklanmıştır: “Alçak gönüllü, tatlı dilli olmak, kötü ve çirkin işlere yaklaşmamak, büyüğe saygı göstermek, doğru ve ihtiyatlı olmak.”¹⁷³ İhmalkârlık, zulm, yalancılık, hasislik, inatçılık, kibirli ve mağrur olmak, acelecilik, hiddet hükümdarda olmaması gereken vasıflar olarak belirtilmiştir.¹⁷⁴ Kısacası, hakanın temsil ettiği milletin sevgisini kazanabilmek için, umumîyetle bilgili, güçlü, tecrübeli, uyanık ve doğru olması gerekirdi.¹⁷⁵

Yukarıdaki kaynaklardan aktardığımız bilgiler ışığında, Türk kaganının millet tarafından benimsenmesi, sevilip sayılması için, taşıması gereken vasıfları şöyle ifade etmek mümkündür;

ba- Bilge Olmalı, Siyâseti Bilmelidir

Attila’nın komutanlarına nasihat şeklinde sarf ettiği şu sözler bilgeliğin önemini vurgulamaktadır: “Gözlem ve önzeler yoluyla öğrenip, deneylerle zekâlarını geliştiren komutanlarımız, düşünceleri, hareketleri ve sonuçları tahmin edebilmelidirler.” “Karmaşık sorunları çözerken mutlaka sağduyunuzu kullanmalısınız.”¹⁷⁶ İşbara Kagan, kardeşinin, oğlundan daha ileri görüşlü olduğunu görerek, ölmeden önce, kardeşinin kendisinden sonra “kagan” olmasını vasiyet etmiştir. İşbara’nın oğlunun da bu vasiyeti tasdik etmesi üzerine, kardeşi, Çu-lo kagan

¹⁷² Fârâbî, El- Medînetü’l- Fâzıla, (nşr. Ahmet Arslan), Ankara 1990, s.77 vd.

¹⁷³ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.703-707,727.

¹⁷⁴ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.2010 vd.

Vezir Ögdülmiş, hakana. “halka zarar, üç şeyden gelir. Birincisi hükümdarın ihmalkârlığı, ikincisi devletin başında bulunan kişinin zayıf olması. üçüncüsü ise ihtiras(suk) ve tamah-kârlıktır, ki bunların hiç birisi sende yoktur.” demiştir. Saadet ÇAĞATAY, “Kutadgu-Bilig’de Ögdülmiş”, Türk Kültürü, S.98. 1970, s.35 vd.

¹⁷⁵ Abdulkadir DONUK, “Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.17. Nisan 1982, s.103.

¹⁷⁶ Wess ROBERTS, a.g.e., s.38 vd.

ünvanıyla tahta çıkmıştı.¹⁷⁷ Gök-Türkler'in meşhur hükümdarı İşbara, adaylar içerisinde en bilgisi olduğu için kaganlığa seçilmişti. 630'da Gök-Türkler'e karşı (I.Gök-Türk Devleti yıkılırken) bir zafer kazanmış olan, adını P'u-sa olarak bildiğimiz Uygur başbuğu da bilge kişi olarak bilindiğinden tahta çıkarılmıştır.¹⁷⁸

Kitabelerde "bilgili kagan imiş tabî, cesur kagan imiş. Buyruku yine bilgili imiş tabî, cesur imiş tabî. Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabî."¹⁷⁹ sözleri ile İstemi Kagan'dan bahsedilerek, onun başarısı bilge oluşuna bağlanmaktadır. Bu cümledeki bilgili ve doğru kelimeleri bilge karşılığı olarak kullanılmıştır. Ayrıca, "İleriş Kagan bilici olduğu için, cesur olduğu için, Çin'e karşı on yedi defa savaştı."denmiştir.¹⁸⁰ Yusuf Hâs Hâcib bu konuda eski Türk şairlerinden birinin bir beytini kaydetmiştir: "Beylerin kapısını siyâset süsler, bey siyasetle memleketini düzene koyar."¹⁸¹ Fârâbî de, devlet reisinde bulunması gereken nitelikleri sayarken, "O, kendisine söylenilen her şeyi iyi anlama ve idrâk etme yeteneğine tabiatı gereği sahip olmalıdır." demiştir. Reis olabilmek için saydığı on iki niteliğe sahip bir kimse bulunamıyorsa, bunlardan altı niteliğe sahip olanın geçebileceğini belirterek, "hikmet sahibi olmak" ifadesini kullanıyor. Ayrıca, "Reis kuvvetli bir idrak ve muhakeme gücüne sahip olmalı ve kendinden önceki reisler zamanında çıkmamış, yeni bir olay görülünce, durumu derhal kavrayarak, devletin selameti için gereken önlemleri hızla alabilmeli," ifadesini kullanmıştır.¹⁸²

Türk hükümdarında aranan vasıfların başında ileri görüşlülük gelir. Tabî ki bu ileri görüşlülüğü tamamlayan unsur olarak da siyâset bilgisi aranır. Diğer bir deyişle

¹⁷⁷ Bahaeddin ÖGEL, T.D.A., s.67 vd.; İşbara'nın ve Çu-lo'nun Kagan oluşu için bk. İ. KAFESOĞLU,

T.M.K., s.99 vd.

¹⁷⁸ Bahaeddin ÖGEL, a.g.e., s.66 vd.

¹⁷⁹ M. ERGİN, Orhun Abideleri, İstanbul 1983.s.20 vd.

¹⁸⁰ M. ERGİN, a.g.e., s.59.

Türk kaganlarının başlıca özellikleri, "Bilge"lik ve "Alp"lık yani akıllılık ve faziletlilik. Motun'un sağ ve solunda "Bilge-Prensler" vardı. Ayrıca Gök-Türk hükümdarı Bilge Kagan da tahta oturmadan önce "Bilge-Prens" ünvanına sahip olmuştu. A. TANERİ, a.g.e., s.18.

¹⁸¹ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.2130.

¹⁸² Fârâbî, a.g.e., s.77 vd.

bilgelik, siyâsî ve idarî alanda bilgi sahibi olmaktır. Başarılı, devleti ve halkı yükselten Türk kaganlarına, hattâ hatun (kaganın eşi) lara bu ünvan verilmiştir.

bb- Akıllı, Bilgili ve Faziletli Olmalıdır

Oğuznâme'de Yuşi Hoca, akli ve bilgisi ile yol gösterici olarak karşımıza çıkıyor.¹⁸³ Uygurca Oğuz Destanında Uluğ Ordu Bey, "akıllı ve ... bir erdi," diye geçiyor.¹⁸⁴ Türkler her devirde bilgiye değer vermişlerdir. Türk edebiyatında da bilgiyle ilgili bir çok söz vardır. Bilgiler daha çok tecrübeye, aile geleneklerine, halk edebiyatı ve atasözlerine dayanıyordu. Dede Korkut kitabı da ahlâk, edep, töre öğreten bir hazine gibidir.¹⁸⁵ Türk tarihi akılsızca ve ihtiyatsız hareketlerin, Türk devletlerinin yıkılmasına varan sonuçlarından örneklerle doludur. Orhun abidelerinde, "Küçük kardeşi büyük kardeşi gibi kılınmamış olacak. Bilgisiz kagan oturmuştur, kötü kagan oturmuştur. Buyruku da bilgisiz imiş tabî kötü imiş tabî."¹⁸⁶ ve "Türgiş kaganı Türkümüz, milletimiz idi. Bilmediği için, bize karşı yanlış hareket ettiği için kagan öldü. Buyruku, beyleri de öldü. On-ok kavmi eziyet gördü."¹⁸⁷ denmiştir. Türkler bilgiye verdikleri değer ve tecrübelerinin bir neticesi olarak kaganların bilgili olmasını arzuluyorlardı. Tabî ki bilgiyle beraber, tamamlayıcı özellikler olarak akli ve fazileti arıyorlardı.

Yusuf Has Hacib'in eserinde hükümdarın en mühim özelliklerinden biri olarak bilge ve akıllı olması üzerinde ısrarla durulmuştur: "Havva oğullarının aslı birdir. Ancak bilgi sayesinde ki insanlar birbirinden ayrılırlar."; "Han hata işlerse, bundan bütün devlet hasta olur. Devlet hastalığına yegane ilaç akıl ve ilimdir."¹⁸⁸ "İnsan akıl ile yükselir, bilgi ile büyür"; "İnsan, akıl ile asıl insan adını alır; bilgi ile beyler memleket

¹⁸³ A.Z.V. TOGAN, Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili), İstanbul 1972, s.23 vd.

¹⁸⁴ W. BANG- G.R. RAHMETİ, Oğuz Kağan Destanı, (nşr: Muharrem Ergin), İstanbul 1970, s.9.

¹⁸⁵ Bahaeddin ÖGEL, a.g.e., s.251 vd.

¹⁸⁶ M. ERGİN, a.g.e., s.20 vd.

¹⁸⁷ M. ERGİN, a.g.e., s.23 vd.

¹⁸⁸ Sadri Maksudî ARSAL, Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947, s.102.

işini tanzim eder.¹⁸⁹ “Bey halkı bilgi ile elinden tutar; bilgisi olmazsa, akli işe yaramaz.”¹⁹⁰ “Akıllıya saâdet ne güzel yakışır; akıllıya ve iyi hareket eden bilgiliye saâdet ne iyi uyar, düşün!”¹⁹¹ şeklindeki kaydı bunu gösteriyor. Ayrıca İla beyi dediği bir Türk büyüğünden aldığı şu vecize ile bu fikri desteklemiştir: “Bilgisize devlet ve saâdet gelir ise halkın arasına fesat girer ve bu, memleket için öldürücü bir felaket (yut) olur. Eğer beylik akıllı bir insanın eline geçerse o, ülkesini huzurâ kavuşturur;”¹⁹²

Bir de fazilet vasfı vardır. Yenisey kitabelerinde şu sözler dikkat çekiyor: “Erdem ona ad, o ülkeye ...”(Taşeba)¹⁹³; “Er erdemi adıma tapdım. Erdemi (için?) Öz Yiğen Alp Turan Altı Oğuz kavminden on üç (yaşımda) ayrıldım. Beğlik nüfuzumdan, sizlerimden ayrıldım.”(Barlık)¹⁹⁴ ve “Er erdem için, küçük kardeşim, büyük kardeşim, nüfuzlu olduğu için yazıt taşıma diki verdi.”(Altın-Köl)¹⁹⁵

Fazilet sahibi kimseye eski Türkler erdemli derlerdi. Erdemi Tanrı yolu ve Tanrı tarafından verilen iyi bir özellik kabul ederlerdi.¹⁹⁶ Bu yüzden bu özelliği arar, bu vasfı taşımayanı kaganlık hakkına sahip kabul etmezler ve seçmezlerdi. Bundan yoksun bir kişi hükümdar olsa bile, hareketleriyle erdemsizliğini gösterdiğinde halk ve devlet adamları ondan yüz çevirirlerdi.

İslâmî devirde de erdem hususiyetini gösteren güzel örnekler vardır: Fârâbî de hakanın niteliklerini sıralarken, “O bir filozof (Bilgin) olmaklı ve kendisinden önceki reislerin koymuş oldukları kanun ve kuralları koruması, kendi davranışlarını geçmiş reislerin davranışlarına uydurması” gerektiğini ifade etmiştir.¹⁹⁷ Sultan Alparslan esir aldığı Romanos Diogenos’u affetmiştir. Osman Beyin ölürken oğularına vasiyetini aksettiren sözleri de erdemliliğe verilen kıymeti göstermektedir: “Birinci vasiyetim

¹⁸⁹ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.289,303.

¹⁹⁰ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.1968.

¹⁹¹ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.1778.

¹⁹² Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.1779 vd.

¹⁹³ Hüseyin Namık ORKUN, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1987, s.585.

¹⁹⁴ H. N. ORKUN, a.g.e., s.471.

¹⁹⁵ H. N. ORKUN, a.g.e., s.512. Ayrıca bk. s.513, 525, 552, 554.

¹⁹⁶ Bahaeddin ÖGEL, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul 1988, s.583.

¹⁹⁷ Fârâbî, a.g.e., s.79.

gaza ve cihad işini devam ettirmeniz ve İslâm'ın kuvvetlenmesine çalışmanızdır. Liva-i Şerif'i yüksek tutunuz, daima İslâm'a hizmetten geri kalmayınız.”¹⁹⁸

bc- Aceleci Değil, Sabırlı ve Kararlı Olmalıdır

Oğuznâme'de anlatılıyor ki, Oğuz Han'ın babası Kara Han ve amcaları Kün-Han ve Küz Han başka bir dini benimsediği için onu öldürmek için harekete geçmişler, çarpışmada babası ve amcaları öldürülmüştür. Oğuz Han onların taraftarları ile yetmiş beş yıl sabırla ve kararlılıkla mücadele etmiştir.¹⁹⁹ Attila, “Kendine güvenmek, kararlılıkta çok önemlidir diyor, ki idareyi einde tutan kişinin aynı zamanda çok sabırlı davranması gerekir.” demiştir. Wess Roberts, Attila'nın bulunduğu mevkinin sorumluluklarını yerine getirirken çok sabırlı davranmış, cihân hâkimiyeti plânını yıllarca düşünerek hazırlamış olduğunu ifade ederek, şunları söylüyor: “Attila'nın plânı, gençliğinde şekillenen ve düşlerle dolu, çok hırslı bir tasarıydı. Amacı bu plânı adım adım gerçekleştirmektir. Yöntemleri Asyalılara özgü bir sabıra ve harekete geçmek için en doğru anı kollarken dinleyen ve seyreden kişilerin iyi bildiği politik sezgilere dayanıyordu.”²⁰⁰

Bu konuda K.B.'de de şu sözleri görüyoruz: “Sabır ve sükûnet bey için bir ziynettir; acelecilik, zevzeklik ve hiddetli mizaç bunlar bilgisizlik alâmetleridir. Acele yapılan işler acı olur. Her işte sükûneti tercih et; yalnız ibadette acele et, çabuk davran.”²⁰¹ Fârâbî ise, “Reis, büyük bir ‘azim ve irade’ sahibi olmalı”²⁰² demiştir.

bç- İhtiyatlı Olmalı, İhmalkâr Olmamalıdır

Attila, komutanlarına, “Görevinizdeki başarınızın çok çalışma hevesinize bağlı olduğunu unutmamalısınız. Alın teri, daima ilhamdan önce gelir!”, “Liderliğin

¹⁹⁸ A. TANERİ, Türk Devlet Geleneği. Ankara 1981, s.85.

¹⁹⁹ A.Z.V. TOGAN, a.g.e., s.19.

²⁰⁰ Wess ROBERTS, a.g.e., s.24 vd.

²⁰¹ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.1988,1997-1999.

²⁰² Fârâbî, a.g.e., s.78.

gerektirdiği bir başka özellik, kazanma arzusudur. Her zaman kazanmak gerekli değildir. Ama mühim olan, önemli durumlardan kazançlı çıkmaktır. Komutanlar kavminin içinde dışında yoğun bir rekabet olduğunu anlamalı ve bunu hafife almamalıdır. ²⁰³ demiştir, ki devlet hayatında gafil ve ihmalkâr olmanın affedilmez bir kusur olduğu anlaşılıyor.

Yusuf Hâs Hâcib'e göre, devletin ömrü bakımından devlet işlerinde tedbir ve uyanıklık son derece mühimdir. Bir memleketin bağı olan iki şey, ihtiyatlılık ve kanundur, bunlar esastır. ²⁰⁴, “Biri vazifede ihmalkârlık, diğeri insanlara zulüm yapmaktır.” ²⁰⁵, “ihmalkârlığın yanında bir de zulüm olursa, devlet bozulup ülkenin harap olacağını belirtmiştir. ²⁰⁶

O halde iyi bir hükümdar halkı âdil kanunlarla idare etmelidir. Birinin diğere karşı zorbalık yapmasına meydan vermemelidir. Yoksa elinde ne hüküm süreceği devlet, ne de itaat edecek halk kalır.

bd- Cesur, Kuvvetli ve Kahraman Olmalıdır

Uygurca Oğuz destanında anlatıldığına göre, Oğuz Han halka zararı olan gergedanı avlamak üzere ormana gitmiş, orada önce bir geyik, sonra bir ayı avlayıp ağaca bağlamış. Gergedan bunları aldığı anda, ağacın dibinde kendi durup, gelen gergedanı öldürmüştür. Böylece cesaretini ortaya koymuştur. Ayrıca destanda Oğuz Han'ın seferleri sırasında Buz dağının içine kaçan, Oğuz Han'ın atını tek başına bulup getiren kahraman bir beyin varlığından söz edilmiştir. ²⁰⁷ Bir Türk atasözü de şöyle diyor: “Alplar, yiğitler düşman karşısında, alçaklarda savaşta belli olur.” Dede Korkut kitabı da böyle alplerin hayatlarını anlatıyor. ²⁰⁸ Uygurca Oğuz Destanında Oğuz'un büyüyerek vahşi bir yiğit olduğu belirtilmiştir: “Oğuz Han yurdunda ormanda büyük

²⁰³ Wess ROBERTS, a.g.e., s.39 vd.

²⁰⁴ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.2015.

²⁰⁵ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.2024.

²⁰⁶ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.2030-2031.

²⁰⁷ W. BANG- G.R. RAHMETİ, a.g.e., s. 2 vd.

bir canavar(gergedan) vardı. Alp kişi olan Oğuz Kagan onu avlayabileceğini belirtti, ormana gitti. Avladığı geyiği ağaca astı, ertesi gün canavarın götürmüş olduğunu gördü. Ayı avladı ağaca astı, ertesi gün o da yoktu. Kendi ağacın altında durdu. Gergedan gelip Oğuz'u görünce onun kalkanına başıyla vurdu. Oğuz kargısıyla canavarın başına vurdu ve kılıcıyla kesti.²⁰⁹ Bu sözlerde görüldüğü gibi, "Alp ve alplik" (kahramanlık) duygusu Türk toplulukları ve devletlerinde büyük bir yer tutmuştur. Ordu ve askerlik bu anlayış üzerine kurulmuştur.²¹⁰ Bu konu hakkında Attila'da şunları söylemiştir: "Hunlara liderlik eden kişiler cesur ve korkusuz olmalıdırlar. Kendilerine verilen görevleri yerine getirecek cesaretleri olmalıdır. Liderliğin risklerini kabul edecek kadar kahraman olmalıdırlar."; "Komutanlar iyi zamanlarda olduğu kadar belirsiz dönemlerde ya da tehlike karşısında da, cesaretle hareket etmesini bilmelidirler."²¹¹

Kahramanlık ruhu, Türk Milletinin bütün fertlerinin gönüllerine sinmiş, zaman zaman parlayan sonra dirilen bir kor olmuştur. Dünya her Türk'ün gönlünde yatan bu aslanı tanımış ve millet olarak bize asker millet ismini kazandırmıştır. Kitabeler de başarılı kaganlar, "Bilge kagan imiş, cesur kagan imiş"²¹² sözü ile tanımlamaktadır. "Kaganı kahraman imiş, müşaviri bilici imiş" denmiştir.²¹³ Yenisey'deki Ulug-kem yazıtında, "erlik erdemimçin ordu çevir, vur."²¹⁴ sözü mevcuttur.

K.B.'deki "Beyin cesur ve kahraman olması iyidir."²¹⁵ Kutadgu-Bilig'deki "Korkak kimseler bütün orduyu bozarlar. Ordu bozulursa, askerler birbirini ifsat eder."²¹⁶ ve "Cesur insan korkakların başına geçer herkes ondan cesâret alır."²¹⁷ sözleri

²⁰⁸ Bahaeddin ÖGEL, *Türkler'de Devlet Anlayışı*, Ankara 1982, s.247.

²⁰⁹ W. BANG- G.R. RAHMETİ, a.g.e.. s.2.

²¹⁰ B. ÖGEL, a.g.e., s.245.

²¹¹ Wess ROBERTS, a.g.e., s.36 vd.

²¹² M. ERGİN, a.g.e., s.20 vd.

²¹³ M. ERGİN, a.g.e., s.55.

²¹⁴ H. N. ORKUN, a.g.e., s.467.

²¹⁵ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.1961.

²¹⁶ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.228+.

de orduya verilen değer ve kahramanlık ruhuyla ordunun bütünleşmesini güzel bir şekilde ifade etmektedir.

Fârâbî ise, devlet reisinde bulunması gereken altı vasfı sıralarken, “Reisin sağlığının yerinde olması, harp kabiliyetine sahip olması” ve savaş işlerini yönetebilmesi” gerektiğini ifade ediyor.²¹⁸Burada şunu belirtmek gerekir ki, “Alp” sadece cesaretli mânasındadır, ve de alp olan kişi bir savaş makinesidir. Alp, yiğitliğinin yanı sıra, gelişmiş ve olgun bir ruha sahip kişidir.²¹⁹

be- Asil Soydan Olmalıdır

Türkler’de itimat, baş olarak tanınmada, diğer bir ifadeyle millet tarafından benimsenmede belli soydan gelmenin mühim bir rol oynadığını yukarıda belirtmiştik. Ancak burada bahsedilen asil soydan kasıt Avrupa’daki asiller sınıfı gibi bir aristokrat sınıf olmadığı gibi, belli bir hanedandan gelme de değildir. Türkler’de asil olmak Türk olmaktır. Hükümdar olacak kişinin babası gibi annesi de Türk olmalıydı. Hakanların Türk olmayan eşlerinden olan çocukları (siyaset gereği evliliklerinden olan çocuklar) kagan olamazdı. Meselâ, Gök-Türk hakanı Ta-po ölürken yerine ağabeyi Mukan’ın oğlu Ta-lo-pien’i aday göstermesine rağmen, bu kişinin annesi Gök-Türk(asil) olmadığından kabul görmedi. Halk onun kaganlığını tanımadı ve itaat etmedi.²²⁰

Kutadgu-Bilig’de, “Han asil olmalıdır, azim ve ulüvv-i cenap sahibi olmalıdır.”²²¹ denmiştir. Ancak buradaki asillik Türk olmaktan öte yüce duygu ve düşüncelere sahip olmak anlamına gelmektedir. Nitekim, “Ey iyi tabiatlı ve asil nesepli

²¹⁷ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.2045.

Yusuf Has Hacib de iyi hükümdar, cesâret(alp), yiğitlik(katıg), güçlülük(kurç) ve katı yüreklilik “alplık” vasfını aramakla eski Türk şövalye ahlakına bağlı kalmaktadır. A. TANERİ, a.g.e., s.76.

²¹⁸ Fârâbî, a.g.e., s.79.

²¹⁹ B. ÖGEL, a.g.e., s.245 vd.

²²⁰ Ahmet TAŞAĞIL, Gök-Türkler, Ankara 1995, s.115 vd.

²²¹ S.M. ARSAL, a.g.e., s.102.

hakan, dünya senden mahrum kalmasın.” ve “Bak iki türlü asil insan vardır: biri-bey, biri-âlim; bunlar insanların başıdır.”²²² Yine Kutadgu-Bilig’de Ötüken beyine atfen şu sözler mevcuttur: “Beylik için insanın ilk önce asil soydan gelmesi gerek. Halk için hükümdarın çok seçkin olması gerek; gönlü ve dili dürüst, huyunda soylu olması gerek.”²²³ Vezir Ögdülmiş’e göre de, hakan sakın, tok gözlü, haya ve erdem sahibi olmalıdır: “Tanrı kime haya ve izan vermişse; ona devlet ile birlikte bütün şereflerini de verir.”²²⁴

Anadolu Selçuklu Devleti’nin büyük hükümdarı Sultan I. Alaattin Keykubat da Ermeni asıllı eşinden olan oğlu I.Gıyasettin Keyhüsrev’i veliaht tayin etmemiştir.²²⁵ Bu asillik anlayışından ve annesi Türk olmayanın Türk milletine zararı dokunabileceği düşüncesinden kaynaklanıyor, diyebiliriz. I.Alaattin Keykubat onu bu yüzden varisi yapmadı, fakat o babasını öldürterek başa geçti ve gerçektende Türk milletine zarar verdi.

bf- Dürüst Olmalı, Doğruluktan Ayrılmamalıdır

Reşideddin Oğuznâmesi’nde anlatıldığına göre Oğuz Han, önceleri kendisine karşı gelip sonra itaat eden Antakya tekfuruna, “Bundan sonra dosdoğru ve içiniz tertemiz itaat edesiniz”²²⁶, demiştir. Attila, “Komutanlar şeref, ahlâk ve dürüstlüğü bir giysi gibi taşınmalı ve hiçüstlerinden çıkarmamalıdır.” ve “İnanılır kişiler olmalıdırlar. Sözlerine ve hareketlerine hem düşmanları, hem de dostları inanmalıdır. Doğru bilgi verecek kadar dürüst ve zeki oldukları herkesçe bilinmelidir. İnanılır olmayan liderler olumlu bir etki yapamazlar.”²²⁷ demiştir. Eski Türk kaganlarının yazıtlarında, “bu sözümde yanlış var mı?” diye seslenerek, her zaman

²²² Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.108.265.

²²³ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.1943.1963.

²²⁴ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.2007.

²²⁵ Ali SEVİM - Yaşar YÜCEL, Türkiye Tarihi (Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi), Ankara 1989, S.146 vd.; E. MERÇİL, İlk Müslüman Türk Devletleri, İstanbul 1985, s.145 vd.

²²⁶ A.Z.V. TOGAN, a.g.e., s.34.

²²⁷ W. ROBERTS, a.g.e., s.39 vd.

doğru söylemeye çalıştıklarını ve böyle olmaları gerektiğine inandıklarını²²⁸ ifade etmişlerdir.

Türk telakkisinde hükümdarda aranan bir haslet de özü-sözü doğru-dürüst ve aynı zamanda iyi tabiatlı olmasıdır. Bu konuda Kutadgu-Bilig’de : “Halk için beyin çok seçkin, özü-sözü seçkin ve tabiatı güzel olmalıdır.”²²⁹ ve “Tanrı seni doğruluk için hükümdar yaptı.”²³⁰ denmiştir. Fârâbî ise, hakanın on iki niteliğinden biri olarak, “Doğruluğu ve gerçeği söyleyenleri sevmelidir. Bunun tersine yalandan ve yalancidan nefret etmelidir.”²³¹ ifadesini kullanmıştır. Çünkü dürüst olmayan hükümdar güvenilirliğini kaybederdi. Oysa ki hükümdarın saltanatının uzun ömürlü olması için, milletin ve devlet erkânının ona güvenmesi ve destek vermesi lâzımdır.

bg- Zalim ve Hasis Olmamalıdır

Farsça Oğuznâme’de anlatıldığına göre, Antakya tekfurı Oğuz Han’ın oğullarının komutasındaki ordu ile savaşmış, sonra halk tekfurı yakalayıp teslim etmiştir. Oğuz Han’ın oğulları tekfurla beraber babalarına elçiler yollamışlar ve tekfur ile Antakya hakkındaki kararını sormuşlardır. O, tekfurdan oğullarının kendi emirlerine uygun olarak şehri yağmalamadıklarını öğrenince Tanrı’ya şükretmiştir.²³² İtaat edenleri hep bağışlamış, zulm yolunu seçmemiştir. Teslim olan şehirler ve halk zarar görmemiştir. Zalimlik ve hasislik bir devlet adamına kesinlikle yakışmayan niteliklerdir. Attila, “Komutanlar asla güçlerini kötüye kullanmamalıdır. Bu gibi hareketler kavimlerde ya da millet içinde büyük sürtüşme ve isyanlara yol açabilir.”²³³ demiştir.

²²⁸ B. ÖGEL, T.K.G.Ç., s.67.

²²⁹ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.1963.

²³⁰ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.5195.

²³¹ Fârâbî, a.g.e., s.78.

²³² A.Z.V. TOGAN, a.g.e., s.33 vd.

²³³ W. ROBERTS, a.g.e., s.53.

Han ancak kanunu, adaleti gerçekleştiren bir mansıbdardır ve bey adalete uygun kanun vazederse, devleti ilerletir. Halkın hayatını aydınlatır.²³⁴

Yusuf Hâs Hâcib hakanı halka iyilik yapmakla vazifeli saymıştır. O, halka iyilik yapmanın “adalet”in de yerine getirilmesiyle mümkün olacağı kanaatinde. “Ey bey; gücün yettiği kadar kanunu takip et ve halkın hakkını vermeğe çalış.”²³⁵ “Ey hakîm; memlekette uzun süre hüküm sürmek istersen, kanunu doğru yürütmeli ve halkı korumalısın.”²³⁶ “Beyler örf ve kanuna nasıl riâyet ederlerse, halk da aynı şekilde örf ve kanuna itâat eder.”²³⁷ sözleri ile kanun ve kuralların hakanı da bağladığı ifade etmiştir. Böylece Yusuf Hâs Hâcib, devlet hayatında hukukun üstünlüğünü savunduğunu ortaya koymuştur.²³⁸ “Zalim adam uzun müddet beylige sahip olamaz, zalimin zulmüne halk uzun müddet dayanamaz.”²³⁹ diyerek kaganın vazifesini yaparken zulüm ve zorbalıktan kaçınması gerektiğini, halka zulm eden devlet başkanının halkı bozacağını ve devleti yıkacağını kaydediyor. Ayrıca zalimliğin zararı ve adaletin değerini, şu sözlerle gayet güzel vurgulamıştır: “Devlet ancak adalet sayesinde inkişaf eder. Zulümle, halk ve devlet bozular.” ve “İki şey ile devlet adamı devleti mahveder, devletin tereddisine sebep olur: Biri zulüm diğeri ihmal.”²⁴⁰ “Bilgili bunu nasıl ifade eder dinle; zalim memleketine uzun müddet hüküm edemez. Zulüm yanar ateştir yaklaşanı yakar; kanun şudur; akarsa nimet yetişir.”²⁴¹ “Halkın zengin ve refahlı olması için doğru ve âdil kanunlar konulmalıdır. Hangi hükümdar âdil kanun koydu ise, o ülkesini düzene soktu ve gününü aydınlattı.”, “Hükümdarlık çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan kanundur ve onu âdil uygulamak gerektir.”, “Ey hükümdar, kötü teamül

²³⁴ S.M. ARSAL, a.g.e., s.101 vd.

²³⁵ Yusuf Has Hacıp, a.g.e., b.5288.

²³⁶ Yusuf Has Hacıp, a.g.e., b.2033.

²³⁷ Yusuf Has Hacıp, a.g.e., b.2111.

²³⁸ M. ARSLAN, a.g.e., s.37.

²³⁹ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.2030.

²⁴⁰ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.2023 vd.

²⁴¹ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.2031 vd.

kurma, iyi kanun koy.”, “Ey hükümdar, halkı âdil kanunlarla yönet; birinin diğerine zulm etmesine meydan verme, onları koru.”²⁴²

Fârâbî de, devlet başkanı için, “Reis, adaleti ve adil kişileri sevmeli, baskı ve zulümle, bunları yapanlardan nefret etmeli.” demiştir.²⁴³

bh- Nefsine Hakim Olmalıdır

Reşîdeddin’in Oğuznâmesi’nde anlatıldığına göre, Oğuz Han elçiler göndererek, Adem A.S.’in mezarının olduğunu işittiği Mekke ve Medine’den toprak getirtmiş, bu topraktan bir miktarını vücuduna sürerek Tanrı’ya şükretmiştir. Oğullarına ve beylerine “Adem topraktan yaratılmıştı ve sonunda toprak oldu. Biz de hepimiz toprak olacağız. İnsan ne kadar güçlü olursa olsun bunu unutmamalı ve iyilik yapmalı, kötülük değil.”²⁴⁴ demiştir. Farsça Oğuznâme’de anlatıldığına göre, Oğuz Han’ın Diyarbekir, Raqqa ve Bağdat’a gönderdiği elçiler dönüşlerinde buraların hükümdarlarının, “Oğuz hele bir gelsin bakalım, savaş mı ederiz, yoksa il mi oluruz, o zaman cevap veririz.” dediklerini belirtmişlerdi. Çünkü buraların idarecileri Oğuz Han’ın Arran’a gitmiş olmasını, başına gelen gaileler sebebiyle ülkesine döndüğü şeklinde yorumlamışlardı. Oğuz üzerlerine gittiğinde buraların büyükleri gelip il olmuşlardı.²⁴⁵ Oğuz Han’ın Diyarbekir, Ragga ve Bağdat taraflarının idarecilerinin daha önce, onu önemsemeyen cevaplarını bir hakaret sebebi saymadığı ve nefis meselesi yaparak onları cezalandırmaya kalkışmadığı görülüyor. Töreye göre, eski Türk hükümdarlarında bulunması gereken özelliklerden biri de nefsine hakim olmaktır.

Balasagunlu Yusuf, kaganın tutum ve davranışlarıyla halka örnek olmasını istemiştir. “Harama el uzatma, başkalarının zararını isteme, şarap içme, fesada katılma.”²⁴⁶ Hattâ, “halkın tavır ve hareketi değişir ve bozulursa onu dâimâ göz

²⁴² Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.2017,454.1546,5576.

²⁴³ Fârâbî, a.g.e., s.78.

²⁴⁴ W. BANG- G.R. RAHMETİ, a.g.e., s.41.

²⁴⁵ A.Z.V. TOGAN, a.g.e., s.31 vd.

²⁴⁶ Yusuf Has Hacip, a.g.e., b.5263.

önünde bulundurup, fesada sapmalarına meydan verme.”²⁴⁷ “Bey tok gözlü, hayâ sahibi ve yumuşak tabiatlı olmalı.”, “Beyin dili dürüst ve kalbi doğru olmalı.”²⁴⁸ diye uyarmıştır.

Fârâbî de, devlet başkanında bulunması gereken on iki niteliği sıralarken, “Tabiatı gereği yemek, içmek ve cinsel zevklerin peşinden koşmayan, onları arzulamayan biri olmalı, kumardan kaçınmalı, gümüş, altın ve benzeri cinsinden dünyevî amaçlar, şeyler onun nazarında değersiz şeyler olmalıdır.”²⁴⁹ demiştir.

bi- Kan Dökmemelidir

Destanlara baktığımızda görüyoruz ki, Farsça Oğuznâme’de çeşitli yerlerin idarecileri itaat etmeyip savaşı göze almış, ancak mağlup olduklarında gelip tabiyet bildirmişler, Oğuz Han onları hep bağışlamış, onların ve halklarının kanını akıtmamıştır.²⁵⁰ Dede Korkut hikâyelerinde de kahramanlar bağışlayıcıdır. Yusuf Hâs Hâcib de şunları ifade ediyor: “Başkasının malını alma ve kan dökme; ölüm döşeğinde insan bu iki günah yüzünden inler.”, “Kendine düşman edinme ve kan dökme; can çıkarken bu iki günahtan dolayı inler.”²⁵¹ Türkler’de hakanda görülmek istenmeyen davranışlardan biri kan dökücülüktür.

bj- Merhametli ve şefkatli olmalıdır

Reşîdeddin’in Oğuznâme’sinde belirtildiğine göre, Oğuz Han, seferleri sırasında herkese şefkat ve sevgi göstermiş, yaşlılar ve büyükler ona “Oğuz Aga” demişlerdir. Oğuz Han, kendisine karşı gelen ve oğullarının komutasındaki orduyla savaşan Antakya Tekfuru’nu bağışlamış ve onu ülkesinin başına göndermiştir. Sekiz aylık bir kuşatmadan sonra gelip özür dileyen ve itaat edeceklerini belirten Derbend

---

O, halkın, tavır ve davranışlarını hakaninkine benzeteceği fikrindedir, bu yüzden hükümdarın halkına kötü örnek olmamasını öğütlemiştir. M. ARSLAN, a.g.e., s.35.

²⁴⁷ Yusuf Has Hacip. a.g.e., b.5198.

²⁴⁸ Yusuf Hâs Hâcib. a.g.e., b.2000,2010.

²⁴⁹ Fârâbî, a.g.e., s.78.

²⁵⁰ A.Z.V. TOGAN, a.g.e., s.31 vd.

²⁵¹ Yusuf Hâs Hâcib. a.g.e., b.1395,5260.

halkını bile bağışlamıştır. Yine bu destanda Uladmur Yavquy Han isyan eden Uygurlar'dan Arıqlı Arslan Han'ı yenmiştir. Orada bulunduğu sırada bir ara ölen Arslan Han'ın küçük oğlunu huzuruna getirmişler. Yavquy Han, çocuğun ağlayışını görünce, “Yazık, atalarımız bu vilâyeti Uygurlara vermiş idiler. Eğer Arıqlı Arslan Han boş bir ümide kapılıp bilmemezlik etmeseydi, bu küçük böyle mahzun ve yetim kalmazdı.” demiştir.²⁵²

K.B.'de idare edenin başta gelen vasfı hilmdir, tebaasına karşı yumuşak ve bağışlayıcı olmasıdır: “Kim halka hâkim olursa onun tabiatı yumuşak tavır ve hareketi asîlâne (tüzün) olmalıdır. ... Onun dili ve sözü tatlı olmalı, kendisi tevazu göstermelidir.”²⁵³

Dinin ve ahlâkın emrettiği nitelikler; merhamet, cömertlik, şefkat, hakkı ve adaleti yerine getirmek, acele emir ve karar vermemek, çabuk öfkelenmemek vb.²⁵⁴ hususlar Türkler'de Hükümdarda bulunması lâzım gelen başlıca meziyet ve erdemlerdir. Bazen gerekli olduğu yerde hükümdarlar bağışlamamayı uygun bulmuşlardır: Oğuz Han da bağışlanamayacak yerde affetmemiştir. Babası Kara Han ile amcaları Kür-Han ve Küz Han'ı öldürüp, amcalarının uruğlarını uzun mücadele sonunda mağlup edince, bunlardan arta kalanlar hakimiyetini tanıyıp kendilerini yok etmemesini istediler. O, onlara Tanrı'ya inanıp birliklerini tanımaları kaydıyla Türkistan'ı vereceğini belirtmiştir. Fakat onlar inkâr ettikleri için bağışlamamıştır.²⁵⁵

bk- Eli Açık Olmalıdır

Balasağunlu Yusuf, hakanın cömert olması gerektiğini belirterek, “Cömertlik ve yumuşak huylu olmak da lâzımdır.”²⁵⁶, “Ey hükümdar bir çok

²⁵² A.Z.V. TOGAN, a.g.e. s.22 vd.

²⁵³ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.546 vd.

²⁵⁴ M. ARSLAN, a.g.e., s.9.

²⁵⁵ A.Z.V. TOGAN, a.g.e., s.19 vd.

²⁵⁶ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.1951.

memleketleri elde etmek istersen, sağ elinle sallarken ve vururken, sol elinle mal dağıt.²⁵⁷ demiştir.

Hem askerî bakımdan kuvvetli olmak, hem de şan ve şöret için eli açık olmak lâzımdır. Balasagunlu, cömert olma ve bunun tabii bir sonucu olarak mal dağıtma konusunda bir de atasözü kaydetmiştir: “Ey kahraman, vur, al ve aldıklarımı yine yiğitlere ver. Cömert ol, (mal) bağışla, yedir ve içir; eğer malın eksilirse tekrar vur, al ve eksileni tamamla.”²⁵⁸

bl- Mağrur ve Kibirli Olmamalıdır

Attila komutanlarına, “Doğal davranmalı, mevkinizin size getirdiği sahte bir gurura kapılmamalısınız.”²⁵⁹ demiştir. Kutadgu-Bilig yazarı da şu ifadeleri kullanmıştır: “Ey ‘ben beyim!’ diyen, gurûr getirme; dünya ve saâdet vefasızdır, ondan vaz geç.”, “Bey mağrur, kabadayı ve kibirli olmamalı; gurûr insanı doğru yoldan çıkarır.”, “Beyler büyüklük taslar ve kibirli olurlarsa, ey oğul, onlar, şüphesiz, itibar görmezler. Gurûr ile insan göğe yükselmez; alçak gönüllü olmakla da işi bozulmaz. Gurûr faydasızdır, o insanları kendinden soğutur; alçak gönüllülük insanı yükseltir.”, “Fazla kibir ve gurûra kapılma; bu dünyaya güven olmaz, sen ondan vaz geç.”, “Asık suratlı, kaba sözlü, kibirli ve mağrûr insan herkesi kendisinden nefret ettirir ve işini yoluna koyamaz.”²⁶⁰

Kibirli ve halkla bağlarını kesen bir devlet başkanı, iyi bir lider olamayacağı gibi halk tarafından sevilmez ve Türk devlet geleneğinde mühim bir yeri olan babalık vasfını da kazanamaz. Osmanlı hükümdarlarına halkın, “Mağrur olma padişahım,

²⁵⁷ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.2068 vd.

Ananevî Türk devlet anlayışının hükümdarda görmek istediği erdemlerin başında cömertlik gelir. M. ARSLAN, a.g.e., s.36.

²⁵⁸ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.2052 vd.

²⁵⁹ W. ROBERTS, a.g.e., s.47.

²⁶⁰ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.5174,2115.2118-2120.1377,2077.

Hükümdarın kaçınması gereken hâl, tavır ve davranışlar; zulüm, cimrilik, kibir, gurur v.s.dir. M. ARSLAN, a.g.e., s.9.

senden büyük Allah var.” diye, zaman zaman bağırması da kanaatimizce padişahın halktan ayrı olmadığı düşüncesinin eseridir.

bm- İnatçı Olmamalıdır

Bu hususta K.B.’de şu sözler mevcuttur: “Bir bey için fenâ olan şeylerin dördüncüsü inatçılıktır; yakışmayan bu şeylerin beşincisi, şüphesiz, yalancılıktır.”, “Bunların en kötüsü bu inatçılıktır; inatçı kimse, hiç şüphesiz, çok sıkıntı çeker.”, “İnatçılık insan için ağır bir yükür; inatçılıktan kendini kurtar ve onunla savaş.”²⁶¹ İnat eden kişinin yanlışını göremeyeceği ve düzeltme şansı olayacağı dikkate alınır inatçı olmanın kötülüğü daha iyi anlaşılır.

bn- Alçak Gönüllü Olmalıdır

Bu konuda Attila’nın komutanlarına nasihatleri şöyledir: “Hatalarınız olduğu gerçeğini kabul etmeli ve dünkünden daha iyi bir komutan olabilmek için her gün çalışmanız gerektiğini bilmelisiniz.”, “Hunlar’dan asla kusursuz olmalarını beklemeyin.”, “Kötü bir örnek oluştursa bile, her Hun’un bir değeri vardır.”²⁶² K.B.’de ise şöyle denmiştir: “Bey mütevazî ve alçak gönüllü olmalı, suçlu kimselerin de suçunu affetmelidir.”, “Her türlü iyiliğe el uzatmalı; hayâ sâhibi, yumuşak huylu ve asîl tabiatlı olmalıdır.”, “İnsan sâkin ve mülâyim tabiatlı olmalıdır; güneş ve ay doğması için, beye itidal lâzımdır.”, “Bir de yumşak huylu olan ve doğru hareket eden insanın her iki dünyada günü kutlu olur.”²⁶³

Anlaşıldığı gibi alçak gönüllülük bir hükümdarda, günümüz devlet başkanlarında da olması gereken bir özelliktir. Kibirli olmamalı, halka karşı yüzü daima gülmeli ve halkla bütünleşerek problemleriyle alâkalı olmalıdır ki, vatandaş da devlet başkanına yakınlık hissedip, derdini açmaktan çekinmesin.

²⁶¹ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.2062.2064.2066.

²⁶² W. ROBERTS, a.g.e., s.48 vd.

²⁶³ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.2122.1965.325,1663.

bo-Tatlı Dilli Olmalıdır

Üçüncü Uygur kitabesinin Çince metninin tercümesinde anlatıldığına göre, Uygur hakanı Gök Kagan, topraklarında rahat duran ve temiz hava teneffüs eden ahaliden iyi olanları iltifata boğuyor, karşı gelenleri kızıl kana boyuyor. Bunun üzerine çoraklarda gezenleri tatlı diller dökerek yerleşmeye davet ediyor. Halka iltifatlarda bulunuyor.²⁶⁴

Yusuf Hâs Hâcib ise şöyle demiştir: “Hem yumuşak huylu, hem tatlı dilli, hem akıllı, hem bilgili olmak gerektir.” “İnsanlara kaba söz söyleme; kaba söz alev-alev yanan bir ateştir.”, “Ağızdan çıkan sözler şekerden daha tatlı olsun; böylece bey-kul, büyük-küçük, hepsi sana boyun eğer. Halk tarafından sevilmesi ve itibar görmesi için, ey hükümdar, beyin şu bir şeye sâhip olması lâzımdır. O güler yüzlü, tatlı sözlü, yumuşak huylu olmalı ve bütün hareketlerinde de bunlara uygun davranmalıdır.”, “İnsanın gönlü bir bahçedir; onu yetiştiren su, beylerin sözleri ve nasihatleridir. Hangi bahçe devamlı sulanırsa, orada binlerce renkli ve kokulu çiçek açılır. Bey onun hakkında iyi sözler sarfederse, kulun gönlü açılır.²⁶⁵

Ç- HÜKÜMDARIN VAZİFELERİ VE DEVLET BABA ANLAYIŞI

Türk devlet geleneğinin mühim bir hususiyeti olan ve devletin bir baba olarak görülmesine yol açan, hükümdarın halka karşı vazifeleridir. Bunlar, halkın nazarında öncelikle devleti şahsında temsil eden hükümdarın ve devletin babalık mertebesine yükselmesini sağlamıştır.

²⁶⁴ H. N. ORKUN, a.g.e., s.235.

²⁶⁵ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.326,1415.2070-2072.1807-1810.

Hükümdar adalct, kanun ve cezalandırmayı temsil ettiği için hislerine tâbi olmadığı, fakat idarenin başındaki vezirin mutlaka yumuşak ve tatlı dilli olması gerekiyordu. Halil İNALCIK, Kutadgu- Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Geleneği , Reşid Rahmeti Arat için.

Hanlar hanı Bayındır Han, yılda bir defa toy verip Oğuz beylerini konukluyor, Salur Kazan da yılda bir defa tâbileri dîvanına geldiğinde yağmalı toy veriyordu. Salur Kazan bir defasında Boz-ok'ların olmadığı bir zamanda sadece Üç-ok'lara bu toyu verince, bu durum ağrına giden Boz-ok'ların başı Uruz ona baş kaldırır.²⁶⁶ Çünkü metbuların vazifesi, tâbilerini kayırmak, onlar kendilerini ziyaret edince geleneklere göre ağırlamak, aynı seviyedeki tâbilerine eşit muamelede bulunmak ve onların gücüne gidecek, gururlarını kıracak bir davranışta bulunmamaktır.

Gök-Türk kitabelerinde hakan, Tanrı tarafından "kut" ile donatıldığından dolayı tahta çıkmış ve Tanrı'nın verdiği vazifeleri yerine getirmekle mes'ul kabul edilmişti. Halkı doyurmak ve giydirmek ile dağınkı boyları toplayıp çoğaltmak,²⁶⁷ birbirleriyle ve dışarıyla olan ilişkilerini düzenlemek, halka iş, devlete gelir sağlamakla vazifeliydi.²⁶⁸ Nizâmü'l-Mülk, hükümdarın vazifesini şu cümlelerle özetlemiştir: "O akıl ve bilgi ile eli altındaki fertlerin her birine kendi ölçüsünde bir iş ve yer verir... İtaat etmekten sorumlu olan halk, kendi işlerini yapıp onun adaletinin gölgesinde günlerini rahat ve huzur içinde geçirirler. Bundan sonra isminin ebedî kalması için dünyanın imarına başlar."²⁶⁹ Türk hâkimiyet telâkkisi siyâsî iktidarın kaynağını Tanrı'ya bağlayarak hükümdarı Tanrı'nın huzurunda sorumlu tutuyor, hakan da Tanrı'nın yardımını ile "Kut"unun devam edeceğine inanıyordu. Bu yüzden onun iradesine uygun şekilde milleti yönetmek mecburiyetini hissediyordu.²⁷⁰

Ankara 1966, s.266.

²⁶⁶ O.Ş. GÖKYAY, a.g.e., s.237 vd.

²⁶⁷ M. ARSLAN, a.g.e., s.78.

Bu konuda Gök-Türk Hakanı Kaganın hedefleri açık bir delil teşkil etmektedir. Bu hedefler:

- 1- Asya kıtasında ne kadar Türk varsa hepsini Gök-Türk birliğine bağlamak.
- 2- Çin'de dağınkı vaziyette yaşayan Türkleri tekrar anavatana çekmek, böylece esaret altındaki Türkleri kurtarmak.
- 3- Çin'i sürekli baskı altında tutmak suretiyle, ülkesini hile ve entrikalardan korumak, ayrıca onlardan aldığı yiyecek ve tarım ürünleri ile kendi halkını beslemek idi. Bk. Ahmet TAŞAĞIL, Bilge Kağan'ın Vasiyeti, İstanbul 1996, s.18-19.

²⁶⁸ C. ÜÇOK- A. MUMCU, a.g.e., s.20.

²⁶⁹ Nizâmü'l- Mülk, a.g.e., s.12.

²⁷⁰ M. NiYAZi, a.g.e., s.60.

Günümüzde rejimin değişmesinin bir neticesi olarak babalık mertebesinde devletin kendi yalnız kalmış gibidir. Aslında idareciler yok farz edilmekten ziyâde, devletin babalık rolünün işlerliğini sağlayan aracı pozisyonunda kabul edilmektedirler, ki geçmişte de bu özellik mevcuttu. Hükümdar devletin sembolü olarak babalık hususiyetini şahsında toplamış biri gibi görünüyordu ise de,-bu da faaliyetlerinden kaynaklanıyordu- aslında devletin yapması gerekenleri yerine getiren bir aracı durumdaydı. Yani geçen zaman, halkın idarecileri asıl rollerinde görmelerini sağlamıştır.

a- Hükümdarın Vazifeleri

aa- Ülke Topraklarını Korumak

Uygurca Oğuz destanında anlatıldığına göre Oğuz Kagan'ın Urum Kagan üzerine yürüdüğünde kaganın kardeşi Uruz Bey, oğlunu bir şehri korumakla vazifelendirmişti. Uruz Bey'in oğlu burayı Oğuz Kagan'a teslim etti. Oğuz Kagan, Uruz Bey'in oğluna bu şehri koruyup kendisine teslim ettiği için, "Saklap" adını verdi.²⁷¹ Eski Türk devlet geleneğine göre hükümdarın vazifelerinin başında ülke topraklarını yabancı saldırılara karşı korumak gelmekteydi. Hun tanhusunun mühim vazifelerinden biri, ülkeyi yabancı saldırılarına karşı korumaktı. Aslında bütün Türk devletlerinde, ülkenin hududunu korumak ve sahasını genişletmenin kaganın mühim vazifelerinden sayılıyordu.²⁷²

Orhun abidelerinde de, "Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabii. İli tutup töreyi düzenlemiş."²⁷³ Bu o günün şartlarında silâh gücüne bağlıydı.²⁷⁴ K.B.'de, hükümdarlara iki erdem gerektiği, bunların "töre" ve

²⁷¹ W. BANG-G.R. RAHMETİ, a.g.e.. s.7 vd.

²⁷² S.M. ARSAL, a.g.e., s.202 vd.

²⁷³ M. ERGİN, a.g.e., s.20 vd.

²⁷⁴ B. ÖGEL, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, istanbul 1988, s.583.

Kaganların vazifelerinden başka birinin savaş gücü ile devleti kurmak ve düzene sokmak

“saklık”(ihtiyatlılık) olduğu ve hakanın ülkeyi bu iki şey eliyle düşmanlardan koruduğu belirtilmiştir. “Eğer ülke tutulur ise kılıç ile tutulur, eğer ülkeye hükmetmek icabederse kalem ile edilir.”, Ey bilge hükümdar, uzun zaman hüküm sürmek istersen kanunu âdil uygulamalı ve halkı korumalısın.²⁷⁵

Türkler, bunun, Tanrı'nın Türk kaganlarına verdiği kutlu güçle olduğu kanaatindeydiler. Yalnız, bu güç, Çin'deki gibi sadece kaganda kalmıyor, diğer komutanlara da geçiyordu.²⁷⁶ Böylece hakan ve komutanlar bir bütün olarak Tanrı'nın bağışladığı güçle ülke topraklarını koruyorlardı. Zaferlerde Allah'ın dileği ve verdiği güçle kazanılıyordu. Fakat bu kuvvetin hakana bağışlandığı unutulmaması gereken en mühim husustur. Kagan olmadan bey ve komutanlara bağışlanmıyor. Türklerin hükümdarın başarısızlığı ve yanlış hareketlerinden dolayı kötü olaylarla karşılaştıklarını düşünmeleri bundandır. Meselâ, Orhun kitabelerindeki, “Bilgisiz kagan oturmuştur, kötü kagan oturmuştur. Buyruğu da bilgisizmiş tabii, kötü imiş tabii. Beyleri milleti ahenksiz olduğu için, Çin milleti hilekâr ve sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, küçük kardeş ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, bey ve milleti karşılıklı çekiştirdiği için, Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış, kagan yaptığı kaganını kaybedivermiş.”²⁷⁷ sözü bu anlayışın bir delilidir.

ab- Memleketi Tanzim ve İdare Etmek

Oğuznâme'de anlatıldığına göre, Oğuz Han seferlere çıkmadan önce ülkesini düzene sokmuştur.²⁷⁸ Çünkü hükümdarın vazifelerinden bir diğeri de yabancı saldırılara karşı koruduğu memleketini tanzim etmek ve memleketinde adil bir idare sağlamaktır.

---

olduğu “Türk Devleti”nin temelini savaş gücüne dayandığı belirtilmiştir. A. TANERİ, Osmanlı Devleti'nde ..., s.18.

²⁷⁵ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.2711.2033.

²⁷⁶ B. ÖGEL, T.K.G.Ç., s.583 vd.

²⁷⁷ M. ERGİN, a.g.e., s.20 vd.

²⁷⁸ Bk. A.Z.V. TOGAN, Oğuz Destanı, s.21.

Kitabelerde; “...İlsizleşmiş, kagansızlaşmış milleti, cariye olmuş, kullmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti, ecdadımın töresince yaratmış, yetiştirmiş. Töliş, Tarduş milletini orda tanzim etmiş...”, “Amcam Kagan oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti.”²⁷⁹ “İnsan oğlunun üzerine ecdadım Bumın Kagan, İstemi Kagan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutu vermiş, düzenleyivermiş.”²⁸⁰ “Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep hep bana tâbidir. Bunca milleti hep düzene soktum.”²⁸¹ “Babam kagan, amcam kagan oturduğunda dört taraftaki milleti nasıl düzene sokmuş ..... Tanrı buyurduğu için kendim oturduğumda dört taraftaki milleti düzene soktum ve tertiplerdim”²⁸² “Doğuda Kadırgan ormanını aşarak milleti öyle kondurduk, öyle düzene soktuk.”²⁸³ ifadeleri ile Uygur hükümdarları Bayan-çur ve Böğü kaganların şehir kurmaları da bu anlayışın eseridir.

K.B.’deki, “Beyler memleketi tanzim ve idare etmek, halkı düzene sokmak için nasb edilmişlerdir.”²⁸⁴ sözleri de bu vazifeyi aksettirmektedir.

Türk kaganlarının işi, çıktıkları seferlerde büyük toprakları ülkeye katmakla bitmiyordu. Bu memleketlerin tanzim edilmesi, yeni halkın iskânı da şarttı. Böylece ülkenin gelişmesi de sağlandığından Türk hükümdarlarına tanzim ve idare vazifesi düşüyordu. Bu vazife hem İslâm öncesi²⁸⁵ hem de İslâm sonrası Türk devletlerinde²⁸⁶ bir politika hâline gelmiştir. Aksi taktirde ülkenin idaresi çok güçleşecektir. Tuğrul Bey devrinde Orta Asya’dan göçen Türkmenlerin, yerleşik Müslümanlarla çatışması ve Tuğrul Bey’in duruma tam hâkim olamaması, (Halife Kaim bi Emrillah’a yazdığı mektupta bu konuda çaresiz kaldığını gösteren ifadeler

²⁷⁹ M. ERGİN, a.g.e., s.22.

²⁸⁰ M. ERGİN, a.g.e., s.20 vd.

²⁸¹ M. ERGİN, a.g.e., s.17 vd.

²⁸² M. ERGİN, a.g.e., s.49.

²⁸³ M. ERGİN, a.g.e., s.37.

²⁸⁴ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.4009.

²⁸⁵ Bk. B. ÖGEL, a.g.e., s.58+ vd.

²⁸⁶ Bk. Osman TURAN, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihî II, İstanbul 1980, s.488 vd.

mevcuttur.) Türkmenleri Anadolu'ya sevk ederek durumu düzeltebilmesi²⁸⁷ bunu ispatlıyor.

Yukarıda kaynaklardan aktarılan bilgilere dayanarak hükümdarın başarılı bir yönetim göstermesi sadece halkını ve devletini dış güçlere karşı korumakla olmadığını ve hükümdarın önemli vazifelerinden birinin de elde ettiği topraklarda yaşayan halkları tanzim ve idare etmekle sağlandığı sonucuna ulaşabiliriz.

ac- Dağınık Boyları Toplamak, Nüfusu Çoğaltmak

Orhun kitabelerinde şu söze sık sık rastlanmaktadır: “Türk soyu yok olmasın, millet olsun diye ...” Türk hakanlarının ortak ülkülere sahip olduğu anlaşılıyor. Bunlardan en mühimi, Türklerin boy oymak ve toplum olarak dağınık yaşamalarını önlemektir. Kagan bu birliğin sembolü olduğundan, Bilge Kagan, “Kagan oturup aç, fakir milleti hep toplattım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım.”²⁸⁸ “Amcam kagan oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti, besledi. Fakiri zengin kıldı, azı çok kıldı.”²⁸⁹ “Ben kendim kagan oturduğumda, ... kismetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım.”²⁹⁰ demiştir. Uygur kaganı Alp Bilge Kagan'ın yazıtının Çince metninde de, “Kagan mevkiini muhafaza ettiği müddetçe kuluçkadaki yumurtalarını muhafaza eden bir tavuk gibi tabaasını koruyordu.”²⁹¹ ifadesi görülmektedir.

Bozkır devletleri çoğu kez kişilikli bir başbuğun, birbirine yakınlığı olan kabileleri bir araya getirmesiyle kurulurdu.²⁹² Başbuğ, daha sonra devletin sınırlarını genişleterek, diğer toplulukları da hâkimiyetine alır ve büyük bir imparatorluk

²⁸⁷ O. TURAN, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul 1980, s.114-115; aynı yazar, T.C.H.M.T. I, s.278.

²⁸⁸ M. ERGİN, a.g.e., s.19 vd.

²⁸⁹ M. ERGİN, a.g.e., s.22 vd.

²⁹⁰ M. ERGİN, a.g.e., s.25, 39.

²⁹¹ H.N. ORKUN, a.g.e., s.232.

²⁹² S.M. ARSAL, a.g.e., s.283; C. ÜÇOK. - A. MUMCU, a.g.e., s.11.

kurardı.²⁹³ Devletin varlığının devamı için milletin bütün kuvvetinin bir araya gelmesi lâzımdır. Yani kagan Türk milletini bir araya getirmek zorundaydı. Bilinen bir gerçek vardır ki, bir milletin (özellikle Türk devletinin) yaşaması için de, kalkınıp refaha ulaşması için de, millî birlik şarttır.

Bu yüzden devlet başkanının başta gelen vazifelerinden biri, kabileleri bir arada tutmak ve yaylakları bölüştürmektir.²⁹⁴ Orhun kitabelerinde hakan, bu hususta milletine hesap vermekte, bunları yapabilmek için “gece uyumadan, gündüz oturmadan çalıştığını” belirtmektedir.²⁹⁵ Elegeş anıtında da, “Ülkem uğrunda asker olup adamlarım ayakkabım yok.. aç (olduğunu) bildikde bir (tane) verdiğimde sekiz adam er idim ... avam halkım iltihak edin. Ülke töresini terk etmeyin. ne çâre; siz, ülkem, hanım.”²⁹⁶ denmiştir.

Yalnız burda şunu belirtelim ki, birleştirmeden kasıt, bütün Türkleri belli bir yere toplamak değildir. Türklerin Orta Asya'nın geniş bozkırlarında Türk bayrağının gölgesi altına alınmasıdır. Bundan farklı olarak Çin nüfuzu altında ve Çinliler arasında yaşamak zorunda bırakılan Türkler, Kapgan Kagan'ın yaptığı gibi Türk ülkesine getirtiliyordu. Bu açıklamalarda göstermektedir ki, devletin sürekliliğinin sağlanması açısından dağıntık vaziyette yaşayan kabileleri ve boyları bir araya getirmek, yani tek bir bayrak altına toplamak, devletin devamlılığı ve milletin bağımsızlığının temel ilkelerinden biri olarak görülmüştür. Bu durumda bu işi yerine getirmek de kaganın önemli vazifelerinden biri sayılmıştır.

²⁹³ C. ÜÇÖK, - A. MUMCU, a.g.e., s.11.

Erken devirde ortaya çıkan bu millet olma şuurunda, Türk devletlerinin yanı başında Çin İmparatorluğu'nun sürekli bir tehlike teşkil etmiş olmasının mühim bir faktör olması mümkündür. Tarık Zafer TUNAYA, Türkiye'nin Siyasî Gelişmeleri, İstanbul 1970, s.26 vd.

²⁹⁴ C. ÜÇÖK, - A. MUMCU, a.g.e., s.11 vd.

²⁹⁵ M. ARSLAN, M., a.g.e., s.51.

²⁹⁶ H.N. ORKUN, a.g.e., s.591.

Geçmişin şartları içinde düşmanla mücadelede çok sayıda askere ihtiyaç duyulurdu. B. ÖGEL, T.D.A., s.125 vd. Meselâ, Kapgan Kagan'ın politikasının esaslarından biri buydu. İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.109.

aç- Milleti İçin Gece Uyumadan, Gündüz Oturmadan Çalışmak

Eski Türk töresi devletin ve milletin geleceği açısından onlar için çalışmayı kaganın önemli vazifelerinden biri olarak görmüştür.

Attila'nın komutanlarına nasihat ederken söylediği, "Hizmet verdiğiniz ve liderlik ettiğiniz kişiler için kimseye fark ettirmeden ve teşekkür beklemeden kişisel fedakârlıkta bulunmalısınız. Bu fedakârlık, bir av partisine katılmamak, astlarınızı yetiştirmek olağan üstü enerji ve sabır göstermek, kendi ihtiyaçlarınız karşılanmadığı halde astlarınızın ihtiyacını karşılamak şeklinde olabilir. Başka bir yerde olmanız ve başka bir olayla ilgilenmeniz gerekiyorsa, kendi obanızdaki bir eğlenceden de fedakârlıkta bulunabilmelisiniz."²⁹⁷ şeklindeki ifadeler ve Orhun kitabelerindeki, "Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım. .... ondan sonra Tanrı buyurduğu için, devletim, kısmetim var olduğu için ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milletielbiseli kıldım. Az milleti çok kıldım. Değerli 'illiden, değerli kaganlıdan daha iyi kıldım. Dört taraftaki milleti hep tâbi kıldım, düşmansız kıldım."²⁹⁸ sözleri gösteriyor ki Türk hükümdarı milleti bir arada tutmak, memnun etmek için çok çaba harcamak zorundaydı.

Despotizm ile yönetilen eski bazı kültürlerdeki milletlerin, hükümdarı ve devlet adamlarını doyurmak zorunda olmasının aksine, Türkler'de devlet başkanının halkı doyurmak ve onun refahını yükseltmek mecburiyetindeydi. Kagan kendini bu vazifeyi yerine getirmek mes'uliyetinde hissederek gündüz oturmadan, gece uyumadan çalışıyordu.²⁹⁹

²⁹⁷ W. ROBERTS, a.g.e., s.47.

²⁹⁸ M. ERGİN, a.g.e., s. 25 vd.

²⁹⁹ M. ARSLAN, a.g.e., s.51.

Leon Cahun şöyle diyor: "Türk hakanının gece uyumaması ve gündüz dinlenmemesi, yalnız fakir tebâasını besleyip giydirmek için değildir. O Türk'ün şöhreti ve milletin şan ve şerefi için gece gündüz çalışmamış çırpınmıştır. Mısır Fir'avni, İran şahı ve yahut Asur hükümdarı milletlerini kendi şahısları uğruna ve yahut ilahlarının kudretini göstermek maksadiyle imha ettikleri halde, Türk hakanı milletinin hüsni şöhretinden başka hiç bir şey düşünmemiştir." M. DOĞAN, a.g.e., s.297.

ad- Halkı Doyurmak ve Giydirmek

Dede Korkut kitabında yer alan, Salur Kazan'ın hanımının, tutsak edilen oğlu için sarf ettiği,

“Yanum ala bakduğumda komşuma eyü bakdum

Umanuna usanına aş yedürdüm

Aç görsem doyurdum, yalıncağ görsem donattım.”³⁰⁰ sözlerinden anlaşılıyor ki, Türk töresine göre başarılı bir yönetim sadece ülke topraklarını korumak, tanzim etmek ve çok çalışmakla sağlanmıyordu. Hükümdarın bunların yanında halkın refahını artıracak şekilde çalışması gerekiyordu.

Manas bütün müşküllerin çözücüsüdür, fakirin, yoksulun yanında, ezilenin arkasındadır.³⁰¹ Destanda onun için şöyle denmektedir:

“Yoksulları bay etmiş

Çıplakları donatmış

Açları doyurmuş

Ankları semirtmiş”³⁰²

Kara- Han oğlu Almambet de insanlara bacasını, çatısını yağla yapma, fakirleri giydirip- donatma vaadinde bulunmuştur.³⁰³

³⁰⁰ Orhan Şaik GÖKYAY, Dede Korkut Hikâyeleri, İstanbul 1976, s.107.

³⁰¹ A. İNAN, a.g.e., s.189.

³⁰² A. ÖZTÜRK, a.g.e., s.284.

³⁰³ B. ÖGEL, T.M. I, s,301 vd.

Bu, halkı doyurup giydirme hususiyetinin Kırgız'larda da yaşadığıda anlaşılıyor. Kırgız rivayeti Kara-Han oğlu Almambet Destanı'nda bununla ilgili ibareler mevcut. Kırgız'ların düşmanı Oyrat'ların reisi Kara-Han'ın oğlu Almambet'in, yaptıkları, Oğuz Destanı ile benzerlik göstermektedir ki, bu Gök-Türk'lerden kalma an'aneleri aksettirmektedir. Bu destanda Oğuz destanındaki gibi "cihangirlik ruhu" dünyayı zapt etme bir dünya imparatorluğu kurma ideali yoktur. Ancak, Almambet, insanlara bacasını, çatısını yağla yapma, fakirleri giydirip - donatma vaadinde bulunmaktadır. Çünkü ona göre servet ve refahın sembolü yağdır. B. ÖGEL, T.M. I, s,301 vd.

Bilge Kagan, "... ölecek milleti diriltip besledim, çıplak milleti elbiseli fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım."³⁰⁴, "Türk milleti aç idi. O at sürüsünü alıp besledim."³⁰⁵, "Türk Bilge Kaganı Türk Sir milletini, Oğuz milletini besleyip oturuyor."³⁰⁶, "Türk milleti, tokluğun kıymetini bilmezsin. Acıksan tokluk düşünmezsin. Bir doysan açlığı düşünmezsin. Öyle olduğun için beslemiş olan kaganının sözünü almadan her yere gittin."³⁰⁷, "Geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk. Milletin boğazı tok idi."³⁰⁸ sözleriyle Türk kaganının en büyük vazifesinin halkı doyurmak ve giydirmek olduğunu, bunun ehemmiyetle ele alındığını gösteriyor. Çünkü bir ata sözümüzdeki ifadeyle, "Aç ayı oynamaz". Bunu çok iyi bilen Türk kaganları milletin karnını doyurmaya önem vermişlerdir. Böylece az milleti çok kıldığını ifade etmekle de, nüfusun çoğaltılmasının doyurmaya bağlı olduğunu da vurgulamıştır.

"Uygur ilinde, fakir ve yoksulluk içinde yaşayan kimse yoktu. Çalışmayan Uygur vatandaşlarına ise, devlet ile Uygur kaganı yardım ederdi."³⁰⁹ ifadesi, Uygurlar devrinde bu vazifenin ne derece başarılı olduğunu göstermektedir. Yusuf Has Hâcîb, hükümdara hazineyi açmasını ve mal dağıtmasını tavsiye etmiştir: "Cömert ol, bağışla, yedir ve içir ...", "Halkın yiyecek ve içeceklerini eksik etme."³¹⁰ Balasagunlu Yusuf'a göre, hakan öncelikle yoksulları gözetmelidir. Toplumda zenginlerin yükü fakirlere yüklenmemelidir: "bir hükümdar kuldun, fakir adını kaldırmazsa nasıl hükümdar olur?", "Yoksa, yoksullar açlıktan kırılır ve mahvolur."³¹¹ Öyle hareket etmelidir ki, fakirler orta halli, orta halliler zengin olsunlar, "Yoksulu korursan, o orta halli olur; orta halli kendini toparlarsa, zengin olur." "Halkın (kara budun'un) yiyecek ve

³⁰⁴ M. ERGİN, a.g.e., s.25.

³⁰⁵ M. ERGİN, a.g.e., s.43.

³⁰⁶ M. ERGİN, a.g.e., s.61.

³⁰⁷ M. ERGİN, a.g.e., s.48.

³⁰⁸ M. ERGİN, a.g.e., s.53.

³⁰⁹ B. ÖGEL, T.K.G.Ç., s.585.

³¹⁰ Yusuf Hâs Hâcîb, a.g.e., b.2053,4330.

³¹¹ Yusuf Hâs Hâcîb, a.g.e., b. 2983,5565.

“içeceğini eksik etme”, “Elini açık tut, mal dağıt.”³¹² “Yiyecek, içecek , giyecek ver. Eli darda ise ihtiyacını karşıla. Aç mıdır, tok mudurlar, sor. Hür insanı gerçekten kul etmek istersen elini açık tut, mal dağıt. Kara bodun’un yiyecek ve içeceklerini eksik etme, fakirlere iyilik et.”³¹³ “Halk mesud olmalıdır, halkın mesud olması için karnının doyması lâzımdır.” Zirâ “Kara budunun kaygısı hep karındır...Onların yiyecek ve içeceklerini eksik etme.”³¹⁴

Nizam’ül-Mülk, Melikşah ile ilgili olarak, “Sultanın cihân ailesinin babası devrin hükümdarlarının ona bağlı olduğunu, babalık şefkati ve cömertliği gereği sofrasının büyük olması lâzım geldiğini”, ayrıca, Tuğrul Bey’in haftada bir veya iki defa umumî ziyafetler verdiğini belirtmiştir.³¹⁵ Anadolu Selçuklu sultanları da cuma günleri sultan sofrası kurup halkı ziyafetten faydalandırıyorlardı. Osmanlı hükümdarlarının ikinci vakti nöbet vurduklarında, halktan kimselerin gelip yemek yediğinden bahsedilmektedir.³¹⁶ Sultan Melikşah Semerkand ve Özkend seferinde halka ziyafet vermemiştir. Maverâünnehr halkı, bilhassa Çiğiller şikayetçi olmuşlardır.³¹⁷ Türk hakani ziyafet verip halkı doyurmazsa, babalık vazifesini yerine getirmemiş olur. Bu durum töreye itaatsizlik sayıldığından, halkın isyan etmesi mümkündür.

³¹² Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b. 5566, 5517.

³¹³ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b. 2564.3031, 3034, 4330.

³¹⁴ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b. 5555.4330,4327.

Hun hükümdarları da savaşları milletin menfaati için yaptıklarını belirtmişlerdir. O. TURAN, T.C.H.M.T.I., s.179; S.M. ARSAL, a.g.e., s.270. Bilge Kagan’ın, “Milleti besleyeyim diye kuzeyde Oğuz kavmine doğru; doğuda Kıtay, Tatabı kavmine doğru; güneyde Çin’e doğru on iki defa ordu sevk ettim.” M. ERGİN, a.g.e., s.39. sözleri de Türk hükümdarlarının halkın karnını doyurmak ve ihtiyaçlarını karşılamak için seferler düzenlediğini teyit etmektedir. Savaşlardaki yağmalama geleneği de karnın doyurulması hususundan kaynaklanıyordu. B. ÖGEL, T.K.G.Ç., s.586.

³¹⁵ Nizâmü’l- Mülk, a.g.e., s.163 vd.

³¹⁶ O. TURAN, T.C.H.M.T.I., s.181.

³¹⁷ O. TURAN, Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul 1980, s.88; M. DOĞAN, a.g.e., s.379.

ae- İyi Kanun Yapmak ve Adaletle Tatbik Etmek

Hükümdarın devletini yönetirken başarılı olabilmesi açısından koyduğu kanunlarda ve uygulamada adaletli davranması gerektiği Türk töresinde hükümdara gösterilen vazifelerden biridir.

Attila şunları söylemiştir: “Komutanlar, kanunların ruhunun, yazılı halinden daha güçlü olduğunu anlamalıdır.”, “Suçsuzları asla suçlamayın, yenilgiyi onların omuzlarına yüklemeyin.”, “Başkalarının başarılarından ilgisi olmayan kişilerin pay koparmalarına asla izin vermeyin.”³¹⁸ Gök-Türklere göre töre, devletin kuruluş düzeni ve işleyişini ifade eder. Uygurlar, töreyi kanun karşılığı kullanmışlardır.³¹⁹ Balasagunlu Yusuf, Kün Togdı’ya doğrudan doğruya “köni töre” (âdil kanun) sıfatını vermekle, saltanatın ancak doğru kanun ile mümkün olabileceğini göstermiştir.³²⁰ “Ey hükümdar sen her zaman adaletle hükmet; devlet kanun ile ayakta durur.”, “Kanun ile ülke genişler ve dünya düzene girer; zulüm ülke küçülür ve dünya bozulur.”, “Hâkimiyetin temeli adalettir. Ey hükümdar, Tanrı seni adalet için hükümdarlık makamına getirdi.”³²¹

Türk hükümdarlarının devleti kurunca, devlete işlerlik kazandırmak için kanunlar yaptıklarını, Orhun abidelerindeki ifadeyle Türk töresini düzene soktuklarını görüyoruz. Hun Tanhusu Mo-Tun ile Gök-Türk hükümdarları Bumın ve Bilge, kanun yapıcı olarak karşımıza çıkıyor.³²² Ayrıca Osmanlı Devleti’nin cihân Sultanı Süleyman Han “Kanunî” ismini bu yolla elde etmiştir.³²³ Ancak, hükümdarlar kanunu yaparken

³¹⁸ W. ROBERTS, a.g.e., s.53 vd.

³¹⁹ A. TANERİ, Osmanlı Devleti’nin .... s.19.

³²⁰ R. GENÇ, a.g.e., s.104.

Kutadgu-Bilig’de törenin değişmeyen niteliklerinden biri “könilik” (adalet)tir. Ona göre, adalet ilkesine göre düzenlenmeyen kanun, hata ve haksızlıklara yol açacak ve bu hâl, devleti ve tahtı yıkılmaya kadar götürecektir. Devleti korumak isteyen hükümdar âdil kanun yapmak zorundadır. M. ARSLAN, a.g.e., s.83.

³²¹ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.5285,2035,5195.

³²² B. ÖGEL, T.D.A., s.130 vd.

³²³ R. GENÇ, a.g.e., s. 103 vd.

Türkler’de “il” yani devlet ile “töre” birbirinden ayrılmayan iki müesseydi. Devlet ile hukuk, bir devlet idaresinde yanyana gidiyordu. M. ARSLAN, a.g.e., s.103; B. ÖGEL, T.K.G.Ç., s.233 vd.;

halkın faydasına olması esasını göz ardı edemezlerdi. İyi uygulanmasını sağlamak da onlara aitti. Tabii ki bunun için öncelikle kendilerinin riayet etmeleri şarttı. Çünkü, Türk hükümdarı toplumu doyurup giydirmenin yanında, töre hükümlerince adaletle yönetmekle de mükellefti. Yani toplum hem refah hem de dirlik düzen içinde yaşamalıydı. Bunu sağlamanın yolu ise, iyi kanunlar koymak ve bunları adaletle tatbik etmekten geçerdii.

Hükümdar -melik veya sultan- en büyük hâkimdir ve adalet teşkilâtının başıdır. Uygur hükümdarı P'u-sa (Alp ilteber)nün annesi, hükümdar adına halkın yakınmalarını dinler, davalarına bakar, töreye uymayanları anında cezalandırırdı.³²⁴ Adaletin etkinliği süratle yerine getirilmesiyle artar. Nitekim Büyük Selçukluların ilk sultanı Tuğrul Bey'in de bizzat mezalim mahkemesine başkanlık ettiğini biliyoruz. Sultan Tökiş de bir menşurunda Türk ve yabancı herkese eşit muamale edilmesi gerektiğini belirtmiştir.³²⁵

af- Devlet İdaresinde Sadık, Seçkin Kimselere Vazife Vermek

Reşideddin Oğuz Destanı'na göre, Kara Arslan Han'ın Suvar adında bir içoğlanı(gulam) vardır. Han ona çok yakınlık gösterirdi. Arslan Han'ın kulağına gizlice söz söyleyebilirdi. Hacıpler ve inaqılar onu kıskandıklarından, Arslan Han'a, Suvar'ın onun yerinde ve hatunlarında gözü olduğunu söylediler. Bundan dolayı sıkıntılı olan Arslan Han'ı, hatunları, Suvar'a iftira edilmiş olabileceği yolunda ikaz ettiler. Arslan Han, Suvarı Anande ve Yeni kent vilâyetlerinin vergisini toplamaya, gönderdi. Kendisini ölmüş gösterdi. Geri dönen hacıpleri kengeş yaparak Arslan Han'ın hazineleri aralarında paylaştılar. Ertesi gün gelen Suvar, yağ ve yas töreni yapar.

Eski Türkler'de törenin uygulaması için bk. İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.219.

³²⁴ B. ÖGEL, T.K.G.Ç., S.176; A. TANERİ, a.g.e., s.41.

³²⁵ A. TANERİ, a.g.e., s.37 vd.

Türk devlet başkanları başkentte ve eyaletlerde bizzat adalet tevzi etmiyorlardı. Bu mümkün değildi. Bu yüzden ülkeye dağılan bir adalet teşkilâtı mevcuttu. Adaletin uygulanması açısından mühim olan taraf devlet başkanının ülke genelinde kendisini sorumlu saymasıydı. Hakan, zaman zaman başkentteki mahkemeye başkanlık eder, mühim davalarda sorgulamayı da bizzat yapardı.

Hatunların yanında ağladı, şiir söyledi ve ; “ Ey padişah, ne yazık ki beğlerini memnun edemedin; yoksa senin ölümünden sonra evine ve çocuklarına yardım edip korurlar, davul ve bayrağı kendi evlerine götürmezlerdi.” dedi. Kara Arslan Han, yattığı tabuttan kalktı. Kaçan hacipleri yakalattı ve cezalarını Suvar’a verdirtti. Cezalandırmadan önce onlara, “... ondan bana naklettikleriniz meğer sizin kötü tabiatınızda varmış. Bizim kürke ve borumuzu evinize götürdünüz.”³²⁶ dedi. Uygurların türeyiş efsanesinde, geceleri Böğü Han’ı uyandırıp, yedi sene, altı ay ve yirmi iki gün her gece onunla konuşan kız ona şöyle demiştir: “Doğudan batıya kadar bütün dünya, senin buyruğun altında kalacaktır. İşlerini sıkı tut ve iyi çalış. Ayrıca, insanların da değerini bil !”³²⁷

Attila, “Bir Hun her şeyden önce sadık olmalıdır. Başkalarıyla aynı fikirde olmamak sadık olmamak değildir. Genel fikre katılmayan bir Hun’a, herkesin yararı için kulak verilmelidir.”³²⁸ ve “ yetenekli rakiplerinizin ya da astlarınızın mevkinizi tehdit ettiğini düşünmemelisiniz. Tam tersine zeki davranıp, bir komutanın ancak güçlü astlar yoluyla başarıya ulaşacağını düşünerek, yetenekli yardımcıları seçmelisiniz.”³²⁹ demiştir.

K.B.’de, “Hizmetkârın doğru ve dürüst olması lâzımdır ki, beyler inanıp, işlerini emniyetle ona tevdi etsinler.”, “Beylerin işini görmek için, bilgili insan lâzımdır; bilgisiz adam hiç bir işe yaramaz.”, “Sâdik hizmetkâr sâdik olur, sâdik hizmetkâr beyini zengin eder.”³³⁰ denmiştir.

Yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığı gibi, devletin ve milletin iyiliği için devlet başkanına düşen mühim bir vazife de uygun kimseleri, yani millete faydalı olacak

M. NİYAZI, a.g.e., s.213.

³²⁶ A.Z.V. TOGAN, a.g.e., s. 68 vd.

³²⁷ B. ÖGEL, T.M. I, s. 75.

³²⁸ W. ROBERTS, a.g.e., s. 36.

³²⁹ W. ROBERTS, a.g.e., s. 47.

³³⁰ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b. 2211,2449,2767.

Kutatgu-Bilig’de de devlet işlerinin daima ehil ve yetenekli ellere ve adamlara verilmesi gereği belirtilmiştir. M. ARSLAN, a.g.e., s.9. Hükümdarın üç işe seçkin kimseleri tayin etmesi beklenmektedir: 1- Adaletle bakacak kimse (kadı) 2- Hakanın halefi olacak kimse. 3- Başbakan vezir. A. DİLAÇAR, a.g.e., s. 149.

kişileri iş başına getirmekdir. Aksi taktirde bundan devlet ve millet büyük zararlar görecektir. Tayinlerde atanan kişinin işi bilen(ehil) biri olması gerekir. Özellikle yüksek makamlara tayinlerde bilge(ileri görüşlü) kişileri seçmek şarttır. Hepsinden mühimi ise, sadık olma hususudur.

ag- Kumandan Olmak, Askeri Memnun Etmek

Reşîdeddin Oğuznâmesi'nde, Tuman Han'ın babasının yerine vekâlet eden Köl Erki Han vekalet ediyordu. Tahtı Tuman Han'a devr edilmesi için düzenlenen toyda, Korkut, Tuman Han'a "Şimdi sen büyümüş ve uğurla bu makama erişmişsin . Köl Erki Han yaslanmış olup bugüne yarına kalıp kalmayacağı belli değil. Bu sırada sen onu görevinden uzaklaştırırsan halk ona serzenişte bulunur ve bu da efendiliğinle bağdaşamaz., garip ve acaib olur."³³¹ demiştir. Attila da şöyle diyor: "Yaklaşılabilir kişi olun. Hunlar'dan hem iyi hem de kötü haberleri dinleyin. Yoksa, mırıltıların yükselmesine neden olursunuz.", "Liderlerimizin bir koruyucu özelliği olmalıdır. Güven ve bağlılık uyandıran bir biçimde görev yapmalıdır." "Kendisinin ve astlarının davranışlarının sorumluluğunu üstlenmeyi öğrenmek, liderliğin temelidir. Komutanlar, zafer ya da yenilgi ne kadar büyük olursa olsun, kendi başarılarından ya da hatalarından asla başkalarını sorumlu tutmamalıdır."³³²

Türk devletlerinin göz ardı edilmeyecek bir yönleri de orduya dayanmalarıdır. Şartlar gereği bu yön kesinlikle ihmal edilmeyecek bir husustu. K.B'de, "Memleket tutmak için, çok asker ve ordu lâzımdır; askeri beslemek içinde çok mal ve servete ihtiyaç vardır.", " Hangi bey askerini memnûn etmezse, kılıç da kınından çıkmaz.", "Asker toplansın, kudretli bir ele sâhip olsun; yeter bilgi ile memleketi idare etsin."³³³

³³¹ A.Z.V. TOGAN, Oğuz Destanı, s.58 vd.

³³² W. ROBERTS, a.g.e., s.39.

³³³ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b. 2057.2138,1927.

Çin kaynaklarında karışıklık devresinde seçimle Gök-Türklerin başına geçen İşbara için kullanılan şu ifadeler halkın kalbini kazanabilmenin önemini ortaya koymaktadır: “İşbara Kagan’ın kendisi çok cesur idi. Bu sebeple de halkın kalbini elde edebilmişti. Şimdi Orta Asya’daki bütün kavimler, onun hâkimiyeti altında toplanmıştır.”³³⁴ Türk milletinin bilhassa İslâmiyet öncesinde ordu-millet olmanın bütün özelliklerini taşıyıp, İslâmiyetten sonra da bu ruhu devam ettirmesi sebebiyle hükümdarlar aynı zamanda birer kumandandı. Kumandan olmanın ilk şartı, iyi idare etmekten öte askerinin ve milletinin kalbini kazanmasını bilmektir.

Bu gönül kazanmada Toy toplantıları sırasında ve diğer zamanlarda verilen yemek ziyafetlerinde mühim bir rol oynamaktaydı. Halkın nazarında bu ziyafetlerin büyük ehemmiyet taşıdığı Melikşah’ın Türkistan seferinde Yağma ve Çiğillerin, “Biz onun sofrasında bir lokma bile yemedik.” diyerek hükümdarlarını Melikşah’a şikayet etmelerinden³³⁵ de anlayabiliyoruz.

ah- Alimleri Himaye Etmek

Farsça Oğuznâme’ye göre; Oğuz Han, Gürk ve Başgurd’u il yapıp yoluna devam etmiş ve bir çöle girmiş. İnsanlar susuz kalınca, Kara Sülük babası Yaşı Hoca’nın verdiği fikir ile su bulmuş. İyice koşturularak susuz bırakılan ineklerin tınaklarını vurdukları yerde su çıkmış. Bunun üzerine Oğuz Han, Kara Sülük’e bağışta bulunmuş. Ayrıca Oğuz’un ordusu itil nehri üzerinde bir yere gelince askerler nehirde altın ve gümüş eşya görmüşler. Çıkarmak için suya dalıp bir şey bulamamışlar. Kara Sülük babasına danışarak, suya aks eden eşyayı ağacın gövdesinde bulmuş. Oğuz Han ona sayısız bağışta bulunmuş ve iltifat etmiştir.³³⁶

K.B.’de, “Alimlerin ilmi halkın yolunu aydınlatır. Dünyada âlim ve hakîmler olmasa, yerden yiyecek bitmezdi. Onların ilmi halk için bir meş’ale oldu.

³³⁴ B. ÖGEL, T.K.G.Ç., s.587.

³³⁵ O. TURAN, T.C.H.M.T. I, s.181.

³³⁶ A.Z.V. TOGAN, Oğuz Destanı, s.23 vd.

Onlara iyilik yap ve yardımda bulun. Onlara malından hisse ayır, yedir, içir; güler yüz ve tatlı dille hizmet et. Onlar ile iyi geçin; böylece saâdete kavuşur, iki dünyada mes'ud olursun.”³³⁷, “Alimler, insanı devlet ve saâdete kavuştururlar. Onlara izzet ve ikrâmda bulun, ne derlerse yap; hükümlerini itiraz etme ve önlerinde hürmetle eğil. Ey hâkim hükümdar, onların hukukunu muhâfaza ve yiyecek, içeceklerini temin et, muhtaç duruma düşmesinler. Gönül huzûr ile öğretsinler, bilgisizler de onlardan bilgi öğrensinler.”³³⁸

Türk devlet geleneğinde hakanın mühim bir vazifesi de âlim ve bilge kimseleri himaye etmektir. Çünkü Türk devletleri kılıç ile beraber kaleme dayanır, İkisi birbirini tamamlardı. Topraklar kılıç ile feth edilse de kalem ile idare edilir.

ai- Kötüleri Cezalandırmak

“Beylerin beyi ne iyi bir kanun vaz’etmiş; kötü için en iyi çâre sopa ve zindandır.”, “Uygunsuz hareket eden kimseleri, ellerini bağlayıp, susturdu; kötüleri memleketinden sürerek uzaklaştırdı.”, “Ey hükümdar, kılıç ve sopa sendedir; bu kamçılar, bu cezalar kötüler içindir. Kötüler kötülüklerini bırakmadıkları nisbette, sen de cezalarını eksik etme, elinde sopa hazır bulunsun.”, “Kötü olma ve adını kötüye çıkarma; kötüleri zapt ve rapt altında bulundur, onlara müsâmaha gösterme.”, “İyi insanları kendine yakın tut; kötülerden uzak dur; zararları dokunur.”, “Bütün iyilere hürmet göster ve onları yükselt; kötülere yüz verme, onları kapına yanaştırma.”, “Kötüyü, ceza vererek, doğru yola getir; kötüye kötü muâmele lâyıktır, sen de öyle yap. İyinin serbestçe dolaşabilmesi için kötünün ya zincirde veya zindanda olması lâzımdır.”, “Sözü dinle, doğru veya yalan olup-olmadığını araştır; doğruyu kabûl et,

³³⁷ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.4341 vd.

³³⁸ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.5549 vd.

yalanı cezalandır. Bu dünyayı yalancılar ifsad eder; ey memleketin hâkimi, doğru ve dürüst insanları kolla.”³³⁹

K.B. ’deki bu beyitlerde görüldüğü gibi, Türk devlet geleneğinde toplumun huzûru için kötülerin cezalandırılması şarttır ve bu iş hükümdara düşmektedir. Her ne kadar adaletin bir esası olsa da, Türk devlet geleneğinde halk için, kötülere ceza vermek, idarecilerin işi olarak görülmektedir.

aj- Türk Ülkesinde ve Dünyada Barış ve Sükûnu Sağlamak

Kül- Tigin kitabesindeki “Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep buna tabiidir. Bunca milleti hep düzene soktum.”³⁴⁰ ifadesi Tanrı emri sayılan “dünyayı düzene sokma” fikrinin ortaya koyuyor. Müslüman Türk devletlerinin sultanları da bu dünya nizamı için seferler düzenliyorlardı. Kanunî Sultan Süleyman’ın ahir ömründe Zigetvar seferine çıkmasının altında yatan düşüncenin bu olmadığını söylemek mümkün mü?..

Hun tanhusunun mühim vazifelerinden biri ülkede barış ve asayişin hükmetmesini sağlamaktı.³⁴¹ Türk hükümdarları kendilerine Tanrı tarafından kaganlık başışladığına inandıklarından halka karşı kendilerini mesul hissediyorlardı. Halkın rahatını sağlamak ihtiyacını karşılamak durumundaydılar. Bunun için öncelikle ülke içinde beylerin bir arada uyumlu olması, beyleri ile halkın ahenginin sağlanması lâzımdı.³⁴² Bunu öncelikle Türk ülkesinde sonra da bütün dünyada gerçekleştirmek hakanın vazifesiydi. Tabii ki kagan, mesuliyetini kurduğu düzenle yerine getiriyordu.

³³⁹ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.893,437,5279-5280,5227,1378,1455,5548-5549,5877-5878.

³⁴⁰ M. ERGİN, a.g.e., s.17.

³⁴¹ S.M. ARSAL, a.g.e., s.202.

³⁴² Bk. B. ÖGEL, T.D.A., s.156 vd.

Hükümdarın vazifelerinden bir diğeri; bütün halkın zulüm ve haksızlıktan korunması, tam bir emniyet ve asayiş içinde tutulması ve tacirlerin mal ve canlarının her türlü tecavülden korunmasıydı. A. TANERİ, Osmanlı Devleti’nin ... , s.37.

Yapamadığı taktirde, ülke parçalanma tehlikesi ile karşı karşıya kalıyordu. Zaten bu anlayış, cihân hâkimiyeti düşüncesini de doğurmuştur.

ak- Meclisi Toplamak

Dede Korkut hikâyelerinde anlatıldığına göre, Bayındır Han yılda bir kere Oğuz beylerine toy verirdi.³⁴³ Asya Hunları devrinde Türk hükümdarlarının payitahtında, Tengri Kut'ların oturduğu Kara-Kurum ismi verilen yerdeki merkezlerinde yılın çeşitli mevsimlerinde meclisler toplatılmaktaydı. Ayrıca Bunun, İstemi ve Kutlug tarafından kurulmuş Türk devletlerinde de hanların etrafında beyler ve halkın bir kısmının toplanması adet haline gelmişti. Bundan amaç devletin mühim işlerinin görüşülmesiydi. Hükümdar, mühim meseleler hakkında beylerine danışır ve onlara içtimalarda serbestçe rey verme hakkı tanırırdı.³⁴⁴ Yılda en aşağı bir defa meclisi toplamak, ülkenin iç ve dış meselelerini düzenleyen ve gerektiğinde töreye yeni hükümler ekleyen kararları almak Türk hükümdarının vazifelerindendir.³⁴⁵ Ayrıca meclisin normal olarak yılda üç kez toplandığını biliyoruz.³⁴⁶

b- Halkın Vazifeleri

Yukarıda değinilen hükümdarın vazifelerinin yanında halkın da bir takım vazifeleri mevcuttu. Bunları örneklerle şöyle açıklayabiliriz.

Bayındır Han'ın uç beyi Beğil, hanın dîvanına gelip, ona hediyeler sunardı. Salur Kazan (o beğler beyidir)a bağlı Boz-Ok başbuğu Uruz da maiyetindeki kendi kolunun beğleri ile onu ziyaret ederdi.³⁴⁷ Tâbilerin vazifesi, metbularını ziyaret etmek, onların çağrılarına icabet etmektir.

³⁴³ O.Ş. GÖKYAY, a.g.e., s.1; F. SÜMER, a.g.e., s.395.

³⁴⁴ S.M. ARSAL, a.g.e., s.203 vd.

³⁴⁵ A. DONUK, a.g.e., s.121 vd.

³⁴⁶ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.246.

³⁴⁷ F. SÜMER, a.g.e., s.394 vd.

Suci kitabesinde de, “Oğullarım erde üstadım gibi ol, hana tap, katıl”³⁴⁸ denmiştir. Yusuf Hâs Hâcib, hükümdarın teb’a üzerindeki hakları olarak kabul ettiği halkın vazifelerini eserinde hükümdara hitaben şu şekilde sıralamıştır:

1- Millet senin emirlerine hürmet etmeli ve bu emir ne olursa olsun onu derhal yerine getirmelidir.

2- Hazine hakkını gözetmeli ve bunu vaktinde ödemelidir.

3- Hükümdarın ve devletin dostuna dost, düşmanına düşman olmalıdır.³⁴⁹

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere, Türk milleti kendi refah ve mutluluğu için kendisine babalık eden yöneticilerin buyruğuna uymak zorundaydı. Türk devlet geleneğindeki idarecilerin, her halükârda amir olarak, sözleri dinlenmesi gereken kişilerdi. K.B.’de, beylerin her yerde baş olduğu belirtilerek, “Bütün iyilikler hükümdar yanındadır;”³⁵⁰ denmiştir.

Türk devlet düzeni gereği topluluğun tam bir disiplin içinde olması gerekiyordu. Bu sebeple devlet değişmez kaideler üzerine oturtulmuştu. İşbara Kagan gibi güçlü kaganlar bile bu kuralları değiştirme kudretine sahip değildi.³⁵¹ Bu değişmez kurallara alışan Türkler, savaşta olsun, barışta olsun üzerlerine düşen vazifeyi aynen yerine getirirlerdi. Bir Hun veziri bu konuda şunları söylüyor: “Savaş ve tehlike anında, gerekirse herkes atlanır. Okları ile yaylarını kullanırlar. Onlar kendilerine düşen vazifeleri, kolaylıkla ve doğrudan doğruya kendileri yerine getirirler.”³⁵²

Bir de bunun aksi söz konusudur. Yani halkın beylerinin emirlerine itaat etmemesi ve disiplinsiz davranması ki, zaman zaman müşahade edilmektedir. Tabii bu milli birliğin bozulması ve felâketlerin başlaması demektir. Bunu en güzel Bilge Kagan ifade etmiştir: “...beslemiş olan kaganın sözünü almadan her yere gittin. Hep orda

³⁴⁸ H.N. ORKUN, a.g.e., s.157.

³⁴⁹ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.5580 vd.

³⁵⁰ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.5205,5813.

³⁵¹ B. ÖGEL, T.D.A., s.311.

³⁵² B. ÖGEL, T.K.G.Ç., s.311.

mahu oldun, yok edildin.”³⁵³ , “Türk Oğuz beyleri, milleti işitin: Üstte gök basmasa, alta yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim bozabilecekti? Türk milleti, vaz geç, pişman ol! Disiplinsizliğinden dolayı beslemiş olan bilgili kaganınla, hür ve müstakil iyi iline karşı kendin hata ettin, kötü hale saktun.”³⁵⁴ Yine onun; “Çin milleti hilekâr olduğu için, ...bey ve milleti karşılıklı çekiştirdiği için, Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış, kagan yaptığı kaganını kaybedivermiş. Çin milletine beylik erkek evlâdın kul oldu, hanımlık kız evlâdın cariye oldu.”³⁵⁵ diye ifade ettiği ve Tonyukuk yazıtının sonunda yer alan “ Ne yerde(olursa olsun), kaganlı bir milletin (başında) bir serseri bulunsa, (O milletin) ne büyük bir sıkıntı ve felaketi(bungı) olurmuş.”³⁵⁶ sözlerinde görüldüğü gibi, iç çekişmeleri bırakmayacaklar ve düşmanlarının ekmeğine yağ süreceklendir. Bilge Kagan’ın bütün uyanlarına rağmen Türkler yanlış hareketlerini devam etmişlerdir.

Bunlardan sonra bu oyuna Uygurların düştüğünü ve Ötüken Uygur Devleti’nin böylece yıkıldığını görüyoruz. İslâmî devir Türk tarihinden iç çekişmelere örnek olarak Selçuklu Sultanı Alp Arslan’a karşı kardeşi Tutuş’un isyanını, Melikşah’ın oğulları Berkyaruk ve Muhammed Topar’ın taht kavgasını, Anadolu Selçuklu Sultanı II.Kılıç Arslan’ın I Hoğlu arasındaki taht kavgalarını ve Osmanlılarda II.Bayezid ile Cem Sultan’ın çekişmesini verebiliriz. Türk devletleri yıkılmaya yüz tutmamış, fakat bir sarsıntı devresi yaşanmıştır. Tabii bu düşmanlarımıza yaramıştır.

Yukarıdaki örnekler göstermektedir ki, halkın hükümdarına ve devletine karşı vazifelerini yerine getirmemesi onlara kötülük getirmiş ve esarete düşmelerine neden olmuştur. Bu açıdan Türk töresine göre devletin varlığı ve milletin safahati ve refahı açısından halkında devlete ve hükümdara karşı olan vazifelerini yerine getirmesi gerekmektedir.

³⁵³ M. ERGİN, a.g.e., s.19.

³⁵⁴ M. ERGİN, a.g.e., s. 24.

³⁵⁵ M. ERGİN, a.g.e., s. 21.

c- Devlet Baba Anlayışı

Tek tek açıklamaya çalıştığımız Türk hükümdarlarının bütün bu vazifeleri, bir babanın çocuklarına karşı mesuliyetlerinden farklı değildir. Üstelik Türk hükümdarları kendilerini bu hususlarda mecbur hissetmektedirler.

Hayatın haşinliğine karşı mücadele gücünden yoksul çocukları korumayı gaye edinen ailenin en önemli özelliği Türk devletinin de özelliği hâline gelmiştir. Türk devletinin babalık (koruyuculuk) vazifesini yüklenmiştir. Türk devletlerinin en mühim gayesi de halka hizmettir. Halkın ihtiyaçlarına cevap vermek, ülkede fakir bırakmamak düşüncesindeydiler. Bu yüzden daha tarihin ilk çağlarında “Devlet Baba” deyimini doğdu.³⁵⁷ Halk devleti bir baba gibi gördü. Türk kaganlarının baba kabul edilmesinde rol oynayan diğer bir faktör onların kendilerini, Tanrı tarafından dünyayı yönetmeye me'mur edilmiş saymaları ve buna bağlı olarak ortaya çıkan “Cihân Hâkimiyeti” fikridir. Bu düşünceyle kendilerini, Türk milleti ve tâbi yabancı topluluklara hizmete adanmış Türk hakani babalık vasfına ulaştırmıştır.

Yapılan bazı uygulamalar da devletin halk tarafından baba kabul edilmesini pekiştirmiştir.³⁵⁸

D- VERASET SİSTEMİ

³⁵⁶ B. ÖGEL, T.D.A., s.171.

³⁵⁷ M. NİYAZI, a.g.e., s.185 vd.

³⁵⁸ Türkler, Anadolu'ya geldiğinde Müslüman halkın başta ibadet ihtiyacına cevap verebilmek için camiler; bunun yanı sıra, imaret, çeşme, han, hamam gibi hayır kurumlarının devlet eliyle yapılması. İkincisi, devletin halkı yerleştirmek için büyük masraflarda bulunması, karınlarını doyurabilmeleri için toprak tahsis etmesi ve karşılığında başka toplumlarla kıyaslanamayacak kadar az vergi alması. Üçüncüsü, devletin yangın, sel, deprem gibi felaket zamanlarında halkın bütün zararını karşılaması, evlerini yeniden yapmaları için gerekli maddî desteği sağlamasını buna örnek olarak gösterebiliriz.

a- Esası

“Bey anasından doğarken beylikle doğar.”³⁵⁹, “Babası bey idi, kendisi de beydir.”³⁶⁰, “Babası bey ise oğul da bey doğar ve oda babaları gibi bey olur.”³⁶¹ Tanrı tarafından kut verildiğinden, hakan olan kimsenin ilâhî üstünlüğü irsîdir ve çocuklarına da intikal eder.

Hâkimiyet hak ve yetkisiyle karizma kagan sülâlesinin hepsine aitti. Kagan, Oğuz Han ya da Alp-Er Tunga varisi ve halefi sayılıyordu. Hun hakanları, soylarının çok daha eski devirleri çıktığını söylüyorlardı, başka bir aileden bir kimsenin “kagan” olamayacağını ve olsa bile kendisine itaat edilemeyeceğini belirtiyorlardı.³⁶² Oğuz Han’ın soyundan bir insanın başarılı hakan olabilmesi için Tanrı vergisi olan şu üç özelliği taşıması lâzımdı: 1-Tanrı kendisine yarlık vermeliydi. 2-Tanrı onu talih “kut” ile donatmalıydı. 3.Kısmetli(ülüglü) olması gerekirdi.³⁶³ Bilge Kagan, “Tanrı yarlık verdiği için; kutum var olduğu için kagan oturdum.”³⁶⁴ demiştir. Eski Türkler Kagan ve hükümdarların yanında, kagan olma talihine doğuştan ermiş genç şehzâdelerin de Tanrı’nın yardımı ile yarlık elde ettikleri inancını taşımaktaydılar.³⁶⁵

Türk devletlerinde tahtı hânedanın belirli bir üyesine bırakma geleneği yerleşmemiştir. Zaman zaman farklı teamüller olsa da, tahtın ilâhî taktire açık tutulması esastı. Bu anlayış karşısında bütün diğer fikirler geçersizdi.³⁶⁶

³⁵⁹ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.1932.

³⁶⁰ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.1936.

³⁶¹ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.1950.

Balasağunlu Yusuf’un bu sözleri Karahanlılar devrinde de geçerliliğini koruyan hâkimiyet telâkisinin esasını ortaya koymaktadır. İlk zamanlardan itibaren kut’un babadan oğula geçtiği inancı esastı. İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.234 vd.

³⁶² M. ARSLAN, a.g.e., s. 67.

³⁶³ M. NİYZAZI., a.g.e, s. 70; C. ÜÇOK- A. MUMCU, a.g.e., s.13.

³⁶⁴ H.N. ORKUN, a.g.e., s.26 vd.

³⁶⁵ A. TANERİ, Osmanlı Devleti’nin ..., s.17 vd.

³⁶⁶ Halil İNALCIK, “Osmanlı Saltanat Verâset Usûlü ve Türk Hakimiyet Telâkisiyle İlgisi”, A.ü.S.B.F.D.,XIV/1, 1959, s.73.

Hânedanın bir mensubu hangi yolla olursa olsun tahtı ele geçirdiğini artık onun meşruiyeti nazari ve hukuki bir mesele olmaktaydı. Şehzâdelerden birinin, hükümdarın tayin ettiği veliahta itirazı, hukuk’a dayanarak vaki olmaktaydı. A. TANERİ., a.g.e., s.31.

Mesalâ, II.Gök-Türk Devleti'nde Kapgan Kagan'ın yerine geçen oğlu İnal Hakan (716), Oğuz isyanlarını bastıramadığından, "Kut'u taplamadı" inancıyla tahttan uzaklaştırıldı.³⁶⁷ Gök-Türk hakani Ta-pa ölürken yerine kardeşi Mukan'ın oğlu Talopien'i aday göstermiş, fakat Devlet Meclisi(toy) bunu tastik etmemiştir.³⁶⁸ Anadolu Selçuklu Sultanı I.Alâeddin Keykubad, büyük oğlu II.Gıyaseddin Keyhüsrev'i yaşta tahta geçmeye müsait olmasına rağmen veliaht tayin etmemiştir. Çünkü, hem Talopien, hem de II.Gıyaseddin Keyhüsrev asil soydan değildir. Hakan seçebilmek için sahip olunması gereken vasıflardan biri de asil soydan olmaktır. Yani babası gibi annesinin de Türk olması gerekiyordu. Annesi Türk olmayanın hükümdarlık hakkı yoktu. Milletin inancına göre, Tanrı vergisi Kut'a sahip olan tahta çıkardı. Vazifesini yapabildiği müddetce tahtta kalır, başarısız olduğu takdirde düşerdi. Tanrı'nın başısladığı hükümdarlık hakkını, lâıyk olmayan hakandan geri aldığı kabul edilirdi.³⁶⁹ Bilge Kagan kitabesinde, "Babam kagan uçtuğunda kendim sekiz yaşında kaldım, o töre üzerine amcam kagan oturdu."denmiştir.³⁷⁰ Türkler'de hâkimiyet hakkına bütün hânedan azası malikti.

Veliaht şehzâdeler küçük yaşta olduğundan, amcalarının da başa geçmesi "töre"ye aykırı değildi.³⁷¹ Çünkü, hükümdar olacak kişinin devleti yönetebilecek kabiliyette olması esastır. Bunun için de, öncelikle yaşının tahta oturmaya yeter olması lâzımdır. İltiş Kagan'ın oğulları, henüz çocuk yaşta olduğundan, kardeşi Kapgan'ın kagan olması, Türk devlet geleneğinde bütün hânedan azasını hâkimiyet hakkına sahip olduğu düşüncesinin benimsenmesi neticesinde olmuştur. Bütün hânedan üyelerinin hâkimiyet hak ve yetkisi tanıyan veraset usûlünde şu faktörler rol oynuyordu. Ölen hükümdarın vasiyeti, kabiliyet, otorite, vücut kuvveti ve mükemmelliği. Çoğu kez

³⁶⁷ İ. KAFESOĞLU, K.B.ve...s.29.

³⁶⁸ A. TAŞAĞIL, a.g.e., s.115 vd.

³⁶⁹ M. NİYZAİ, a.g.e., s.48.

³⁷⁰ M. ERGİN, a.g.e., s.36.

³⁷¹ M. ARSLAN, a.g.e., s.69 vd.

hükümdarın ilk oğlu ilk namzet görülmüş olmalıdır, fakat çok genç ya da kabiliyetsiz oluşu engel sayılmıştır.³⁷²

Bunun Han'ın üç oğlu sıra ile hükûmet sürmüşlerdir. An'anevî cülus yasasına aykırı bu uygulama dikkate alınarak, tahta çıkmada önceliğin büyük oğulda olduğu ileri sürülmüştür.³⁷³ Ancak, Asya Hunları'nda büyük oğlun başa geçmesi diğer oğulların hükümdar olmasından daha az olduğu tespit edilmiştir.³⁷⁴ Görüldüğü gibi kardeşlerin büyüklük sırasına göre başa geçebildiği yolunda bir fikrin tarih boyunca geçerliliği tespit edilememiştir. Veliht olan kişide büyüklük aranmazdı. Umumiyetle büyük oğul yerine, hükümdarlığa daha lâyık bulunan daha küçük olanlar geçirilmiştir.

“Çok eski bir ata sözü vardır; babanın tahtı ve adı oğula kalır.”³⁷⁵, “Ey hükümdar, bak, ülkeyi senden önce yöneten senin baban idi.”³⁷⁶ şeklindeki ifadeler, iktidarın babadan oğula intikali geleneğinin K.B.'de de doğrulandığını gösteriyor. Batı Karahanlı hükümdarı Tamgaç Buğra Han İbrahim, hayatının son günlerinde felç olduğu için tahtı ölmeden, oğlu Şemsül Mülk Nasr'a bırakmıştır. Doğu Karahanlı hükümdarı Muhammed Buğra Han, sağlığında büyük oğlu Hüseyin Çağrı Tegin'i veliht tayin etmiş, başka bir oğlu buna karşı çıkmıştır. Bunlar gösteriyor ki, hükümdarlar sağlıklarında veliht tayin edebildikleri gibi hastalık vb. sebeplerden

³⁷² M. ARSLAN, a.g.e., s.69.

Türk verâset sisteminde Osmanlılar dahi, bütün Türk devletlerinde geçerli olan, kabiliyet ve meziyetin ön plânda tutulduğu “İdoneites” sistemidir. M. ARSLAN, a.g.e., s.7 vd. Bunun sebebi kut anlayışıdır. Bu durumu en iyi şekilde, 2500 yıl önce Konfüçyüs açıklamıştır: “Gök'ün oğlu (imparator), Tanrı tarafından kendisine vazife ve misyon verilen insandır. Bu vazife ve misyonun onun oğluna devredilmesi için bir mecburiyet yoktur. Gök(Tanrı) bunu ondan alıp, herhangi başka birine verebilir. W. EBERHARD, “Eski Çin Felsefesinin Esasları”, D.T.C.F., II/1, 1944, s.270. Türk topluluklarında bu derece iktidar hırsını tahrik eden bir görüşe izin verilmemektedir. Ancak bu hak şehzâdelerin yalnız birine verilmeyerek, devlet dizginlerinin hânedan üyelerinden en kabiliyetlisine teslimini sağlıyordu. M. ARSLAN, a.g.e., s.69.

³⁷³ S.M. ARSAL, a.g.e., s.270 vd.: A.Z.V. TOGAN, U.T.T.G., s.42; B. ÖGEL, T.M.I, s.85.

³⁷⁴ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.258.

³⁷⁵ Yusuf Hâs Hâcib, b.110.

³⁷⁶ Yusuf Hâs Hâcib, b.5151.

dolayı tahttan feragat da edebiliyordu. Nitekim Mansur b. Ali sırf sofu yaratılışından dolayı tahttan vazgeçip derviş olmuştur.³⁷⁷

b- Tahta Çıkma Usulü

Siyâsî iktidar hakkı olan “Kut”un veraset yolu ile intikalinden iki usûl vardır: 1. “primogenitus” denen hükümdarın en büyük erkek veya kız evlâdının başa geçmesi usûlüdür. Eski Türkler’de yaygın olmamakla beraber kadınlar da başa geçerdi. 2. “Senroratus” denen, ölen hükümdarın yerini mutlaka en yaşlı oğlu değil, sülalenin en yaşlı erkeğinin geçmesidir. Eski Türkler’de bu iki sistemde kesin olarak geçerli değildir. Çünkü, Türk tarihinde kardeşlerden her hangi birisinin tahta çıkması, büyük oğulun kagan olmasından fazladır.³⁷⁸

Reşîdeddin Oğuznâmesi’nde Uladmur Yavgu Han öldüğünde, oğlu olmadığından yerine Kara Han oğlu Buğra Han’ın getirildiği kaydedilmiştir.³⁷⁹ Hâkimiyet hakkına sadece Tanrı’nın gönderdiği soy sahipdi. Bu ailenin bütün mensupları aynı kanı taşıdığından hepsi de hükümdarlıkta eşit hakka sahipdi. Böylece han olmak hânedan üyelerinin talihine kalmıştı. Varisler arasındaki mücadele içlerinden biri başarıya ulaşıncaya kadar sürerdi. Kut’a nail olup, tahtı ele geçiren çıkmazsa, devlet parçalanırdı.³⁸⁰ Mutlak otoritesini kuran kagan, töre ve yasa koyma yetkisini de kazanırdı. Bunun sonucu olarak, hâkimiyeti doğrudan doğruya kendi oğullarına sağlamak veya kendisinden sonra onlardan birinin tahta çıkması amacıyla veliaht tayin etmek isteyebilirdi. Veliaht tayini Orta Asya Türk ve Moğol devletlerinde eski bir müessese olarak görünmektedir. Nitekim 759 yılında Uygur hükümdarı da büyük oğlunu veliaht olarak tayin etmiştir.³⁸¹ Ancak adaylar veliaht tayinine karşı çıkabiliyorlardı. Hepsi de kendini Tanrı’nın inayetiyle tahta çıkmaya hak sahibi

³⁷⁷ R. GENÇ, a.g.e., 273.

³⁷⁸ S.M. ARSAL., a.g.e., s.7.

³⁷⁹ A.Z.V. TOGAN, a.g.e., s.63.

³⁸⁰ M. NİYAZI, a.g.e., s.77 vd.

³⁸¹ A. TANERİ, a.g.e., s.116.

gördüklerinden, aralarından birinin aday gösterilmesini haklarına tecavüz sayıyorlardı.³⁸²

“Moğolların Gizli Tarihi”ne göre, Cengiz Han’ın oğullarından her biri veiliahtlık konusunda kendisinin daha kabiliyetli olduğunu ileri sürer, babalarının huzurunda kavga ederlerdi.³⁸³ O da, uzun süre kendisine vekil tayin edemedi. Çünkü kan ve durum itibarıyla eşit hanımlardan doğan çocuklar eşit haklara sahipti.³⁸⁴ Bu gösteriyor ki, Türkler’deki veraset ile ilgili esaslar Moğollara da geçmiştir. Fakat, tahta çıkmak bu işe uygun görülmeyle yakından alâkalıydı ve bir tür seçimle oluyordu. Bu seçimi Devlet Meclisi üyeleri, -İslâmî devirde devlette söz sahibi olanlar yahut aşiret ileri gelenleri- yapardı.

Farsça Oğuznâme’ye göre, Oğuz Han’ın oğulları Gürcü seferinde iken babalarından gelen elçi, askerlerin yiyecek ve giyeceğinin Gürcüler’den toplanması emrini ulaştırır. Onlar bolca yiyecek toplayıp babalarına getirir. Oğuz Kagan, onlara takdirlerini bildirerek, “Benim hayatımda yaptığımız büyük ve faydalı işler ve ad kazanmanız, ben öldükten sonra da yerimi almaya lâyık olduğunuzu gösterdi.”³⁸⁵ demiştir ki tahta çıkmak için öncelikle liyakatli olduğunu göstermek, kendini kabul ettirmek gerektiğini ortaya koyuyor. Uygurca Oğuz Destan’ında anlatıldığına göre, Oğuz Han , iki altın direk diktirmiş, oğullarına bunlar üzerindeki altın ve gümüş kuşlara nişan aldirtmiştir.³⁸⁶ Bunu onların kabiliyetini ölçmek için yaptırmış olmalıdır. Gök -Türk’lerin “kurttan türemeleri” ile ilgili efsanelerinin birinde, devlet başkanı Türk ölünce, onun 10 karısından doğan çocukları başkan olmak için ağaca doğru yükseğe atlama yarışı yapmışlardır. Türk’ün küçük eşi Aşına’nın oğlu en yükseğe atlamış ve hepsi onu kendine başkan yapmıştır. Aşına sülalesi de bu soydan gelmiştir. Hükümdar olunca A Hsien Şad unvanı alan bu kişiden sonra Bumın Kagan

³⁸² A. TANERİ, a.g.e., 86.

³⁸³ Reşideddin Fazlullah. a.g.e., s.175 vd.

³⁸⁴ M. NİYAZI, a.g.e., s.78.

³⁸⁵ A.Z. V. TOGAN, Oğuz Destanı, s.32.

³⁸⁶ W. BANG- G.R. RAHMETİ, a.g.e., s.14.

gelmiştir.³⁸⁷ Aynı hususiyetlere Altay masallarında rastlanıyor.³⁸⁸

Tuğrul Bey, ailenin ve aşiretin beylerinin kararıyla hükümdar olmuştur.³⁸⁹ Kuruluşu tamamlandıktan sonra bile Büyük Selçuklu Devleti'nde hükümdarlık için kesin bir kural konmadı. Hükümdarın veliaht tayin ettiği³⁹⁰ kişi her zaman sultan olamadı. Meselâ, Tuğrul Bey yegeni Süleyman'ı veliaht tayin ettiği halde, kumandan ve askerlerin arzusuyla Alp Aslan onun yerini aldı. Eskiye göre tek farklılık, hükümdar seçiminde aile mensupları ve beylerin yerine, zamanla devlet ricali ve ümera(âmirler ve üst subaylar) nın söz sahibi olmaya başlaması olmuştur.³⁹¹

Bütün bu bilgiler, devleti idare edecek güçte olmanın ve bu konuda kabul görmenin kagan olmakta esas olduğunu gösteriyor. Seçilmeden, başkaları tarafından uygun görülüp tahta oturtulmadan da hükümdar olmak mümkündür. Bu da güç kullanarak, bir anlamda darbe yaparak gerçekleştirilirdi.

Oğuz Han'ın babası kara Han, onun başka bir dine inandığını öğrenmiş, kardeşlerini ve akrabalarını toplamış, Oğuz Han öldürmeye karar vermişlerdir. Bu durumu küçük zevcesinin gönderdiği komşu kadından öğrenen Oğuz Han, onlarla çarpışmış, babası Kara Han ile amcaları Kür Han ve Küz Han'ı öldürtüp, hükümdar olmuştur.³⁹² Uygur hakanı Baga Tarkan, Böğü Kagan'ı idareyi eline almıştır. Güç onda olduğu için hükümdar olarak tanınmış, itaat edilmiştir.³⁹³

³⁸⁷ B. ÖGEL, T.M. I. s.28.

³⁸⁸ B. ÖGEL, T.M. I. s.52.

³⁸⁹ Mehmet NİYZAĞI, a.g.e., s.81; Bk. Mehmet Altay KÖYMEN, Tuğrul Bey ve Zamanı. İstanbul 1976. 11 vd.

³⁹⁰ M.A. KÖYMEN. a.g.e., s.73.

³⁹¹ M. NİYZAĞI, a.g.e., s.81.

³⁹² A.Z.V. TOĞAN, Oğuz Destanı, s.19

³⁹³ B. ÖGEL, T.K.G.Ç., s.183; İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.125.

Türk verâset prensiplerine göre, tahta çıkması gereken kişi direnir, hemen kabul etmezdi. Kendisinin bu mevkiye lâyık olmadığını ileri sürerdi. Bunu Gök-Türk'ler ile ilgili Çin kaynaklarında sıkça görülmektedir. Türk töresine göre hükümdar edilmeden önce herkesin böyle bir alçak gönüllülük göstermesi gerekirdi. Meselâ, İşbara Kagan ölünce, oğlunun tahta çıkarmak istediği amcası Ch'-lu-hou, şöyle demiştir: "Mu-kan Kagan'dan beri küçük kardeşleri ve meşrû olmayan çocukları da meşrû prenslere tercih etmeye başladık. Bu yolla, bizim atalarımızın uyguladığı törelerden ayrılmış bulunuyoruz. Bunun için de, aramızda hiç kimsenin kimseye saygısı kalmadı. Tahta siz çıkmalısınız.

Sonuç itibariyle hükümdarın oğullarından hükümdarlık vasıflarını en fazla taşıyanı tahta otururdu. Yine bunun yanında eski Türklerde hükümdardan sonra yerine hükümdarın kardeşinin geçtiği de görülmüştür. Tahta çıkmakta esas, hakan olacak kişinin bu hakka ve liyakata sahip olmasıydı. Ancak belli soydan olanlar hüküm edebilirdi.

Alp- Er Tunga veya Oğuz Han varisi ve halefi olan kagan, hâkimiyet hakkını Tanrı'dan aldığından kutsallık kazanmıştır.³⁹⁴ Kut'un(karizma) kan yoluyla babadan bütün erkek çocuklarına geçtiği inancı³⁹⁵ şehzâdeler arasında iktidar mücadelesini alevlendiriyordu. Böylece Türk devletlerini zaafa düşürüyordu, bazan da parçalanmasına yol açıyordu.³⁹⁶ Adaylardan biri tam başarıya ulaşamadığı zaman, devlet iki veya daha fazla bağımsız alana ayrılıyordu.

Taht anlaşmazlıklarının hal' yeri kurultay (Toy) idi. Hakan'ın adayının tahta geçmesi için Toy'un tasdik etmesi lâzımdı. Toy'un kararlarını halk, umumîyetle gösteriler yaparak benimserdi.³⁹⁷ Hükümdarın karizmaya dayanan gücünü kaybetmesi ailenin diğer üyelerini etkilemezdi. Oymak reisleri yeni hükümdarı ailenin diğer üyelerinden seçerdi veya Tanrı'nın verdiği güçle tahta otururdu.³⁹⁸

Eski Türk devlet geleneğinde hakan yahut hükümdar vazifelerini yerine getirebildiği sürece tahtta kalabiliyordu. Başarılı olmazsa çekilmesi gerekiyor veya düşürülüyordu. Çünkü, Tanrı bağışladığı "kut"u ona layık olmayandan geri alabiliyordu. Tanrı tarafından verilen siyâsî iktidar yetkisi, "kagan"ı kanun koyma ve

---

Siz tahta çıkarsanız ben de memnuniyetle sizin önünüzde diz çökeceğim." Bunun üzerine İşbara'nın oğlu (Yung-yü-lü) ona şöyle haber gönderiyor: "Siz benim amcamsınız. Siz ve babam aynı köktensiniz ve tam bir kütüğü tamamlıyorsunuz. Ben ise, bu ağacın dalı ve yaprağıyım. Ağacın kökü ve kütüğü dururken, benim kagan olmam ve aile büyüklerinin de benim mâiyetime girmesi mümkün değildir. Ayrıca ben, çok zayıf ve gencim. Bu sebeple, (senin kagan olmanı) vâsiyet eden babamın arzularının karşısına çıkamam!" Bu karşılıklı komplimanlar beş altı defa tekrarlandıktan sonra, nihayet amcası Ch'u-lo-hou, kagan olmuştur. B. ÖGEL, T.M. I, s.295.

³⁹⁴ M. ARSLAN., a.g.c., s.67.

³⁹⁵ M. Fuad KÖPRÜLÜ, "Türk ve Moğol Sülalelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnuiyeti", T.H.T.D. I, 1949, s.1 vd.

³⁹⁶ M. ARSLAN., a.g.c., s.69.

³⁹⁷ M. ARSLAN., a.g.c., s.67.

kanunlara uyma konusunda “Tanrı’nın yeryüzündeki vekili” konumuna yükseltmekteydi. Sebebi de, onun Tanrı’nın iradesini yerine getirdiğine inanmasıydı. Vazifesini yapmayan hakanın elindeki yönetme hak ve yetkisi, Tanrı tarafından geri alındığı gibi, yetkiyi kötüye kullanan kagana karşı, halkın direnme hakkı meşruluk kazanıyordu.³⁹⁹

E- TÜRK CİHAN HAKİMİYETİ DÜŞÜNCESİ VE KAYNAKLARI

a- Esasları

Türkler hâkimiyet hakkının Tanrı tarafından bağışlandığına inanıyorlardı. Tanrı’nın verdiği yönetme hakkı olan kut, hükümdarları halka karşı vazifeli kılıyordu. Hakan halka hizmet edebildiği, onları mutlu kıldığı müddetçe kuta sahip olabiliyor ve hüküm sürebiliyordu. Hem kendi milletini hem de tâbi kılınmış olan yabancıları memnun etmek zorundaydı. Aksi taktirde kutun ondan geri alındığına inanılır itaat edilmezdi. Dolayısıyla tahttan indirilirdi. Bu yüzden, Türk cihân hâkimiyeti düşüncesinin, kanun-adalet, hizmet, barış ve itaat esaslarına dayandığını söyleyebiliriz. Ayrılmaz bir bütünlük teşkil eden kanun ve adalet, dünyayı idare etmede temeldir. Hükm edenin, emrindekilere karşı davranışlarını düzenler ve uygulamada haksızlık olmamasını sağlardı. Hizmet, Türk devletinin temel direklerinden biridir. Hakanlar kendilerini, “topluma hizmet etmek için var” saydıkları taktirde halkı mutlu kılabilirlerdi. Sosyal hayata ferahlık ve sükûnet getirebilirlerdi. Barışçılık, öncelikle ülke içinde huzurun teminatı, savaşılan ülkelerle münasebetlerin iyi bir şekilde sokulup

³⁹⁸ M. NİYZAĞI, a.g.e., s.70.

³⁹⁹ İ. KAFESOĞLU, K.B. ve...s.22 vd.

“Kut” un Tanrı tarafından geri alındığına olan inanç ve bu çerçevede hakanın tahttan indirilebilmesi, Türk hâkimiyet anlayışının “karizmatik” temeli yanında, “meşruluk” (töreye uygunluk) ilkesine de dayanmasının bir sonucudur. Türklerin siyâsi iktidarın kaynağını Tanrı’ya bağlamaları yani kaganı Tanrı huzurunda sorumlu tutmaları ile “yüksek otorite” meselesi o çağlarda çözülmüş görünüyor. İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.226.

korunması için bir sübaptı. Barış ve hizmet, feth edilen topraklarda yaşayan insanların, Türk devletine kalben bağlanmasını da sağladı. İtaat ise, Türk hükümdarlarının savaştan vaz geçmeleri için bir sebep, hükm ettikleri fikrinin bir delilidir. İtat eden hükümdarın şahsında sefer yapılan devlet hâkimiyet altına alınmış sayıldığından sulh imkânı doğardı.

aa- Kanun ve Adalet

Töre ve ona dayalı olarak ortaya çıkan adalet anlayışı, çeşitli toplulukları yönetmekten doğan, aynı zamanda dünyaya hâkim olma fikrini besleyen bir pınardır. Altay Yaratılış destanlarına göre, Tanrı Ülgen, insanların idaresi için gerekli olan, “Yüce Kanun”u da yaratmıştır. İnsanların takip etmesi gereken adalet kanunlarını, fazilet yollarını, söylenecek iyi sözleri, iyi işleri, iyi düşünceleri, yalancı ve aldatici kötü ruhlardan kaçınmayı yapmış ve göstermiştir.⁴⁰⁰ Uygurların Türeyiş efsanesine göre, Böğü Han’ı bir gece uyandıran, yedi sene, altı ay ve yirmi iki gün her gece onunla buluşup görüşen kız, ona, işini sıkı tutup iyi çalıştığı, insanların değerini bildiği taktirde, doğudan batıya bütün dünyanın onun buyruğu altında olacağını söylemiştir.⁴⁰¹ Reşideddin Oğuznâmesinde anlatıldığına göre, Kara Han oğlu Buğra Han devrinde adalet ve hakkaniyet tamdı. Herkes hakkını tam alırdı. Halk bolluk ve ucuzluk içindeydi. Memleket işleri hakkında çoğu zaman, Buğra Han’ın akıllı, bilgili ve işbilen eşi Bayır Hatun hüküm verirdi.⁴⁰²

K.B.’de ise, “Güneşin ziyası her şeyi aydınlattığı gibi, benim (yani kanunun) adaletim de herkese şâmildir. Benim adaletim sabittir: Bütün halka karşı benim hareket ve sözüm birdir. Halk üzerindeki benim (kanunun) hâkimiyetim bâki

⁴⁰⁰ B. ÖGEL, T.M.I, s.427; Ayrıca bk. M. SEPETÇİOĞLU, Yaratılış ve Türeyiş(Türk Destanı), İstanbul 1969, s.41 vd.

⁴⁰¹ B. ÖGEL, T.M.I, s.75.

⁴⁰² A.Z.V. TOGAN, Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili), İstanbul 1982, s.63 vd.

kaldıkça halk refah ve saadetten ayrılmaz.”⁴⁰³ ve “Dünyayı elde tutmak için insan anlayışlı olmalıdır. (Zirâ), dünyayı elinde tutan anlayışla tuttu.”⁴⁰⁴ ifadelerine yer verilmiştir. Hükümdarın(Kün- Togdı) iyilik ve faziletleri anlatıldıktan sonra, “dünya halkı, bunu duyunca onu arzuladı ve ona yakınlık gösterdi. Bak dünyaya, tam bir saadet kuşağı bağladı.”⁴⁰⁵ denmiştir. Anlaşılan o ki, Türk hükümdarı göğün altındaki bütün ülkelerin hakimi kabul ediliyordu.⁴⁰⁶ Yeryüzü bir bütün ve insanlar tek bir kitleden ibarettir; Tanrı başına mazhar olan bir tek hükümdar hepsinin üzerindedir ve töreye göre dünyayı idare etmesi gerekir. İşte ilâhî menşeli telakki, tarihte geniş fetihler şeklinde beliren Türk cihân hâkimiyeti fikrinin temelidir.⁴⁰⁷

Devlet Yüksek Mahkemesi'nin başkanlığını da hükümdar yapardı. Attilâ kendisine suikast hazırlayan Biliga'yı bir heyet huzurunda sorguya çekmişti. Kapgan Kagan'ın Tonyukuk'u Ayguculuk vazifesinden alıp, Devlet Yüksek Mahkemesi'nin üyeliğine tayin etmesi bu müessesenin önemini ortaya koymaktadır.⁴⁰⁸ Demek ki, adaletin uygulanmasıyla hükümdar bizzat ilgilenirdi. Mahkemede adalet dağıtır yahut zulme ve haksızlığa meydan vermeyeceğine inandığı birini bu işle vazifelendirirdi.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere eski Türk töresi kanun ve adalete büyük önem vermiş ve hakimiyetin devamlılığı açısından adaletli bir yönetimi şart koşmuştur. Zaten törenin adil bir yönetim göstermeyi hükümdarın temel vazifelerinden biri olarak belirtmesinin altında yatan temel neden de budur.

⁴⁰³ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.827 vd.

⁴⁰⁴ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.217 vd.

⁴⁰⁵ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.460 vd.

⁴⁰⁶ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.228; R. GENÇ, a.g.e., s.70.

⁴⁰⁷ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.228; Aynı yazar “Türk Fütûhat Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi”, T.E.D., İstanbul 1971, s.4 v.d.; Osman TURAN, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, İstanbul 1980, s.94 vd.

“Bilgisiz kagan oturmuştur. kötü kagan oturmuştur. Buyruku da bilgisizmiş tabii, kötü imiş tabii. Beyleri, milleti ahenksiz olduğu için, ... Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış, kagan yaptığı kaganını kaybedi vermiş.” M. ERGİN, a.g.e., s.20 vd. Orhun abidelerindeki bu ifadelerde görüldüğü gibi, Bunun Kagan'ın devletinin yıkılma sebebi beylerin adalet esasından ayrılmasıdır. Çünkü, adalet Türk ilinin hem hedefi hem de bekasının şartıdır.

ab- Hizmet

Türkler’de “kut”un esası adalet, şıarı hizmettir. Altay-Yenisey destanlarında da şu ifadeler yer almıştır: “Han yaya gelenlere at verdi, çıplak gelenlere elbise verdi, açları doyurdu.”⁴⁰⁹ Manas Han destanda müşküllerin çözücüsü, fakirin, ezicinin arkasında olarak görülmektedir.⁴¹⁰

Bilge Kagan da şöyle demiştir: “İçte aşsız, dışta donsuz; düşkün, perişan milletin üzerine oturdum. Küçük kardeşim Kül Tigin ile konuştuk. Babamızın amcamızın kazanmış olduğu milletin adı sanı yok olmasın diye, Türk milleti için gece uyamadım, gündüz oturmam. Küçük kardeşim Kül Tigin ile, iki şad ile öle yite kazandım.”⁴¹¹

Balasağunlu Yusuf, “Memlekette bir kimse bir gece aç kalırsa onu Tanrı sana soracaktır, gözünü aç.”⁴¹², “Ey devletli hükmdar, eğer kullarından fakirlik adını kaldırmazsa, bir kimse nasıl bey olur.”⁴¹³ ve “Tanrı senin boynuna emânet yüklemiştir; bu emâneti gözet, onu sana soracaktır.”⁴¹⁴ sözleri ile hem hakanı uyarıyor, hem de halka hizmetin devlet başkanının biricik gayesi olduğunu vurgulamaktadır.

Halkın ihtiyaçlarını görmek, ülkede yoksul bırakmamak devletin vazifesiydi. Bu yüzden devlet baba deyimi doğdu.⁴¹⁵ Türk düşüncesine göre, bütün insanların üzerinde bir hükümdarın bulunması ve kut sahibi bir hakanın töreye uygun olarak dünyayı yönetmesi gerekmektedir. Türklerin an’anevî dünya hâkimiyeti idealinin temel felsefesine kaynak olan bu anlayış, insanları soy, dil ve din bakımından

⁴⁰⁸ M. NİYZAZI., a.g.e., s.105.

⁴⁰⁹ M. NİYZAZI., a.g.e., s.186.

⁴¹⁰ A. İNAN, a.g.e., s.189.

⁴¹¹ M. ERGİN, a.g.e., s.25.

⁴¹² Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.5165.

⁴¹³ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.2983.

⁴¹⁴ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.5360.

Kutadgu Bilig’de başkaların hizmet ile ibadet karşılaştırılıp, Allah indinde hizmetin daha mühim olduğu vurgulanmıştır. Kardeşlerden biri olan Oğurmuş, dünyayı terk ederek dağa çekilmiş, ibadet etmektedir. Öğdölmüş ise, “İnsanların en iyisi, insaniyete hizmet edendir.” hadisini hayatına esas edinerek topluma hizmet etmektedir. M. NİYZAZI., a.g.e., s.186.

⁴¹⁵ M. NİYZAZI., a.g.e., s.185 vd.

ayırmaya müsait değildi. Türk hükümdarı geniş halk kitlelerini yönetmekle yetkilidir, idaresi altındaki kitleler arasında bir fark gözetmemiştir; bu yüzden tarih boyunca Türk devletleri ve kaganları, çeşitli toplulukların kendi inançlarında serbest olduğu, bir siyâsî ortam oluşturmağa çalışmışlardır.⁴¹⁶ Bu yüzden Roma gibi çok yönlü bir yayılma göstermemişlerdir. Hâtta, Türkler hakimiyetleri altına aldıkları milletlerin dil ve kültürlerini bile öğrenmişlerdir.⁴¹⁷

ac- Barışçılık

Dîvan-ı Lûgat it-Türk'te il, barış mânasını ifade etmektedir. Orhun abidelerinde ise, devlet demektir. Bu iki anlam, Türkler'de barış ile devlet arasında bir bağın olduğunun delilidir.⁴¹⁸ "Tüz" kelimesiyle ifade ettikleri barış, içerdeki asayîşi de ihtiva etmekteydi.⁴¹⁹

Oğuz Han, Derbend halkı sekiz aylık bir kuşatmadan sonra gelip özür dileyip ettiklerinde onları bağışlamıştır.⁴²⁰ M.Ö.200 yılında Çin imparatorunu kuşatan Tanhu Mo-tun, onun barış isteğini derhal kabul etmiştir.⁴²¹ Tanhu Mo-tun, M.Ö.176'da Çin imparatoru Hiao Wen'e yazdığı mektubunda, barış yapmayı teklif ederek, "... hudutlardaki ahali sulh içinde yaşasın, ufak çocuklar büyüsün, ihtiyarlar ömürlerinin sonuna kadar rahat yaşayabilsinler. Milletler batından batına sulh ve asayîşten istifade etsinler."⁴²² demiştir.

⁴¹⁶ M. ARSLAN, a.g.e., s.55 vd.; E. GÜNGÖR, a.g.e., s.54.

⁴¹⁷ Mevlüt BOZDEMİR, Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları. Ankara 1982, s.17 vd.

⁴¹⁸ Ziya GÖKALP, Türk Devletinin Tekâmülü (nşr. Kazım Yaşar Koprıman). Ankara 1981. s.9.

⁴¹⁹ M. NİYAZI, a.g.e., s.173.

⁴²⁰ A.Z.V. TOGAN, a.g.e., s.28.

⁴²¹ Bk. B. ÖGEL, B.H.İ.T. I, s.407 vd.

⁴²² B. ÖGEL, B.H.İ.T. I, s.442; Aynı yazar, T.D.A., s.215.

Fransızca La Grande Encyclopedie, Hunlar maddesinde Attila'nın muzafferiyet anlarında bile, sulh tekliflerini kabul ettiğini yazmıştır. Z. GÖKALP, T.D.T., s.11. Attila, kendine yalvaranlara karşı merhametli davranmış ve kendisine tâbi olanlara karşı lütûfkâr hareket etmiştir. Peter VACZY, "Hunlar Avrupa'da", Gyula Németh, Attila ve Hunları (nşr. Şerif Baştaç), Ankara 1982, s.102. Dahili kavgalarla mezbaha hâlini almış olan Avrupa'da "umumî bir sulh" vücuda getirmiştir. Z. GÖKALP, T.D.T., s.11.

Bilge Kagan da şöyle demiştir: “Dört taraftaki milleti hep tâbi kıldım, düşmansız kıldım. Hep bana itaat etti.”⁴²³ Türkistan akınından bahsederken de şu sözleri kullanmıştır: “Soğd milletini düzene sokayım diye İnci nehrini geçerek Demir Kapıya kadar ordu sevk ettik.”⁴²⁴

İlk Türk-İslâm devletleri olan Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular ve diğerleri de bu barışçı politikayı sürdürmüşlerdir. Düşmanın barış tekliflerini reddetmemişler, savaşlardan önce barış tekliflerinde bulunmuşlardır.⁴²⁵ Çünkü Türklerin muharebeleri, bütün milletleri “Sulha Dâvet” ülküsüne dayanmaktaydı.⁴²⁶ Türkler, her ne kadar dört bir yana akında bulunmuş, dünyaya hüküm etmek gayesi gütmüşlerse de, bu insanların barış içinde, huzurlu yaşamasını sağlamaya yönelik olmuştur.

ad- İtaat

Uygurca Oğuz destanına göre, Oğuz Han dört tarafa gönderdiği buyruğunda, “Ben Uygurların kaganıyım ve yeryüzünün dört köşesinin kaganı olsam gerektir. Sizden itaat dilerim. Kim benim emirlerime baş eğerse, hediyelerini kabul ederek, onu dost edinirim. Kim baş eğmezse, gazaba gelirim; düşman sayarak, ona karşı asker çıkarır ve derhal baskın yapıp onu astırır ve yok ettiririm.”⁴²⁷ dediği ifade edilir, ki bu sözler onun cihâna hükmetme anlayışının esasını ortaya koymaktadır. Ayrıca, Reşideddin’in Oğuznâmesi’nde, Uladmur Yavquy Han’ın düşmanlık gösteren Arıqlı Arslan Han’ı yenip Uygurları tekrar itaat altına aldığı, bu sırada Arıqlı Arslan

⁴²³ M. ERGİN, a.g.e., s.25.

⁴²⁴ M. ERGİN, a.g.e., s.27.

Orhun kitabelerinde hep bir ülkenin feth edildiği veya hâkimiyet altına alındığı söylenince, peşine “tanzim ve tertip edildiği” yani barış ve sükûnun sağlandığı belirtilmiştir. M. ERGİN, a.g.e., s.22 vd. Türk kaynaklarında öldürülen düşmanın çokluğuyla hiç bir zaman öğünülmemiştir. Sadece yapılan, yapılması gereken hizmetler dile getirilmiştir. M. NİYAZİ, a.g.e., s.173.

⁴²⁵ M. NİYAZİ, a.g.e., s.175.

⁴²⁶ Z. GÖKALP, T.D.T., s.10.

⁴²⁷ W. BANG- G.R. RAHMETİ, a.g.e., s.5 vd.

Han'ın oğlunun hâline acıdığı ve onu Alp Tavgaç Han ünvanıyla Uygurların başına geçirdiği ve Uygur beylerine şöyle dediği anlatılmıştır: “Babalarımız atalarımız sizlere her zaman yardım edip korumuşlar ve iyilik etmişlerdir. İnşallah bundan sonra ben de aynı yolu takip ederim. Yeter ki siz temiz kalple ve tam olarak bize itaat ve inkiyad edip şükr yolunu tutun ve her zaman bize belekler gönderin.”⁴²⁸

Yine Oğuznâme’de anlatıldığına göre, Oguz Han, Hind ülkesini istila edince, bunu haber alan Hindistan’ın doğusunda bir büyük ülkenin Sımmî(Tînesi) Oğul Yağma Han, il olmak ve itaat etmek niyetini göstermiş, vergi vermeyi kabul etmiştir. Ancak Oğuz Han geri dönünce, düşmanlık göstermiştir. Oğuz Han, onu yakalatmış, ülkesini zapt etmiştir.⁴²⁹ Ayrıca Oğuz Han, dünyayı fetih seferi sırasında Gur, Garcistan taraflarına elçi göndererek il olup, itaat etmelerini ve vergi vermelerini istemiştir. Kabul etmedikleri takdirde savaş olacağını bildirmiştir. İtaat eden Gur ve Garcistan’ın yanında Gazne, Zabil ve Kâbil’e kadar olan yerler zapt edilip il yapılmış, onlara her yıl hazineye gönderilmek üzere vergi tayin edilmiştir.⁴³⁰ Anlaşılan odur ki, tâbi olan hükümdarın ülkesi Türk devletine bağlı bir il hâline getiriliyordu. Artık oranın ordu ile alınmasına gerek kalmıyordu. Hem askerî güç kaybı önlenmiş hem de hedef gerçekleşmiş oluyordu.

Orhun abidelerinde ise, “Gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tâbidir.”⁴³¹ ifadesi mevcuttur.

452 Temmuz’unda Papa, Batı Roma İmparatoru ve tüm Hristiyan dünyası adına Attila’dan Roma’yı esirgemesini istemiştir. O, beş yıl önce İstanbul’u bağışladığı gibi Roma’yı da tahrip etmekten kaçınmıştır. Çünkü, Papa’nın ağzından Roma’nın teslimini öğrenmesi ile tıpkı Bizans gibi Batı Roma’nın da kendi iradesi altına girdiği

⁴²⁸ Z.V. TOGAN, Oğuz Destanı, a.g.e., s.62.

⁴²⁹ A.Z.V. TOGAN, a.g.e., s.21.

⁴³⁰ A.Z.V. TOGAN, a.g.e., s.22.

⁴³¹ M. ERGİN, a.g.e., s.17 vd.

kanaatine varmıştır.⁴³² Çin kaynağı TSU-CHIH T'UNG-CHİEN, Gök- Türk hakamı Mukan Kagan'ın hâkimiyet faaliyeti ile ilgili olarak şu ifadelere yer vermiştir: "555 yılı sonu Gök-Türk hükümdarı Mukan Kagan, Jou-jan'lardan Teng-shu-tse'ya saldırdı ve yıktı. Shu-tse arta kalanlarla Wei(Çin)e sığındı. Mukan batıda Ye-ta(Ak-Hun)ları bozguna uğrattı. Doğuya Ch'i-tan(K'i-tan)ların üzerine yürüdü. Kuzeyde Kırgızları(Ch'i-ku) itaat altına aldı. Çin sınırlarının dışındaki bütün ülkeler, korkularından ona itaat etmişlerdi.⁴³³ Cihân hâkimiyeti düşüncesinin hedefinin bütün dünyaya hüküm etmek olduğu anlaşılıyor. Yalnız bunu gerçekleştirmek için bütün toprakları almak çabası yoktur. Esas olan Türk hükümdarının sözünün dinlenmesidir.

Destanlar ve tarihî örneklerin gösterdiği gibi Türk hakanları kendisine itaat eden düşmanını affetmiştir. Böylece düşmanlıkları körüklemek yerine sükûnet sağlamış, kargaşayı önleyerek hakimiyetlerini de sağlam temeller üzerine oturtmuşlardır.

İtaat etmeyen, baş kaldıranlar için sertliğe başvurulmuştur.

Uygurca Oğuz destanına göre, Urum kagan Oğuz Kagan'ın yarlığını dinlemeyip itaat etmeyince, Oğuz Kagan onu yok etmek için sefer düzenlemiştir. Destanda, Çürçet Hanı'nın Oğuz kagan tarafından mağlup edilişi ile ilgili olarak şu sözler söylenmiştir: "Çürçet kagan ve onun halkı Oğuz Kagana karşı geldi. Vuruşma ve çarpışma başladı. Oklarla kılıçlarla vuruştular. Oğuz Kagan yendi, Çürçet Kaganı mağlup etti; öldürdü, başını kesti ve Çürçet halkını kendisine tâbi kıldı.⁴³⁴

Kitabeler de itaate almaktan bahsederler. Şine Usu kitabesinde Bayan-çur Kagan'ın Dokuz Oğuzlara seferi anlatılırken, "İtaate alıp yine yürüdüm."⁴³⁵ denmiştir. Orhun kitabelerinde, "Türgiş kaganı Türküm, milletim idi. Bilmediği için, bize karşı yanlış hareket ettiği, ihanet ettiği için kaganı öldü, buyruku, beyleri de öldü. On-ok

⁴³² İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.78.

⁴³³ A. TAŞAĞIL, a.g.e., s.142.

⁴³⁴ W. BANG- G.R. RAHMETİ, a.g.c., s.6 vd.

⁴³⁵ H.N. ORKUN, a.g.e., s.166.

kavmi eziyet gördü.”⁴³⁶, “Otuz bir yaşında Karluk milleti sıkıntısız, hür ve serbest iken, düşman oldu. Tamag Iduk Başta savaştım. Karluk milletini öldürdüm, orda aldım.”⁴³⁷ ve “Dokuz Oğuz milleti kendi milletim idi. Gök, yer bulandığı için düşman oldu. Bir yılda beş defa savaştık. .... Kül Tigin Az yağızına binip hücum etti. İki eri mızrakladı, çamura soktu. O ordu orda öldü.”⁴³⁸ ifadeler yer almıştır. Şine Usu abidesinde, “Tay bilge tutuk(un) fenalığı için avam halkım öldün, mahvoldun. Tekrar itaat et, ölmez mahvolmazsın dedim”⁴³⁹ ve Bayan-çur’un Dokuz Oğuzlara seferinden bahsedilirken, “Kendi kavmim dedim. Koyup vardım.Gelmedi. Tekrar takip ettim. Burguda yetiştim. Dördüncü ayın dokuzuncu günü harp ettim, mızrakladım. At sürüsünü, mallarını, kızını, karısını(?) getirdim. Beşinci ay uyarak geldiler.”⁴⁴⁰ sözlerine yer verilmiştir. Görüldüğü üzere, itaatsizlik edenlere göz yumulmayıp, kendi kavmi dahi olsa buyruk altına almak için gereken yapıldı. Kitabelerin uzun uzun anlattığı olaylardan, itaatsizliğin Türk devletlerinin yıkılmasının mühim bir sebebi olduğu ve sonuçlarının ne kadar ağır olduğu anlaşılıyor.

Kutadgu Bilig’de, “Huzûr bendedir; mihnet benden kaçar; sevinç bendedir, üzüntü bana yol bulmaz. Kim bana kafa tutarsa, ıstırap içinde mahvolur; kim bana boyun eğerse, arzusuna kavuşur.”⁴⁴¹ ifadelerine yer verilmiştir.

b- Kaynakları

Altay yaratılış destanında şöyle denmektedir: “Yer yaratılmıştı; gök yaratılmıştı, yer ve gök arasında insan, insanın gönlünde türlü istek yaratılmıştı. Tanrı Ülgen istedi ki, insanlar, belli bir düzen içinde yaşasınlar ve yeryüzünü bu güven doldursun.”⁴⁴² Türklerin cihân hâkimiyeti mefkûresi ve dünya nizâmı düşüncesine sahip

⁴³⁶ M. ERGİN, a.g.e., s.37.

⁴³⁷ M. ERGİN, a.g.e., s.41.

⁴³⁸ M. ERGİN, a.g.e., s.28 vd.

⁴³⁹ H.N. ORKUN, a.g.e., s.170.

⁴⁴⁰ H.N. ORKUN, a.g.e., s.168.

⁴⁴¹ Yusuf Hâs Hâcib. a.g.e., b.677-678.

⁴⁴² M.N. SEPETÇİOĞLU, a.g.e., s.57.

olmaları çok erken devirlerde millî şuura varmalarının yanı sıra, savaşçılık ruhları ve ilâhî himayeye kudretle inanmalarından kaynaklanmıştır. Onların en büyük mesafeleri kat etmelerinin, doğudan batıya ve kuzeyden güneye binlerce kilometrelik alanlardaki toplulukları yönetme çabasına girişmelerinin ve cihân hâkimiyeti düşüncesine sahip olmalarının kaynakları hem maddî, hem mitolojik, hem de ilâhîdir, diyebiliriz.

Şimdi Türklerin cihan hakimiyeti düşüncesinin kaynaklarını ayrıntılı olarak inceleyelim.

ba- Maddi Kaynaklar:

Siyâsî Hâkimiyet (Hür Olma)

Bir milletin dünya hâkimiyeti düşüncesine varabilmesi için öncelikle kendi siyâsî hâkimiyetine, sahip olması lâzımdır. Hürriyeti, diğer bir ifadeyle siyâsî bağımsızlığı olmayan bir milletin cihâna hükmetme anlayışına ulaşması mümkün değildir. Türkler, bizzat askerî ve siyâsî kudrete sahip olmasalardı, yahut bazı kavimler gibi uzun bir esaret devresi yaşasalardı, böyle bir mefkûreye sahip olamazlardı. Uzun müddet Türk ve Cermen kavimlerinin hâkimiyetinde yaşayan Ruslar, o sıralarda asla bir devlet kurmayı düşünmemişlerdir. Yaşadıkları uzun esirlik devresine rağmen; daha sonra giderek gelişmişler, büyüme neticesi Pan- Slâvizm ve cihân hâkimiyeti düşüncesine ulaşmışlardır.⁴⁴³ Tabii ki, Rusların bu düşünceye ulaşmalarında Türk tesiri büyük rol oynamıştır. İngilizler okyanuslara açılmaları ve ticaret şirketleri kurmaları neticesi büyük bir imparatorluk kurmuş ve cihâna hükmetme düşüncesine varmışlardır. Hâkimiyet düşüncesi aynı şekilde, gelişmenin bir sonucu olarak Romalılar ve İtalyan

---

Oğuz Han ölmeden önce topraklarını oğulları arasında pay edip, onlara savaşa devam etmelerini vasiyet etmiştir. Çünkü yüzü ileriye dönük ve geçmişe hiç bakmayan Oğuz Han'da, bir gelecek fikri, ideal vardır: O da cihânın ele geçirilmesidir ki, oğullarının gerçekleştirmesini beklemekteydi. Mehmet KAPLAN, Oğuz Kagan Destanı (Edebî Bir Tahlil), İstanbul 1979, s.31.

⁴⁴³ O. TURAN, T.C.H.M.T. I, s.188 vd.

cumhuriyetlerinde de görülmüştür. Bu misaller milletlerin güç ve inançları ile hayat şartlarının ne derece bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu bilgilerden anlaşılacağı gibi cihâna hâkim olma anlayışının temelini, diğer bir ifadeyle ilk basamağını kendi bağımsızlığına sahip olma teşkil ediyordu.

Konar -Göçer Hayat Tarzı İle Askerî Kudret ve Disiplin

Türklerin cihân hâkimiyeti düşüncesiyle tarih sahnesine çıkmalarında mühim bir fonksiyon ise, sürdükleri konar-göçer hayat tarzı ile bu yaşayış şeklinin bir sonucu olan askerî kudret ve disiplindir.

Türk milletinin tarih sahnesine çıktığı bölgelerin coğrafi şartları, Çin'in ezici nüfus üstünlüğü, onları göçe zorluyor, kanlı bogazlaşmalara sebep oluyordu.⁴⁴⁴ Türkler yaşadıkları bölgenin tabii şartları icabı hayvancılık yapmak zorundaydılar. Hayvanlarını gerektiği gibi besleyebilmek için konar-göçer hayat sürmek zorundaydılar.⁴⁴⁵ Bu yaşama biçimi disiplini gerektiriyordu. Çünkü, disiplin olmadan Türk boylarını bir arada tutmak mümkün olmayacaktı. Engin hürriyet anlayışına sahip olan Türkler ile yabancı topluluklar bir devletin çatısı altında tutabilmek, yaylaklar ile kışlaklar arasında gidip-gelirken düzeni koruyabilmek düşüncesi sıkı bir disiplin anlayışı doğurmuştur. Bu orduya da yansımıştır. Böylece çok sert bir disipline dayanan, günün şartlarına göre at gibi modern araç ve silahlarla donatılan, iyi eğitim ve kendi içinde iyi teşkilâta sahip askerî birlikler,⁴⁴⁶ Türklerin diğer devletlere karşı savaşlarda üstünlük kurmalarına ve hâkimiyet duygusunun gelişmesine yol açmıştır.

Hâtta, öyle ki, Çin kaynaklarının tespit ettiği üzere, Türkler, "savaşta ölmeyi onur, hasta yatağında ölmeyi utanılacak bir şey saymışlardır."⁴⁴⁷

Atın Sağladığı Hareketli Hayat ve Ufuklarının Genişliği

⁴⁴⁴ M. NİYZAĞI, a.g.e., s.176.

⁴⁴⁵ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.206 vd.

⁴⁴⁶ B. ÖGEL, T.D.A., s.337 vd.

Cihân hâkimiyeti düşüncesinin maddî sahada göze çarpan unsuru attır. Konar-göçer hayat tarzını sağlayan, geniş alandaki hareketlilik sebebiyle ufkunun genişlemesini ve cihân hâkimiyeti düşüncesine ulaşılmasını sağlamıştır.

Diğer milletlerden önce atı hayatlarına katmaları, mücadelelerden başarı ile çıkmalarına yardımcı olmuştur ve bu başarıları kendilerine güvenlerini arttırmıştır.⁴⁴⁸ At Türklerin ufuklarını genişletmiş, uzak mesafeleri kısa, geniş alanları dar görmelerini sağlamıştır.*

Demirden Bolca Üretilen Silahların Sağladığı Üstünlük

Gök-Türkler'de demircilik günlük hayatın bir parçasıdır. Bütün kabilenin işi, gücü ve san'atıdır. Onlar demiri kendilerine veren ve onu işlemek için kendilerini üstün meziyetlerle donatan Tanrı'ya minnettardılar.⁴⁴⁹ Attila, yere gömülü altın kılıcı bulmuş olmasını, dünya hâkimiyetinin Allah tarafından kendisine verilmiş olduğunun işareti kabul ediyordu.⁴⁵⁰

“Demir Çağı”nı başlatan Türklerin bu madenden ürettiği silahlar, at ile birlikte üstünlük ve buna bağlı olarak dünyaya hâkim olma düşüncesinin gelişmesinde büyük bir rol oynamıştır.⁴⁵¹ Atın sağladığı hız ve üstünlük ile demirin vurucu gücü ve kurulan süvari birliklerinin yanı sıra, Türk'ün savaşçılık kabiliyeti birleşince dünya hâkimiyeti gerçekleşmiştir. Tabii aşağıda belirteceğimiz mânevî ve mitolojik unsurlar da buna yardımcı olmuştur.

⁴⁴⁷ M. BOZDEMİR, a.g.e., s.21.

⁴⁴⁸ M. NİYAZI, a.g.e., s.176.

* B. Ögel'in ifadesiyle, “Orta Asya bozkırlarında bölgeler çok geniş yollar da çok uzundu. Orta Asya'da 500 millik bir yol bile, yol değildir. Böyle bir yol, Orta Asya'lı atlılar için, ancak bir av gezintisinin bir sahası olabilirdi.” B. ÖGEL, T.K.T.G. I, s.68.

⁴⁴⁹ B. ÖGEL, T.M. I, s.66.

⁴⁵⁰ B. ÖGEL, T.M. I, s.207; Gy. NÉMETH, Attila ve Hunları, s.149.

⁴⁵¹ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.213.

Türk vatanında bol bulunan demirden üretilen silahlar, Türklerin cihân hâkimiyeti fikrine mühim bir kaynak teşkil etmiştir. Bk. A.Z.V. TOGAN, U.T.T.G., s.31.

bb- Mitolojik Kaynaklar

Türkler’de devlet düşüncesi mitoloji ile sıkı bir ilişki içindeydi. Diğer bir deyişle, devlet fikrinin doğmasında, eski çağların inançları temel teşkil etmiştir.⁴⁵² Türk devlet anlayışının mitolojik olarak şu özellikleri taşıdığı söyleyebiliriz: 1.Hâkimiyet hakkı Oğuz Han’a veya bir devlete dayandırılıyordu. 2.Bir hayvandan türediklerine inanılıyordu. 3.Gök ile devlet telâkkisi alakalı kabul ediliyordu ve bu düşünce Çin ile benzerlik gösteriyordu.

Oğuz Han’a Dayandırma

Gök-Türk Devleti’ni kuran Aşına ailesi, hâkimiyet ve meşruiyet hakkını gelenekler ve inançlardan almaktadır. Gök-Türk destanlarında görülen bu özellik, Oğuz destanında da mevcuttur.⁴⁵³ Bir Gök-Türk efsanesinde Aşına, liyakati bir yarışma sonucu elde ediyordu.⁴⁵⁴ Bu, ilk devirlerden itibaren Türklerin kendilerini, cihâna hükmetme hakkına sahip gördüklerinin ve bunun meşru olduğunu göstermeye çalıştıklarının bir delilidir.

Selçuklular Dandanakan zaferinden sonra (22 Mayıs 1040) gönderdikleri fetihnâmelerde, Oğuz Han soyundan geldiklerini, zulmü kaldırıp adaleti yerleştirdiklerini, “ilây-ı kelimetullah için fi-sebilillâh gazaya devam edeceklerini” bildirmişlerdir.⁴⁵⁵ Bu örnekte görüldüğü gibi, İslâmî devrede de devlet kuran Türk

⁴⁵² B. ÖGEL, T.D.A., s.3.

O. Franke, “Universel Devlet Fikri” adlı eserinde; bütün kavimlerin. mitolojik kişileştirmeler ve destanlardaki düşüncelere göre, kendi devlet şekillerini geliştirip, kurduklarını, daha doğrusu mitolojik düşüncelerini siyasetle yoğurduklarını ve kendi devlet tarihlerinin bir bölümü hâline getirdiklerini ifade etmiştir. B. ÖGEL, T.D.A., s.35.

⁴⁵³ B. ÖGEL, T.D.A., s.38.

Taht Oğuz Han soyuna Aşına oğullarına aitti. Çünkü, Oğuz Han semavî bir menşeden gelmiş, insanüstü özelliklerle doğmuş ve kendisi gibi gökten ışık içinde inen bir kızla evlenmişti. Mo-tun’un gerçek isminin “Bagatur” olduğu belirtilmiştir. Mo-tun’un Oğuz Han ile aynı kişi olduğu iddiası doğru kabul edilirse, “Bagatur” un ünvan olduğu anlaşılır. Bu tahtın niçin Oğuz Han soyuna ait olduğunu da gösterir. Demek ki Türkler varlıklarını onun bahadırılığına borçlu olduklarına inanıyorlardı. M. NİYZAZI, a.g.e., s.69.

⁴⁵⁴ B. ÖGEL, T.M. I. s.28.s

⁴⁵⁵ M. NİYZAZI, a.g.e., s.182.

hânedanlarının soylarını Oğuz Han'a dayandırıyorlar ve böylece hâkimiyetlerini meşru tanıtmaya çalışıyorlardı.⁴⁵⁶

Gök-Türk yazıtlarında Türk devleti için "Bengü-il", yani ebedî devlet deyimi kullanılmaktadır.⁴⁵⁷ Türkler meşru olarak hükmetme hakkına sahip oldukları fikrinin bir neticesi olarak devletlerini ebedî kabul ediyorlardı. Bu durum daha sonraki Türk devletlerinde de devam etmiş ve "devlet-i ebed müddet" şeklinde ifade edilmiştir.

Bir Hayvandan Türeme Düşüncesi

Oğuz Han, dünyayı fethettiğinde ışıktan çıkan gök yeleli erkek kurt, ordunun önünde yürüyerek onu hedefine ulaştırdı,⁴⁵⁸ ki Türk mitolojisinde bozkurt bir yol göstericidir. Gök-Türklerin "Türeyiş" ve "Ergenekon" destanlarını incelediğimizde, dişi kurttan olan on oğuldan türeyen on boyun varlığını görüyoruz. Bu on boy, Gök-Türklerin batı kolunu teşkil eden On-oklardır. Bu tür türeme efsanelerinin diğer Türk topluluklarında da vardı. Yalnız onlarda efsaneye konu olan hayvanlar geyik ve kartaldır.⁴⁵⁹ Hayvandan türeme ile ilgili efsaneler, sadece Türkleri olağanüstü gösterme düşüncesinin eseridir. Çünkü bu tip hayvanların sembolleştirilmesi ve o soydan türemenin ululaştırılması, o çağlarda bütün milletlerde geçerliydi. Kendilerini olağanüstü göstermekle, bütün milletlerden üstün olduklarını vurguluyor ve dünyaya hükmetme hakkına sahip oldukları yolundaki fikirlerini destekliyorlardı.

Gök ile Devlet Telâkkisinin Alakalı Kabul Edilmesi ve Bu Düşüncenin Çin ve Yunanla Benzeşmesi

Türk devlet anlayışının mitolojik temellerinden biri de göke dayandırılmadır. Bu özelliği Yunan ve Çin devlet anlayışında da görebiliyoruz. Uygurca Oğuz destanında, Oğuz Han, "güneş bayrak, gök çadır"⁴⁶⁰ demiştir. Bu ifadeyle ülkelerinin

⁴⁵⁶ B. ÖGEL, T.D.A., s.38.

⁴⁵⁷ M. ERGİN, a.g.e., s.18 vd.

⁴⁵⁸ W. BANG- G.R. RAHMETİ, a.g.e., s.6 vd.

⁴⁵⁹ B. ÖGEL, T.M. I, s.21 vd.

⁴⁶⁰ MEHMET KAPLAN, Oğuz Kagan Destanı(Edebî Bir Tahlil), İstanbul 1979, s.56 vd.; B. ÖGEL,

genişliği ile ilgili arzularını ortaya koymuşlardır.⁴⁶¹ “Gök sakallı vezir”, Manas destanının mühim bir motifidir. “Gök” ve “Göklük” Tanrı’nın rengi ve sembolü olması gibi, “Gök sakallı vezir” de Tanrı’nın hükümdara bahsettiği kutsal bir yardımcıdır.⁴⁶²

Orhun abidelerinde yer alan, “Üstte mavi gök, altta yağız yer kıldıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış.”⁴⁶³ sözlerinden Türklerin gök ve yeri yaratan bir halikin varlığını kabul ettiklerini, göğü bir Tanrı olarak görmediklerini anlıyoruz. W. Koppers ve P.Schmidt’in dedikleri gibi, atlı kavimlerde göğün kutlu sayılması ve din anlayışında ön sırayı alması, aile ve devlet düşüncesine de tesir etmiştir. Gökteki düzenin bir parçası sayılan devlet, gökteki kadar uyumlu bir düzene sokulmaya çalışılmaktaydı. Bu devlet düzenine Çin’de Tao, Eski Yunan’da Nomos, Türkler’de Töre deniyordu.⁴⁶⁴ Orhun abidelerindeki, “ilini, töresini tutuvermiş, düzenleyivermiş.”⁴⁶⁵ sözlerinden anlaşıldığı gibi töre, kaganın iradesiyle kurulurdu.

Yunan, Çin ve Türk devlet düşüncelerinin ortak özelliği gök ve evrenle alakalı olmalarıdır. Yunanlılarda tamamen dine dayalıydı. Köklerini mitoloji ve Tanrılar’dan alıyordu. Çin’de ise devlet teorisi insanları birleştiriyordu. Çinliler, duygu ve düşünceleri farklı insanların bir potada kaynaştırılabileceği görüşündeydiler. Ayrıca Çinliler, Türkler gibi insan oğlunu yer ve gök arasında kabul ediyor, fakat yeryüzünü bir tepsiye benzetiyorlardı. Yalnız Türkler, doğudan batıya uzandığı, dört köşe olduğuna inanıyorlardı.⁴⁶⁶

bc- İlâhî Kaynaklar

Türk’ün dünya hâkimiyeti fikrinin dayandığı ilâhî kaynakları üç kısma ayırabiliriz. Bunlar, hâkimiyetin Allah’ın bir lütfu olduğu düşüncesi, kendilerini üstün

T.M. I, s.118.

⁴⁶¹ M. NİYZAĞI, a.g.e., s.33.

⁴⁶² B. ÖGEL, T.M. I, s.512.

⁴⁶³ M. ERĞİN, a.g.e., s.20 vd.

⁴⁶⁴ B. ÖGEL, T.D.A., s.6 vd.

⁴⁶⁵ M. ERĞİN, a.g.e., s.20 vd.

⁴⁶⁶ B. ÖGEL, T.D.A., s.3 vd.

görüp gök'e bağlamaları ve Allah'ın kendilerini cihâna adalet dağıtmakla vazifeli kıldığına inanmalarıdır.

Hâkimiyetin Allah'ın Lütfulu Olduğu Düşüncesi, Yani Kut İnancı

Eski Türk hükümlerlik telâkkisi karizmatik tip olarak kabul edilmiştir.⁴⁶⁷

Orhun kitabelerinde geçen, “Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış. İnsan oğlunun üzerine ecdadım Bumın Kagan, İstemi Kagan oturmuş.”⁴⁶⁸ denmiştir.

Rivâyete göre, Selçuk Bey'in babası Dukak, rüyasında göbeğinden üç ağacın çıktığını, her tarafı saran dalların göklere yükseldiğini görmüş ve bunun üzerine Korkut Ata da kendisine, evlatlarının cihân padişahı olacağını müjdelemiştir. Bir başka rivayete göre de, Kur'an okuyan Dukak rüyasında Hz. Peygamber'i görmüş, ashabının dualarını almıştır. Bu soyunun cihân hâkimi olacağı şeklinde yorumlanmıştır.⁴⁶⁹ Moğolların Gizli Tarihi'nde de şunlar kaydedilmiştir: “...İlâhî bir işaret bana(rüyamda) şunları gösterdi. Beyaz bir inek gelerek Camuha'nın etrafında dolaştı ve onun çadır arabasını süstü, sonra da Camuha'yi süstü. Bu esnada ineğin iki boynuzundan biri kırılıverdi; inek de: ‘Boynuzumu ver!’ diyerek toprakları saçmaya ve Camuha'nın karşısına dikilerek böğürmeye başladı. Derken, boynuzsuz (başka) bir beyaz öküz, sırtına yüklenmiş büyük bir çadır direğini çekerek geldi. O, büyük araba izinden,

⁴⁶⁷ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.236-237.

Tanınmış sosyolog Max Weber(1864-1920), topluluklara göre değişiklik gösteren hükümlerlik şekilleri arasında ortak vasıfta üç tip tespit etmiştir: Gelenekçi hâkimiyet; karizmatik hâkimiyet; kanunî hâkimiyet. Yalnız bu sistemler tamamen teorik olup, hiç bir toplulukta yüzde yüz uygulanmamıştır. A. DONUK, Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı, İÜTED, S.10-11, 1979-1980, s.30.

⁴⁶⁸ M. ERGİN, a.g.e., s.20 vd.

Kitabelerdeki ibareler Türk cihân hâkimiyetinin başlangıcının insanın yaratılışına bağlandığını gösteriyor. Bu suretle “ezeli” olduğunu tespit ediyor ve elbette “ebedîlik” vasfını da taşıyordu. Görülüyor ki, yeryüzü bir bütündür ve insanlar tek bir kitleden ibarettir; hepsinin üzerinde bir hükümdarın bulunması ve kut'u kazanmış olan bu hükümdarın töre'ye göre dünyayı idare etmesi gerekirdi. İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.253.

⁴⁶⁹ M. NİYZAİ, a.g.e., s.234.

Temuçin'in peşinden gömürdeyerek geliyor ve: 'Gökle yer, Temuçin'i ulusun hükümdarı ilân ettiler. Şimdi (Temuçin) ulusu idaresine alsın!' diyordu. Bu hayırlı alâmetler bana istikbali haber verdi. Temuçin sen ulusun hükümdarı olursan, beni bu kehanetim için ne ile sevindirirsin?"⁴⁷⁰

Asya Hun İmparatorunun ünvanı "Tanrı Kut" idi.⁴⁷¹ Avrupa Hunları'nın büyük hükümdarı Attila'ya "Tanrı'nın Kılıcı" denmiştir.⁴⁷² Uygur hükümdarı Böğü Kagan, "Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg" ünvanını taşıyordu.⁴⁷³ Türk hükümdarlarının bu ünvanları da, hükmetme hakkının Allah'ın bağışı olduğu fikrini benimsediklerini göstermektedir. Bizzat hükümdarlara ait bazı ibareler de bu inancı sergilemektedir: Hsia Hun Devleti Tanhusu Hé -lien Po Po(V. asrın ilk çeyreği) şöyle diyordu: "Benim hükümdar olmam Tanrı tarafından karalaştırıldı."⁴⁷⁴ Tuna Bulgarları'nın hanı Omurtag'a ait Çatalar yazıtında ise; "Doğduğu yeryüzünde, Tanrı tarafından (tahta çıkarılmış) Han Omurtag"⁴⁷⁵ ifadesi yer almıştır. Altın Orda hanları "Mengü Tanrı gücünde, Muhammed Resulullah" ibaresini kullanıyorlardı.⁴⁷⁶ Cengiz Han da, Tanrı'nın kendisini himaye ettiğine inanıyordu. Bu yüzden seferlerinden önce Tanrı'ya dua ederek yardımcı olmasını diliyordu.⁴⁷⁷ Hattâ değer verdiği Gökçe adlı kamın; Tanrılardan zafer müjdeleri aldığına inanıyordu.⁴⁷⁸

⁴⁷⁰ Reşideddin Fazlullah, a.g.e., s.56.

Asya'nın kuzey kesimindeki (Türkler, Moğollar v.s.) milletler ile Avrupa'nın kuzey kesimindeki topluluklarda, meşruiyet fikrinin Gök-Tanrı'ya bağlandığı, başka astrolojik unsurlarla münasebet kurmanın söz konusu olmadığı belirtilmiş; Tanrı itikadına bağlı meşruiyet tasavvurunun bozkır kültür dairesinin hakiki malı olduğu, Çin'in tesiriyle meydana gelmediği kaydedilmiştir. Josef DEER, "Orta Zaman İslâm Dünyasında Meşruiyet Hakkı", Ülkü, S.102, Ağustos 1941, s.498-499.

⁴⁷¹ B. ÖGEL, T.D.A., s.40; İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.237.

⁴⁷² İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.237.

⁴⁷³ B. ÖGEL, "Uygur Devleti'nin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", DTCF, II/2,1944, s.354; İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.124.

⁴⁷⁴ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.237.

⁴⁷⁵ B. ÖGEL, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1984, s.274.

⁴⁷⁶ O. TURAN, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi I, İstanbul 1980, s.174.

⁴⁷⁷ O. TURAN, a.g.e., s.173.

⁴⁷⁸ M. NİYAZI, a.g.e., s.180.

Buraya kadar ifadeye çalıştığımız üzere, bozkır Türk hükümdarı Tanrı tarafından kut ve ülüg(kısmet) ile donatıldığı için iş başına gelmekteydi. Türk devletinde siyâsî iktidar kavramı ise, “kut” tabiri ile ifade ediliyordu.⁴⁷⁹ Kut’un nazari cephesi(siyâsî iktidarın mahiyeti) ünlü siyâset kitabımız Kutadgu Bilig’de açıklanmıştır: “Kut’un tabiatı hizmet şiarı adalettir...”⁴⁸⁰ Kut’tan feragat etmek, devletten ve siyâsî istiklâlden vazgeçmek mânasına gelirdi.⁴⁸¹ Bu hususta Kutadgu Bilig’de şu ifadeler mevcuttur: “Bu beyler hâkimiyetlerini Tanrı’dan alırlar.”, “Bu beylik mesnedine sen isteyerek gelmedin; onu Tanrı kendi fazlı ile sana ihsan etti.”⁴⁸² Tanrı Kut’u bağışladığı gibi, geri de alırdı. Kut’u elinden aldığı kişi, hükümdarlıkta kalamazdı.

Tonyukuk anıtında Türk milletinin isyan edip Çin’e sığınmasından bahs edildikten sonra, “Tanrı şöyle demiş: “Han verdim, hanını bırakıp teslim oldun. Teslim olduğun için Tanrı öldürmüştür. Türk milleti öldü, mahvoldu, yok oldu. Türk Sir milletinin yerinde boy kalmadı.”⁴⁸³ Hakimiyetin Allah’ın bir lütfu olduğu inancının eseri olarak Türklerin harbe karar verdiklerinde mabede giderek zafer için dua ettikleri belirtilmiştir.⁴⁸⁴ Hakan, fertlerin hayatını, namusunu, malını korumak vazifesini yerine getiremezse, Kut’unun Tanrı tarafından geri alındığı düşüncesiyle iktidardan düşürülürdü.⁴⁸⁵ Gök-Türkler’de 716’da İnel Kagan’a karşı yapılan ihtilâlin sebebi böyle açıklanmaktadır.⁴⁸⁶

⁴⁷⁹ B. ÖGEL, T.D.A., s.220 vd.

⁴⁸⁰ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.590.

⁴⁸¹ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.238.

⁴⁸² Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.5947,5469.

⁴⁸³ M. ERGİN, a.g.e., s.52.

⁴⁸⁴ O. TURAN, a.g.e., s.168.

⁴⁸⁵ M. NİYAZI, a.g.e., s.173.

⁴⁸⁶ A. DONUK, “Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı”, *İ.Ü.T.E.D.*, S.X-XI, İstanbul 1980, s.53. Mesudî de, Hazar Kaganı’nın ülke dahilinde kuraklık, semâvî âfet veya hariçten tecavüz söz konusu oluncaya kadar devleti yönetebildiğini; halk ile yüksek tabakanın bu gibi durumlarda hükümdarın üzerine hücum edip. onu öldürdüklerini ileri sürmüştür.⁴⁸⁶ J. DEER, a.g.e., s.500. Buradaki üzerine saldırıp öldürme konusu şüphelidir. Yalnız, halkın hükümdardan yüz çevirdiğini; diğer bir söyleyişle, hükümdarın felaketler yüzünden başarısız sayıldığından emirlerinin dinlenmediğini göstermektedir. Tanrı bunu, Türkleri töre’den ayırdıkları için cezalandırmak gayesiyle ve onların iyiliği için yapardı. Felaketten kurtulmalarını bu yolla sağlardı. Kut’u elinden aldığı kişilerin Türklere hizmet etmeyen;

Görüldüğü gibi, Türk milletine ceza veren de, Tanrı idi. Daha doğru bir ifadeyle, Türk kaganına isyan eden boyların kagan tarafından kagan tarafından sindirilmesini; hattâ ölmeleri Tanrı'nın cezalandırması olarak kabul ediyorlardı. Çünkü Türk düşüncesince hükümdara güç veren, onu tahta oturtan Allah'tır.

Kendilerini Üstün Görmeleri ve Gök'e Bağlamaları

Oğuz Kagan destanına göre toyda hakan ilân edilen oğuz Kagan, "Güneş bayrağımız, gökyüzü çadırımız" parolası ile "daha çok denizlere, daha çok ırmaklara doğru" ve "Mademki Uygurların benim büyük Kagan'ı o halde sayılırım, ben bir dünya Kaganı" diyerek yeryüzünün fethine hazırlanmıştır. Dünyayı fethettikten sonra ise, "Çok savaşlar yaptım, Gök Tanrı'ya borcumu ödedim."⁴⁸⁷ cümlesiyle bunu dinî bir vecibe olarak ifade ettiğini ortaya koymuştur. Orhun kitabelerinde ise, "Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış. İnsan oğlunun üzerine ecdadım Bumın Kagan, İstemi Kagan oturmuş."⁴⁸⁸ denmiştir. Oğuz Han'ın hâkimiyeti ilâhî bir menşeden kaynaklandığı gibi, Asya Hun Tanhuları, kendilerini Çin'den üstün görüyor ve Çin hükümdarlarına gönderdikleri mektuplarında kendilerini "Tanrı'nın tahta çıkardığı Büyük Tanhu" olarak tanııyorlardı. Uygur hakanları da semâvî bir nurdan doğmuş kabul olunuyorlardı ve Kırgızlar, gökten gelen bir soya mensup olmakla övünüyorlardı.⁴⁸⁹ Türk hakanları Gök-Tanrı tarafından bütün insanlığın üzerine oturtulmuştu; onlara hakan olmak, insanlığa hakan olmak anlamına geliyordu.⁴⁹⁰

Gök'e atıfta bulunma, İlk-Çağ'da bütün topluluklarda olağanüstü varlıklara dayanmanın bir eseri gibi görünüyor; fakat Türkler'de bu tamamen Allah inancına dayanmaktaydı. Türkler Ulu yaratıcıyı gökte tasavvur ediyorlar ve her şeyin

---

hattâ zarar veren kimseler olması da bunu gösteriyor.

⁴⁸⁷ W. BANG- G.R. RAHMETİ, a.g.e., s.5 vd.

⁴⁸⁸ M. ERGİN, a.g.e., s.20 vd.

⁴⁸⁹ O. TURAN, T.C.H.M.T. I, s.169; B. ÖGEL, B.H.İ.T. I, s.439 vd.

⁴⁹⁰ M. NİYZAİ, a.g.e., s.177.

onun bağışı sonucu olduğunu kabul ediyorlardı. Bu sebeple hâkimiyet anlayışlarını göğe dayandırmışlardır.

Sultan Sencer, halife'ye yazdığı mektubunda "Ulu Tanrı'nın yardımıyla cihân padişahlığına yükseldiğini" bildirmiştir. Bir başka mektubunda da "Allah dünyayı bizim tasarrufumuza tevdi ve emanet etmiştir. Bütün emîrler ve hükümdarlar bizim memurumuzdur." ⁴⁹¹ demiştir. Diyebiliriz ki, aynı fikir İslâmî devirde de devam etmiştir.

Allah'ın Kendilerini Cihâna Adalet Dağıtmakla Vazifeli Kıldığı İnancı

Türkler "Tengri Tek"(Tanrı gibi) tabirini Çinliler gibi "Semânın oğlu" mânasında değil, hakanların ilâhî himayeye mazhar olduklarını ve Tanrı tarafından dünyada adalet ve nizamı kurmaya memur edildiklerini ifade için kullanıyorlardı. Avrupa Hunları Attila'nın gücünü Allah'tan aldığına, hâkimiyetin kendilerine bağışlandığına inanıyor ve kendilerini Tanrı'nın askeri kabul ediyorlardı. Nitekim Avrupalılar da Attila'yı "Tanrı'nın Kırbağı" yahut "Tanrı'nın Kılıcı" kabul etmişlerdir.⁴⁹² Avrupa Hunları Batı kanadı Eligi Uldız'ın Bizans'ın Trakya genel valisine (409 yılında) gökyüzünü göstererek "Güneşin battığı yere kadar" bütün bölgeleri zaptedeceğini söylediği bilinmektedir.⁴⁹³

Türk hakanlarının kendilerini dünya hükümdarı olarak gördüklerini ortaya koyan ibareler, yabancı devletlerin başkanlarına yazdıkları mektuplarda görülüyor: Doğu Gök-Türk hükümdarı İşbara Kagan da Çin imparatoruna gönderdiği mektubunda (585) "Tanrı tarafından gönderilmiş Büyük Gök-Türkler İmparatorluğu'nun Bilge

⁴⁹¹ M. NİYAZI, a.g.e., s.182 vd.

Türk kaganları Tanrı'nın yarlığı ile dünyanın bütün ülkelerini idare ederlerdi. Böyle bir devlet anlayışına "Universal" veya "Cihân Şümûl devlet" denir. Bu anlayışı yüzyılların meydana getirdiği ve geliştirdiği bir fikirdir. Köklerini milletlerin dinleri ile dünya görüşlerinden alır. B. ÖGEL, T.K.G.Ç., s.571 vd.

⁴⁹² O. TURAN, T.C.H.M.T. I, s.169; Sandor ECKHARD, Efsanede Attila, Gy. NÉMETH. Attila ve Hunları (nşr: Şerif Baştav), Ankara 1982, s.140.

Kaganı”⁴⁹⁴ ve “Gökte nasıl bir Tanrı varsa, yeryüzünde de dünyayı idare eden bir tek hükümdarın olması icab eder.” demiştir.⁴⁹⁵ Batı Gök-Türk hakanı Tardu Kagan ise, Ak-Hunları hâkimiyetine alınca, 598’de Bizans İmparatoru Maurikianus’a gönderdiği mektubunda kendini, “Dünyada yedi iklimin efendisi ve yedi ırkın kaganı” olarak tanıtmıştır. Tuna Bulgar hükümdarı Melemir’e ait kitabede de “Tanrı tarafından gönderilmiş, Tanrı’ya benzer” ifadesi kullanılmıştır.⁴⁹⁶ I. Gök-Türk Devleti’nin Batı kanadını yöneten İstemi Kagan, Maniakh isimli elçisini Bizans’a göndermiş, imparatorun Zemarkos adlı elçisini yazlık ordugâhında karşılamıştır. Görüşme sırasında İstemi Kagan’ın gözlerinin yaşardığını gören Zemarkos’un sebebini sorması üzerine, “Atalarımızdan işittik ki Batı imparatorluğunun (Roma, Bizans) elçileri geldiği zaman, bu bizim için artık yeryüzünü fethedeceğimize delâlet eder” cevabını vermiştir.⁴⁹⁷

Halife, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey’e yedi hil’at giydirmiştir ki, bu kendisine yedi iklimin tevcih edilmesiydi; Halifenin ona verdiği “Doğunun ve Batının Hükümdarı” (Melikü’l-Maşrik ve’l-Mağrib) ünvanı ve iki kılıç kuşatması da bu anlamdadır. Abbasî Halifesi Melikşah’ı da “Doğunun ve Batının hâkimi ilân etmişti (25.4.1068).⁴⁹⁸ İslâmiyetin kabulünden sonra, atalarla ilgili inançların yanı sıra, Türk devlet geleneğinin İslâmiyetten önceki unsurları bir çok özelliği gibi cihâna hükmetme ve bununla ilgili yan unsurlar da devam etmiştir.

⁴⁹³ M. NİYAZI, a.g.e., s.178 vd.

⁴⁹⁴ O. TURAN, T.C.H.M.T. I, s.170.

⁴⁹⁵ M. NİYAZI, a.g.e., s.179.

⁴⁹⁶ O. TURAN, T.C.H.M.T. I, s.170 vd.

⁴⁹⁷ M. NİYAZI, a.g.e., s.179.

⁴⁹⁸ M. NİYAZI, a.g.e., s.182.

Süryani Mihail’in belirttiği gibi, İslâmiyeti kabul etmeleri Türklerin itikadlarında bir değişiklik yapmamıştır. Aksine Türkler, Gök-Tanrı düşüncelerine daha ulvî ve gözle görülür bir şekil vermişlerdir. Meselâ, atalarının kudsîyeti İslâmî devirde de ehemmiyetinden hiç bir şey kaybetmemiştir. B. ÖGEL, T.D.A., s.200.

G- MÜLK VE DEVLET GELENEĞİ

a- Mülk Nedir? Taksimi

Miras hukuku, Türk ve Moğollar'da, ferdî mülkiyet esasına dayanmaktaydı.* Mülkiyet sistemi, Orta Asya Türkleri'nde, Anadolu'dakine yakın bir benzerlik göstermekteydi. Orta Asya'da kışlaklar ve hayvanlar ferdî mülk, meralar ve yaylaklar ortak mülktür. Bu konuda Radloff, "Kışlak sahalar, ferdî mülkiyet olduğundan umumîyetle tabîi sınırla ayrılacak şekilde bölünmüştür. Yani, bunlar dere, göl, tepe, yamaç gibi coğrafi terimlerle hudutlanır. Tabîi sınırlar bulunmadığı zaman direk, taş gibi suni işaretler dikilir. Bu sahaların sınırı bütün akraba ve komşularca bilinir, bu sahalara dokunulmaz ve bunlar soyların himayesinde bulunur. Kışlaklar bir şahsın mülkü sayıldığı hâlde, yaylaklar soyun müşterek malıdır."⁴⁹⁹ demiştir. Her Türk'ün kışlaklarda bir parça toprağı bulunmaktaydı. Mirasta bu toprağı en küçük oğul alırdı. Taşınabilir mallar diğer çocuklara kalırdı. Atlar zeki ve cesur olanın, koyunlar diğerlerininindi.⁵⁰⁰

Uygur türeyiş efsanesinde anlatıldığına göre Böğü Han'ın seferleri sırasında pek çok kıymetli şeyler toplanmıştır. Seferlerin sonunda ganimetlerin hepsi bir araya getirilmiş, Böğü Han ele geçen bu malları harkesin yaptığı hizmete göre

* Mülkiyetin doğuşu ve ilk şekli bilinmemekle beraber, ilk mülkiyet, insanın barınak, gereç ve yiyecekleri, başka insan ve hayvanlardan korumak ihtiyacından doğmuş olmalıdır. Yani ilk mülkiyet ferdî olmuştur. Kollektif mülkiyet ise, bir arada avlanan avcılar veya balıkçılar gurubunun avlarının ancak bir arada değerlendirilebilecek kadar çok olmasıyla ve bu gurupların av bölgelerini aralarında bölüşmeleriyle başlamış olmalıdır. Büyük sürülerin yayıldığı otlaklar ve su kaynakları da kollektif mülkiyetin kabulü ve gelişmesinde tesirli olmuştur. Göçebelikten yerleşikliğe geçiş aile mülkiyetini güçlendirmiş, beraberinde kollektif mülkiyet zayıflamış, fakat ortadan kalkmamıştır. Öte yandan küçük olan ferdî mülkiyetin yerini, binlerce köylünün ve kölenin çalıştığı büyük toprak mülkiyeti almıştır. C. ÜÇOK- A. MUMCU, a.g.e., s.126 vd.

⁴⁹⁹ Ö. İZGİ, Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre), Ankara 1987, s.89.

⁵⁰⁰ C. ÜÇOK- A. MUMCU, a.g.e., s.24.

paylaştırmıştır. Manas destanında Manas'ın Ulu-Hatun'u Kanıkey'in belirttiğine göre, Altın ve gümüşü, askerler, beyler ve hattâ bir demirci bile alırdı.⁵⁰¹

Uygurca Oğuz destanında anlatıldığına göre, Oğuz Han seferlerinin sonunda ülkesine dönünce büyük bir toy hazırlattı. Toy sırasında altı oğluna öğütler, şehir ve ülkeler verdi. Büyük oğullarının nesillerine "Boz-ok", küçükoğullarının soyuna da "Üç-ok" denmesini söyledi. Manas destanında, Gök-Türkler'de olduğu gibi, "Demircilik" en şerefli ve kutsal bir meslek olarak görülüyor. Bu yüzdendir ki Manas Han, Kaşgar bölgesine akınları sırasında esir aldığı Yoluy Han'ın kızlarından birini demircisine veriyor ve ona olan minnettarlık hislerini göstermiştir. Fakat harp ganimetlerinin böyle bölüşülmesi Töre'ye uygun olmadığından Manas'ın Ulu-Hatun'u Kanıkey buna itiraz etmiştir. Çünkü eski Türk töresine göre ganimetler önce "hânedan" arasında bölünürdü. Altın ve gümüş herkesin alabilmesine karşılık bir "Han-kızı" demircinin payına düşmezdi. Han oğlu veya Han-kızı, "Han'ın payı ve ülüşü" idi. Kanıkey-Hatun da bölüşme işini yeniden yaptırmış ve Yoluy-Han'ın kızı Ulu-Bike'yi kocası Manas'a vermiş, küçük kızı Kişmiş'i de oğluna almıştır.⁵⁰²

⁵⁰¹ B. ÖGEL, T.M. I, s.76 vd.

⁵⁰² B. ÖGEL, T.M. I, s.524 vd.

Uygurca Oğuz Destanı'nda Gün Han'ın küçük kardeşlerine ve oğullarına orun vermesi sırasında ülüş ve hak paylaşımı şöyledir: Gün-Han altın çadırın şeref yerinde oturtulmuştur. Koyunun başı, arkası, kuyruklu sağrısı (uca) ve bağı Kün Han'ın önüne koyulup, payı (ülüş) denmiştir. Irkıl Hoca kapının önüne oturdu. Ülüş olarak koyunun göğsünü, döşünü önüne koydular. Vezir olanın payının bu olmasını istemişlerdir. Sağ yanda en öndeki çadırda Gün-Han'ın büyük oğlu Kayı oturtulup, koyunun sağ aşıklı kemiği pay olarak verilmiştir. Bayat bu eti doğramış, Sarkı atlarını tutmuştur. İkinci çadırda Alka-Evli oturtulup, Sağ karı iligi pay olarak verilmiş. Kara-evli bunu doğramış, Lala atlarını tutmuştur. Üçüncü çadırda Ay-Han'ın büyük oğlu Yazır oturtulup, koyunun sağ yan başı pay olarak verilmiştir. Yapar bunu doğramış, Kumçı (veya Kumı) atlarını tutmuştur. Dördüncü çadırda Dodurga oturtulup, koyunun sağ umacası pay olarak verilmiştir. Döğer bunu doğramış, Murdaşuy atlarını tutmuştur. Beşinci çadırda Yıldız-Han'ın büyük oğlu Avşar oturtulup, sağ uyluk kemiği pay olarak verilmiştir. Kazık bunu doğramış, Turumçı (veya Torumçı) atlarını tutmuştur. Altıncı çadırda Beg- dili oturtulmuş, koyunun sağ yağrını pay olarak verilmiştir. Karkın bununı doğramış, Karaçuk atlarını tutmuştur. Sol yanda en öndeki çadırda Gök-Han'ın büyük oğlu Bayındır oturtulup, koyunun sol uyluğu pay olarak verilmiştir. Becene bunu doğramış, Kazıgurt (Kazıgurt) atlarını tutmuştur. İkinci çadıra çavuldur oturtulup, koyunun sol yan başı pay olarak verilmiştir. Çepni bunu doğramış, Kanklı atlarını tutmuştur. Üçüncü çadırda Tağ-Han'ın büyük oğlu Salur oturtulup, koyunun sol aşıklı iligi pay olarak verilmiştir. Eymür bunu doğramış, Kalaç atlarını tutmuştur. Dördüncü çadırda Ala-Yuntlu oturtulup,

b- Mülk'ün Sahibi ve Varisleri

Mülk idarî (saltanat), toprak, hayvan ve diğer eşyalardan meydana geliyordu. Bunların her birinin sahibini ve mirasçılarını belirten hukuk kaideleri mevcuttu.

ba- İdarî Mülk (Saltanat)

Farsça Oğuz destanına göre, Oğuz Kagan, fetihler sonunda yurduna döndüğünde topladığı Toy'da "Ey oğullarım! Çok savaştım; artık çok yaşlandım. Gök-Tanrı'ya borcumu ödedim." diyerek, yurdunu oğulları arasında paylaştırmıştır.⁵⁰³ Bu usûl zaman zaman Karahanlılar'da ve diğer Türk-İslâm devletlerinde de uygulanmıştır.⁵⁰⁴ Çin kaynağı TSU-CHIH T'UNG-CHIEN'in kaydettiğine göre, Gök-Türk hükümdarı T'a-po, 581'de hastalanıp ölecekken oğlu An-lo'ya, "Benim ağabeyim, kendi oğlunu tahta geçirmede, tahtı bana sundu. Ben ölünce, sen de tahtı Ta-lo-pien'e sun." demiştir. Ta-lo-pien, annesi Gök-Türk soyundan olmadığı için, halk tarafından kabul görmemiştir.⁵⁰⁵

---

koyunun sol umacası pay olarak verilmiştir. Üregir bunu doğramış, Teke (veya Teken) atlarını tutmuştur. Beşinci çadırdaki Tengiz-Han'ın büyük oğlu İgdir oturtulup, koyunun sol karı iligi pay olarak verilmiştir. Bükdüz bunu doğramış, Karlık atlarını tutmuştur. Altıncı çadırdaki Yıva oturtulup, koyunun sol yağrını pay olarak verilmiştir. Kınık bunu doğramış, Kıpçak atlarını tutmuştur. B. ÖGEL, T.M. I, s.215 vd.

⁵⁰³ W. BANG- G.R. RAHMETİ, a.g.e.. s.32 vd.

⁵⁰⁴ A.Z.V. TOGAN, U.T.T.G. I. s.60.

⁵⁰⁵ A. TAŞAĞIL, a.g.e., s.150.

Yine Çin kaynağı TSU-CHIH T'UNG-CHIEN İşbara Kagan'ın ölürken yerine zayıf olan oğlu Yung-yü-lü'nün değil, kardeşi Ch'u-lo-hou'nun geçmesini istediğini belirtmiştir. Tahta kimin çıkmasının uygun olacağı konusunda Yung-yü-lü ile Ch'u-lo-hou arasında geçen konuşma kaynakta şu şekilde anlatılmıştır: "Yung-yü-lü, Ch'u-lo-hou'ya tahta geçecek iken adam gönderdi. Ch'u-lo-hou dedi ki: 'Biz Gök-Türkler'de, Mukan Kagan'dan beri olageldiği üzere esas kadından (Hatun) doğan çocuklardan küçük kardeşler büyük kardeşlerin yerine geçmiştir. Zorla ele geçirilip, önceki ataların usülleri bir kenara atılıp, saygı gösterilmiyor. Sen tahta geçersen, ben seni selamlamaktan korkmam.' Yung-yü-lü dedi ki: 'Amcam ve benim babam aynı vücut iseler de birleşmişlerdi. Ben onların çocuğuyum. Fakat, nasıl? Çocuktan aslında isyan geleceği fikrine düşersiniz. Amcam gençlere tenezzül mü ediyor? Ayrıca babamın emri var. Onu mu çiğneyeceğiz? Nasıl kandırabiliriz, amcamın hiç şüphe etmemesi arzusundayım.' Sonra elçi

Uygurlar Karlukları yenip rakipsiz kalarak merkezlerini Ötüken'e taşıdıklarında, Uygur hükümdarı "El-teber" ünvanını almıştır. Ayrıca bu ünvanı başkalarına verecek erki kendisinde görmüştür.⁵⁰⁶ Karahanlı hükümdarlarının ünvanı "ilig" (illi), yani il sahibi demek olan "ilig"den geliyor. "İl" ise, devlet, ülke ve saltanat mânalarını ifade ediyordu. Bu sebeptendir ki, İlig, Osmanlıların kullandığı "devletlü" tabirinin tam karşılığı olarak hem devletin, hem ülkenin, hem de saltanatın sahibi mânasına gelmekteydi. Bunların tek bir ünvanla ifade edilmesi, Türk hâkimiyet telâkkisinde saltanat (hükûmet) sahibi ile devlet ve memleket sahibinin aynı kabul edilmesinin bir neticesidir.⁵⁰⁷

Oğuz Kagan'ın yurdunu oğullarına bırakması örnek gösterilerek, Batı monarşilerinde "divisio legitima" (meşru bölüşüm) denen ve ülke topraklarının halkı ile beraber ölen hükümdarın çocukları arasında paylaşılması usûlünün Türkler'de mevcut olduğu ileri sürülmüştür.⁵⁰⁸ Fakat Türkler'de ülke topraklarının paylaşılıp devletin bölünmesi normal bir olay değildir. Ülke taht mücadeleleri sonucu bölünür, birbirinden bağımsız devletler kurulurdu. Bunun dışındaki bölüşümler idarîdir ve çeşitli bölgeleri idare etme hakkı kazananlar hep, merkezde bulunan ve Tanrı'nın bağışladığı kutun hakikî sahibi olan kagana bağlıydılar. Bağımsız hareket ediyor gözükseler de serbestlikleri, devlet merkezinde (Hükûmet tarafından) ve Toy'da tespit edilen kurallar ve politikalar çerçevesindeydi.

---

gönderek beş altı kişiyle bağlılığını açığa vurdu. Nihayet Ch'u-lo-hou tahta geçti. Mo-ha (Baga) Kagan ünvanını aldı. Yung-yü-lü, yabgu oldu. A. TAŞAĞIL, a.g.e., s.158. Gök- Türk hakanı İşbara'nın kardeşi ile oğlu arasında geçen bu konuşmalar, taht üzerindeki hak sahipliğini ve bu hakkın kullanımındaki karşılıklı saygıyı, daha doğrusu idarî mülkün paylaşımını açıkça sergilemektedir. Tahtta (idarî mülk-saltanat) ilk hak sahibi oğul, sonra kardeş, daha sonra kardeş çocuğuydu. Versaset bu sıraya göre intikal ederdi.

⁵⁰⁶ Özkan İZGİ, Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre), Ankara 1987, s.25.

⁵⁰⁷ R. GENÇ, a.g.e., s.83.

⁵⁰⁸ M. ARSLAN, a.g.e., s.70.

bb- Boyların ve Ailenin Ortak Mülkü

Türk tarihinin her devrinde Türkler arasında hem menkuller hem de gayrimenkuller (binalar, tarlalar, arsalar) üzerinde mülkiyet hakkı teessüs etmiştir.⁵⁰⁹ Asya Hunlarının hükümdarı Mo-tun, M.Ö. 209'da komşularıyla sınır konusunda bir anlaşmazlığa düşmüştür. Bu durum sonucunda Mo-tun, devlet topraklarının kendi mülkü olmadığını onların halkın mülkü olduğunu belirtmiş ve kendisinin onları korumakla vazifeli olduğunu vurgulamıştır. Nitekim bu gelenek, sonraki Türk devletlerinde de görülmektedir. Türk ülkeleri teb'anın ortak mülkü olarak bütün ülke fertleri tarafından korunmuştur.⁵¹⁰

Dede Korkut hikâyelerinde her beğın kendine ait, üzerinde yalnız kendisinin söz sahibi olduğu bir arazisi vardı. Savaşta faydalı olan faydalı olanlara kalaba ülke (dirlik) verilirdi.⁵¹¹ Sık sık hanların etraflarındakilere yaylak verdiğiinden söz açılmaktadır ki, bu ikta edilen otlak olmalıdır.⁵¹² Çin kaynakları da, Türkler'de Hunlar'dan beri, her boyun kendisine ait yurtları ile yaylak ve kışlaklarının olduğunu belirtmişlerdir. Uygur Devleti kurulunca devletin toprakları, Uygurların dokuz obası ile Karluk ve Basmıl boyları arasında bölünmüş, yani devlet on bir timar ya da yurtluğa ayrılmıştır.⁵¹³ Yurtlar ile yaylak ve kışlakların askerî açıdan korunmasından kabile reisleri sorumluydu. Boyun mülkü ve mülkü ve hayvan sürüleri başka boylarınkinden ayırt edilmekteydi.⁵¹⁴ Reşideddin de, Moğol kabileleri ve oymaklarının göçüp kondukları yurtlarını belirtmiştir.⁵¹⁵

⁵⁰⁹ S.M. ARSAL, a.g.e., s.339.

⁵¹⁰ İ. KAFESOĞLU, K.B. ve ..., s.31; Ayrıca bk. B. ÖGEL, B.H.D.T. I, s.221 vd.

⁵¹¹ F. SÜMER, a.g.e., s.394.

⁵¹² B. ÖGEL, T.K.T.G. I, s.25.

⁵¹³ Ö. İZGİ, a.g.e., s.88 vd.

⁵¹⁴ Ö. İZGİ, a.g.e., s.88.

Câmiü't- Tevarih'in belirttiğine göre, Tatar ülkesi Çin hududu ile Bayır gölüne mücavirdi. Her aşiret hususî bir sahaya malikti. Z. GÖKALP, Türk Devleti'nin Tekâmülü (nşr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN), Ankara 1981, s.13.

⁵¹⁵ B.Y. VLADİMİRTSOV, Moğolların İctimai Teşkilatı, s.91 vd.

Eski Türk devletlerinde yaylalar, birliği meydana getiren Türk boylarına ikta olarak verilirdi. Çin kaynakları, bu sosyal kaideye “Pu-lo” derlerdi. Moğol çağında “Nutuk” denen ve Türkçe’de yurt olarak adlandırılan bu şekilde verilen topraktır. Yaylaların bazıları ise, devletin veya hakanın malıydı ve bir yaz için kiraya verilirdi. Bu hak, Orta Asya’da çoğu zaman hayvan olarak alınırdı.⁵¹⁶ Mülkiyeti boya ait olan bu araziler beyler tarafından idare edilirdi ve kabileye bağlı ailelere taksim edilirdi.⁵¹⁷ Ailelere taksim edilen bu arazi üzerinde beylerin bir mülkiyet hakkı yoktu. Beyler ve kaganlar sadece toprakların verimini artırmaya çabalarlardı. Beyler, toprakları ailelere vergi veya kira karşılığında dağıtırlardı. Kagan, halktan vergi ve asker toplamak üzere Şad, Tegin, Tudun, Tarhan, İnal, Çur, İl-teber gibi ünvanları taşıyan kimseleri vazifelendirirdi. Bu idareciler, beyler ile kagan arasındaki münasebeti de yürütürlerdi.⁵¹⁸ Vergileri “kagan”ın toplaması, beylerin almaması, mülkün esas itibariyle devletin sayılmasının bir delilidir.

Eski hukuklarda devlet ile hükümdar birbirinden ayrılmamış olduğundan, toprak devletin, dolayısıyla hükümdarın mülkiyetindeydi. Hükümdar devlet arazisini hususî mülkü gibi tasarruf ederdi. Hakan maliklik sıfatının yanında devlet kudretinin sahibi sıfatıyla da hareket ederdi.⁵¹⁹ Bu yüzden toprağı kimin kullanabileceğine karar verebilmekteydi.

Türk devletlerinde toprak hiç bir zaman halkın tam mülkiyeti olmamıştır.⁵²⁰ Sultanın en mühim icraî vazifelerinden biri ikta tevcihidir. Devletin bir kısım toprakları üzerinde melik olarak vazife yapan prensler de ikta’da bulunmak zorundaydılar. Ayrıca

⁵¹⁶ B. ÖGEL, T.K.T.G. I, s.25 vd.

⁵¹⁷ Ö. İZGİ, a.g.e., s.88.

Tarlalar üzerindeki mülkiyet hakkı inhisari tasarruf hakkıdır. Bu mülkiyet hakkı bütün bir soya ait olmakla beraber, soy mülkiyetinden aile mülkiyeti doğar. Tarlaların sahibi aile reisi olurdu.

S.M. ARSAL, a.g.e., s.339.

⁵¹⁸ Ö. İZGİ, a.g.e., s.88.

⁵¹⁹ Halil CİN, Mirî Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşmesi, Konya 1987, s.65.

⁵²⁰ Mehmet DOĞAN, Kur’an ve Tarih önünde Türk’ün Muhasebesi, Ankara 1992, s.407.

Toprağın mülkiyetinin devlette olması, İslâmiyetin “Mülk Allah’ın tasarruf devletin” telakkisiyle Uyum göstermiştir. Mülk aslında Allah’ın ve onun adına yöneten padişahındır. Töre’ye göre, devletin başı padişah, varisi top yekûn millettir. M. DOĞAN, a.g.e., s.412 vd.

hakanlar, daha önceki hükümdar tarafından verilmiş iktaları tasdik etmek yahut sahiplerini ikta mıntıkasından uzaklaştırmak hakkına da sahiptiler. İkta sahibi, ikta sahasında devletin kudretini temsil etmekteydi.⁵²¹ Çünkü sultan adına vazifeliydi ve sultan ikta'ın asıl üst merciiydi.⁵²²

bc- Özel Mülk

Türkler'de özel mülk, başta toprak, beraberinde hayvan ve günlük hayatta kullanılan eşyalardan meydana gelirdi. Suci anıtında yer alan şu ifade, mülkiyet anlayışının ilk örneğini teşkil etmektedir: “Zengin idim ağılım on, at sürüm sayısız idi.”⁵²³ Bu söze dayanılarak, Türkler'de mülkiyet hakkının esasında Gök-Türkler zamanında ortaya çıktığı iddia edilmiştir.⁵²⁴ Hunlar'da her Hun'un bir tarlası vardı.⁵²⁵ Ziraatle uğraşan Türklerin başlıca serveti, küçük ziraat sahalarından ibaret olan tarlalarıydı. Göçebe Türklerin esas serveti ise, hayvan sürüleriydi. Bu yüzden göçebe Türkler hayvan sürülerine “tavar” ismini vermişlerdi. Bu tabir, eski Türkçe'de sadece serveti ifade ederdi.⁵²⁶ Kişi haklarının ve hürriyetinin teminatı olan hususî mülkiyet Türkler'de ailede mevcuttu. X. asırda Bulgarlar'da fertler arazilerinden elde ettikleri mahsulden hükümdara bir şey vermeyebiliyorlardı. Hazar hakanı ve idarecileri teb'anın mülküne el uzatamazlardı.⁵²⁷

XI. y.y. sonları ile XIII. y.y. başlarında Yarkend çevresinde düzenlenen tarla satışı senetleri de, bölgede halkın arazi sahibi olduklarını gösteriyor. Bunlar tarlalarını istediklerinde birisine satabiliyorlardı. Kaşgar'a yakın olan Doğu

⁵²¹ A. TANERİ, Osmanlı Devleti'nin ..., s.38.

⁵²² İlber ORTAYLI, Türkiye İdare Tarihine Giriş, Ankara 1996, s.145.

⁵²³ H.N. ORKUN, a.g.e., s.58.

⁵²⁴ Ö. İZGİ, a.g.e., s.88.

⁵²⁵ S.M. ARSAL, a.g.c., s.212.

⁵²⁶ S.M. ARSAL, a.g.c., s.339.

⁵²⁷ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.225.

Türkistan'daki Budist Uygur medeniyetinin tesiri neticesi, Karahanlı muhitinde de yerli örf ve âdetleri canlı kalmış ve toprak hususunda da eski an'aneler devam etmiştir.⁵²⁸

Uygur vesikalarında tarlaların ailelerin ortak malı olması ve fertler arasında paylaştırılmış oluşunu gösteren şu ifadeler dikkat çekiyor: “Buria ile bölüştüğümüz, bana ait olan altı üzüm bağı işçisiyle”; “Ağabeyim Kançu ile eşit olarak bölüştüğümüz” Bu misallerde görüldüğü gibi, satıcı kısmında isimleri geçenler, sadece mesuliyette birleşmiş kişilerdir. Uygurlar'da toprak satışı ile ilgili düzenlenen sözleşmelerin birinde, babanın ölümü hâlinde tarlanın oğula miras kaldığı görülmektedir. Vesikada başkasının ismi geçmediğinden oğul tek varis gözükmektedir.⁵²⁹ Ayrıca vesikalarda satıcılar ile alıcılar çoğunun akraba olduğu görülmektedir. Bu babadan kalan toprağın parçalanmaması düşüncesinden kaynaklanmıştır. Meselâ, bir vesikada şehire göç etmiş, kazancı yeterli olmadığından borçlanmak durumunda kaldığı için köydeki toprağını satmak isteyen bir kişi ile ilgilidir. O, toprağını alması için öncelikle tarlayı ortak kullandığı kişiye teklif yapmıştır. Bir başka vesikada ise, iki kardeş üzüm bağları ve bazı arazilerin karşılığı olan altı yüz yastuk paranın yüz yastuğunu büyük ağabeylerinin arısına veya çocuğuna vereceklerdir. Götürmezlerse senedi getirene vereceklerdir. Borç ödenmeden iki kardeş (Inç Buka ve Arug) ölür veya kaçarlarsa, Inç Buka'nın küçük kardeşi ve Arug'un oğlu borcu ödemek zorundadır.⁵³⁰ Bu örnekler mülkiyet hakkının borçlar için de geçerli olduğunu, mülk sahibinin ortadan kaybolması hâlinde borcun miras olarak varise intikal ettiğini göstermektedir.

⁵²⁸ R. GENÇ, a.g.e., s.281.

Uygur vesikaları gösteriyor ki, kişiler topraklarını satabiliyor, ipotek edebiliyorlardı. Yarıcıya da verebiliyorlardı. Ayrıca miras bırakabiliyorlardı. Bir vesikada tarlası olmayan Elçi isimli biri, başkasının tarlasını işletmeyi üstleniyor. Ekmek için gerekli olan tohum ve diğer masrafları iki taraf eşit olarak paylaşıyor. Ürüne de eşit olarak sahip oluyorlar. S.M. ARSAL, a.g.e., s.340 vd.

⁵²⁹ Ö. İZGİ, a.g.e., s.84.

Babadan miras kalan mülk bir başkası üzerinde görülse de, vesikalardan anlaşılıyor ki, satış ve borç alma durumunda diğer fertlerin mesuliyetleri ortaya çıkıyor. Ailenin söz sahibi kişisi sözleşme şartlarını yerine getiremediğinde, bu kişi veya kişiler mesul tutulmaktaydı. Ö. İZGİ, a.g.e., s.106 vd.

⁵³⁰ Ö. İZGİ, a.g.e., s.87 vd.

Türkler’de özel mülk olan eşyaların miras durumu da toprak gibidir. Evlenen kız ve erkek çocuklar ev kurarken ailesinden kendi hissesine düşenleri alırdı.⁵³¹ Çünkü bütün çocukların ana ve babalarının mirasında hisseleri vardır. Fakat babası hayatta iken babasından mal olarak ayrılmış ve müstakil bir ev kurmuş olan oğullar mirastan mahrum olurlar ve hisse alamazlardı. Aynı durum kızlar için de geçerliydi. Nitekim, evlenmiş kızlar evlendiklerinde bir miktar cihaz almışlarsa, bu durumda mirasdan hisse alamazlardı. Kocanın vefatından sonra hanımı mirasın yüzde yirmi beşini alırdı. Ayrıca miras bölüşülmeden önce getirmiş olduğu cihaz kocasından kalan mirasdan fazla olmuş ise bu fazlalığı da alırdı. Erkek varisler olmadığı zaman, evlenmiş kızlar da mirastan hisse alma hakkına sahiptiler. Babanın oturduğu evin varisi en küçük oğuldu. Evin varisi olan bu oğul, anasını ve üvey anasının yaşesini karşılamak ve evlenmemiş kız kardeşlerini terbiye etmekle mükellefti. Bunun yanısıra evlenmemiş kız kardeşlerine evlendikleri zaman cihaz vermekle de yükümlüydü. Bununla beraber, kız kardeşler evlendikleri zaman, alınacak kalın (başlık) da ona aitti. Kanunî mirasçılığın yanında vasiyet yoluyla varislik de vardı.⁵³²

Eski Türkler’de herkesin hayvanı da, kendi mülkiyetini ifade eden, kendi damgası ile damgalanırdı. Bu sebeple Gök-Türk kitabelerinde, bazen “tamgalık yılki”, yani mülkiyeti belirtilmiş sürü denirdi.⁵³³ Hunlar’da savaş esirleri de özel mülktü. Daimî bir kölelik olmamasına rağmen, savaşçılar kurtuluş bedeli alabilmek için köle elde etmek isteğindediler. Tanhunun savaş esiri elde eden savaşçıya bardakla şarap ikram etmesi, esirleri ona bağışlaması anlamına geliyordu.⁵³⁴

⁵³¹ E. GÜNGÖR, a.g.e., s.53.

⁵³² S.M. ARSAL, a.g.e., s.342.

⁵³³ B. ÖGEL, T.K.T.G. I, s.29.

⁵³⁴ C. ÜÇÖK- A. MUMCU, a.g.e., s.16.

III. BÖLÜM (DEVLET KURUMLARI)

A- DEVLET MECLİSİ

Devlet Meclisi için Türkler’de daha yaygın olarak “Kurultay” kelimesinin kullanıldığı sanılmakta ise de, bu doğru değildir. Kelime Moğolca olup Türk toplulukları tarafından da kullanılmaktadır. Halbuki Türklerde Devlet Meclisi karşılığı olarak kullanılan “Toy” kelimesidir. Bu en eski Türk vesikalarında dahi kullanılmakta olup, Türk destan ve efsanelerinde hemen her zaman rastladığımız bir ifadedir.¹

a- Toplantıları

Mo-tun Tanhu devrinden(m.ö. 209-174) beri devlet işleri ve dinî törenlerle ilgili olarak yılda üç defa toplanırdı.² Bu toplantılardan birincisi daha çok dinî niteliktedir ve senenin ilk ayında Tanhu’nun sarayında yapılıyordu. İkinci toplantı ilkbaharda beşinci ayda (miladî takvime göre Haziran’da) Ongin ırmağı vadisindeki Karakum şehrinde yapılıyordu.³ Çin kaynağı TS’E-FU YÜAN-KUI’nin belirttiğine göre, her yılın beşinci ve sekizinci ayında Tanrı’ya kurban kesmek Gök-Türkler’de

¹ O.Ş. GÖKYAY, Dede Korkut Hikâyeleri, İstanbul 1976, s.1; B. ÖGEL, T.M.I. s.118; Daha Fazla Bilgi için bk. İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.248 vd.; B. ÖGEL, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1984, s.216.

Toy kelimesi günümüzde Anadolu’da toplantıların yanında, eğlenceler düğünler için de kullanılmaktadır. Ancak bugün Türkiye’de yaygın olarak resmî toplantılar için “Kurultay” sözü kullanılmaktadır.

² Masao MORİ, “Kuzey Asyadaki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı”, İ.Ü.T.E.D., S.9, 1978, s.220; Sadri Maksudi ARSAL, Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947, s.203.

³ İ. KAFESOĞLU, a.g.e., s.246; Masao MORİ, a.g.e., s.20; Lajos LiGETİ, Asya Hunları, Attila ve Hunları, (nşr. Şerif Baştav), Ankara 1982, s.34; W. EBERHARD, Çin’in Şimal Komşuları

âdetti.⁴ Üçüncü toplantı atların semirdiği mevsim olan sonbaharda sekisinci ayın beşinci günü (Şansi'de "Ma-i" bölgesinde Tai-lin'de) yapılırdı; hayvan mevcudu, devletin insan ve askerî gücü tespit edilirdi.⁵ Ayrıca mevkiler(orun), damgalar, semboller(ongun) ve ünvanlar meclis toplantılarında verildi.⁶

Dede Korkut hikâyelerinde Salur Kazan Han, maiyetindeki Üç-ok ve Boz-ok beylerini zaman zaman topluyordu, umumî işleri görüşüyorlardı. Onlara ve kalabalık halk kitlelerine toy vererek doyumluk dağıtıyordu.⁷ Bu toylar, Devlet Meclisi'nin toplantılarının Oğuzlar'da görünüşüdür. Salur Kazan, Üç-ok ve Boz-ok beyleri için her yıl bir defa büyük bir toy düzenlerdi. Toy'da yenilip içildikten sonra, Kazan Han, Hatununun elinden tutarak dışarı çıkar ve davetliler toyun verildiği yerdeki tüm eşyayı yağmalardı.⁸ Bu halkın refahını sağlamak, yoksulların doyurulması için uygulanan bir gelenektir. Bu yolla toplumun ihtiyaçları karşılanıyordu. Böylece sosyal çatışmalar önlenip, toplumun huzuru korunuyordu.

Reşideddin'in Oğuznâmesi'nde Oğuz Han yurduna dönünce bunun şerefine verdiği toy için doksan bin koç ve dokuzyüz kısrak kesilmesini emretmiştir.⁹ Dede Korkut Oğuznâmeleri'nden, beylerin muhtelif vesilelerle toplandıkları meclislerde (toylarda) attan aygır, deveden buğra ve koyundan koç kesilirdi, tepe tepe et yığılırdı, göl gibi kırmızı sağılırdı.¹⁰ Bu da göstermektedir ki, toylarda kurban kesmek, ziyâfet vermek bir gelenektir.

İkinci toplantıda Tanrı'ya ve atalara kurban sunulurdu. Gök-Türkler'de her yaz bütün ileri gelen devlet adamları kaganın önderliğinde kurban sunmaya giderlerdi. Kagan bu işi önce gizlice yapar, sonra senenin beşinci ayının ortasında bütün halkını on beş gün süreyle toplar ve Ötüken'de hep beraber Gögün ruhuna (Tanrı'ya) kurban

(nşr.Nimet Uluğtuğ), Ankara 1942, s.87.

⁴ Ahmet TAŞAĞIL, Gök-Türkler, Ankara 1995, s.113.

⁵ S.M. ARSAL, a.g.e., s.204 vd.; B. ÖGEL, T.K.G.Ç., s.89.

⁶ B. ÖGEL, a.g.e., s.216.

⁷ O.Ş. GÖKYAY, a.g.e., s.119 vd.

⁸ A. TANERİ, a.g.e., s.81.

⁹ A.Z.V. TOGAN, Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznâmesi), İstanbul 1982, s.47.

sunarlardı.¹¹ Ayrıca hakan, önemli meseleler hakkında beylerin fikirlerini alır ve toplantılarda onlara serbest oy verme hakkı tanır.¹² Bu toplantıda hükümdarlık tasdik edilir veya yeni Tanhu seçimi yapılırdı. Gerekliğinde idareye geniş icra yetkileri verilir (yani Töre 'kanun' ye yeni hükümler konulur) ve bütün ülke meseleleri üzerinde umumî müzakereler açılarak, görüşülüp karara bağlanırdı.¹³

Oğuz Destanı'nın bir parçası olan Türkmenlerin Şeceresi'nde "Dede Korkut başta olmak üzere bütün Oğuz ili yığıldı. İnal Yavı'yı han olarak tahta çıkardılar." denmiştir.¹⁴ Manas Han'ın Kırgızlar'ın hanı ilan edildiği toplantı da "Devlet Meclisi" (Toy) toplantısı niteliğindedir.¹⁵ Gök-Türklere tâbi olan Kitanların sonradan kurduğu Hitay Devleti'nde de Türkler'in benzeri bir seçim görülüyordu. Bunlarda devlet reisi devleti meydana getiren dokuz kabilenin reisleri arasında seçilirdi.¹⁶ Cengiz Han'ın yasalarına göre de , hânedan azasından yurtluk verilenler, kurultayda bir kagan seçecekler ve ona tâbi olacaklardır.¹⁷

Nitekim, Hânedan üyelerinden hangisinin hükümdar olacağı kararının alınmasında nüfuzlu aile ve kabilelerin yanında bazı büyük devlet memuru ve oymak reislerinin çok etkili olduğunu gösteren belgeler bilgileri olduğu belirtilmiştir.¹⁸ Bundan

¹⁰ F. SÜMER, Oğuzlar (Türkmenler), İstanbul 1980, s.392 vd.

¹¹ Ahmet TAŞAĞIL, Gök-Türkler, Ankara 1995. s.113.

¹² A. TANERİ, T.D.G., s.117.

¹³ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.246.

¹⁴ M. NİYZAZI, a.g.e., s.74.

¹⁵ Bk. Abdülkadir İNAN, Manas Destanı, İstanbul 1972, s.19.

¹⁶ B. ÖGEL, Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar) I, Ankara 1993, s.298.

¹⁷ M. NİYZAZI, a.g.e., s.87.

Orta Asya kavimlerinde reis tayini teorik olarak bir nevi seçimle yapılıyordu. Bunun yanında reis adayının kabiliyet ve kudreti, her çağda ağır basan bir faktördü. Bununla beraber hakimiyetini zorla kabul ettiren hükümdarlar için bile, sembolük olarak bir tür seçim yapılırdı. Mahmut ARSLAN, Kutadgu- Biligdeki Toplum ve Devlet Anlayışı, İstanbul 1987, s.51. Bu seçim Toy'da olurdu. Devlet Meclisi'nin üyeleri hânedan mensuplarından devleti en iyi idare edebileceğine, halka hizmette başarılı olabileceğine inandıklarını seçerlerdi. Zaman zaman başka faktörler de rol oynardı. Meselâ, İşbara Kagan, ölen Ta-pa (Taşpar) Kagan'ın yerine Anlo'nun geçmesini sağlamış, o başarısız olunca devlet adamları tahta İşbara Kagan'ı çıkarmışlardır. A. TAŞAĞIL, Gök- Türkler, s.115 vd. Ayrıca, devlet adamlarının tercihinin de tesirli olduğu muhakkaktır. Daha sonraki devirlerde bununla ilgili bir çok örnek mevcuttur.

¹⁸ M. ARSLAN, Kutadgu- Biligdeki Toplum ve Devlet Anlayışı, İstanbul 1987, s.7.

başka devlet merkezindeki idarecilerin hükümdara çeşitli nasihatlerde bulduklarını, “Tanhu”nun tahta çıkışına karıştıkları ifade edilmiştir.¹⁹ Nasihatlerde bulunmaktan kasıt, danışma olmalıdır. Demek ki, hükümdar meclis dışında bir takım konularda devlet adamlarının fikirlerini alıp ona göre kararlar veriyordu. Tanhu Mo-tun’un tahta çıkışı sırasında Tung-hular’la çıkan problemlerle ilgili olarak danıştığı kimseler de bu hükümet üyeleri olmalıdır..

Nitekim, Mo-tun Tanhu tahta çıktığında, Tang-huların talepleriyle karşılaştı. Onlar Hun tanhusundan önce atını, sonra cariyelerinden birini, ardından toprak istediler. O, Tunghulara cevap verirken, merkezde bulunan devlet ileri gelenlerine danıştı.²⁰ Gök-Türkler’de İşbara Han’ın seçimi dolayısıyla devletin ortasındaki (yani başkentteki) vezirlerden ve gene aynı yerdeki generallerden söz edilmektedir.²¹

Üçüncü toplantıdaki hayvan ve insan mevcudunun tespit edilmesi, bu toplantının seferlerin dönüşünde olduğunu gösteriyor. Komşu ülkelere yapılan akınlar sonucu asker kaybı ve alınan ganimetler arasında hayvanların da bulunabilmesi, bahara doğru dünyaya gelen hayvanlar olması sebebiyle bu sayım gerekiyordu. Kuşkusuz ki, toplantılar her sene düzenli olarak yapılamıyordu. Bilhassa savaş zamanlarında toplantılar yapılamıyordu.

Toy toplama sebeplerini iki kısma ayırabiliriz:

¹⁹ M. MORİ, a.g.m., s.216 vd.

²⁰ B. ÖGEL, B.H.i.T. I, Ankara 1981, s.224 vd.

²¹ M. NİYZAĞI, Türk Devlet Felsefesi, İstanbul 1996, s.74.

aa- Devletin ve Ülkenin Meselelerini Görüşmek İçin Düzenlenen Toylar:

Hükümdarın Tahta Çıkınca Toy Toplaması:

Hükümdarlar tahta çıktıktan sonra da toy toplardı. Alp Aslan cülûsundan on beş yirmi gün sonra büyük bir şölen vermiştir,²² ki bu toy ziyafet değil, İslâmiyetin kabulünden önce Türk devletlerinde görülen meclis toplantılarının benzeri olmalıdır.

Ülke Meselelerinin Görüşülmesi İçin Toy Toplanması

Oğuznâme’de belirtildiğine göre, Oğuz Han, Hind seferinin ertesi yılı kuzey ülkelerini feth etmek niyetinde olduğundan atlarını semirtmek üzere Ortaq ve Kurtaq’a hareket etti. Yolda beyleriyle “kengeş” ederek, Hind yörelerinin meselelerinin halli için kararlar aldı.²³ Altaylar’a sürülmüş olan Kırgızlar’ın başına geçen Manas, Talas’da Kalmukların tutsağı olan Kırgızların başında bulunan Alp Koşay ile buluşmuştur. Beraberce Kalmuk-Kıtaylar ile mücadeleye karar vermişlerdir. Altaylara dönünce bu kararı hayata geçirebilmek için kurul toplamışlardır.²⁴ Bu örnekler de göstermektedir ki, eski Türkler’de ülke meselelerini görüşmek için toy toplanır ve önemli kararlar bu toylarda alınır.

ab- Eğlence Sebebiyle Yapılan Toy Toplantıları

Ziyafet ortamındaki toy İslâmiyet’ten önceki devirde başlayan bir gelenektir. Günümüzde de bazı yörelerde yapılmaktadır. Geçmişte doğum, bey oğlunun ilk avı, bir dilekte bulunma, bir felaketten kurtulma gibi her hangi bir sevinç

²² A. TANERİ, T. D. G., s.117.

²³ A.Z.V. TOGAN. a.g.e., s.22.

²⁴ A. ÖZTÜRK, Çağları İçinde Türk Destanları, Erzurum 1980, s.299.

vesilesiyle düzenlenirdi. Ayrıca düğün ve sünnet düğünü esnasında da toy düzenlenirdi.²⁵

Sevinç Vesilesiyle Toy Düzenlenmesi

Uygurca yazılı Oğuz destanında; Oğuz üç oğlu olunca toy düzenliyor, yani şölen veriyor:

‘Toy yaptı, şölen verdi, çok büyük toy toylattı
Varlık verdi iline.’

.....

‘Oğuz kırk masa ile, sıra dizdirmişti,
Türlü şaraplar ile aşlar pişirtmiş idi,
Halk oturdu sofraya, ne kırmızlar içtiler,
Ne şaraplar içtiler, ne tatlılar yediler.’²⁶

Bu ifadeler gösteriyor ki, Oğuz Han toy sırasında halkı doyurmuş, zenginleştirmiştir. Kırk masa kurdurmuş ki, ziyafetten oldukça çok kimse istifade etmiştir. Türlü yemekler, tatlılar yenmiş, şaraplar içilmiştir. Halk her zaman bulamadığı şeylerden nasiplenmiştir.

Oğuz Kagan,

‘Ey benim beylerimle ilimin ey budunu!
Sizlerin başınıza ben oldum artık kağan,
Elimizden düşmesin ne yayımız ne kalkan!
Damgamız olsun bize, yol gösteren buyan!

Alpler olun savaşta, Bozkurt gibi uluyan!’²⁷ demiştir. Ava giden oğulları altın bir yay ve üç gümüş ok bulup getirdiklerinde Oğuz Han, toy toylamış, bey, halk gelmiş ve müşavere etmişlerdir.²⁸

²⁵ A. TANERİ, a.g.e., s.253 vd.

²⁶ A. ÖZTÜRK, a.g.e., s.146.

²⁷ B. ÖGEL, T.M. I, s.118 vd.

Salur Kazan Han, tutsak düşmüş, oğlu Uruz onu kurtarmaya gitmiş kafirler Kazan Bey'i oğlu Uruz ve adamlarına karşı dövüştürmüşlerdir. Cenk sırasında Kazan oğlunu tanımış, kendisini tanıtmış. Oğlu onu alıp yurtlarına götürmüş. Kazan Han, yedi gün yedi gece toy, düğün etmiş ve yemiş içmişlerdir.²⁹ Manas destanında anlatıldığına göre de, Manas Han, Aladağ taraflarına yaptığı seferden dönünce, babası Cakıp Ağa, oğlunun uzak ve tehlikeli seferden sağ salim dönüşü sebebiyle ziyafet düzenlemiştir. İki yüz büyük tulum dolusu kırmızı hazırlatıp, pek çok hayvan kestirmiştir. Ayrıca Manas Han Şooruk Han'ı yenince, Şooruk Han onunla anlaşmak için başta kendi kızı Akılay olmak üzere otuz güzel kız ve altın-gümüşle beraber yanına gitmiştir. Kızlar Kırgız askerlerinden beğendikleri ile Akılay'da Manas ile evlenmiştir. Manas Han bu zafer dolayısıyla bir toy yapmıştır. Manas Han Gökçeğöz ve Kâzmakan ile yaptığı savaşı kazandığında büyük bir ziyafet (toy) vermiştir. Kırk gün, kırk gece yeme, içme ve eğlence olmuştur.³⁰

Ad Koyma Vesilesiyle Toy Toplanması

“Ak-Han ve Altın-Taylı” adlı Altay masalında Ak-Han'ın yetmiş yaşından sonra sahip olduğu oğlu bir kaç ay içinde büyüyüp kendisine ad konulmasını istemiştir. Buna çok memnun olan babası, büyük bir toy toplamış, halkına ziyafet vermiştir. “Altun-Han ve oğlu Kara-Atlı Pergen” adlı Şor masalında da, yaşlı Altun-Han'ın bir oğlu olmuştur. Baş düşmanı Kuskun Alp, hanı öldürmüş, bir kuyuya saklanmış olan oğlunu bulmuştur. Kılıç istemeyen bu çocuğu yakacak iken, çocuk, amcası tarafından kaçırılmıştır. Çocuk bir gün obanın birinde kendisine sataşan bir oğlanı bir yumrukta bayıltmıştır. Buna sevinen amcası, ad konması için toy toylatıp attan aygır, sığırdan boğa kestirmiş, tulum tulum kırmızı yığdırmıştır. Manas öldüğünde onun kardeşlerinden biriyle evlenmeyi kabul etmeyen eşi Kemekey Hatun istenmeyince, oğlunun hayatını da

²⁸ W. BANG- G.R. RAHMETİ, Oğuz Kağan Destanı, (nşr. Muharrem Ergin), İstanbul 1970, s.14.

²⁹ O.Ş. GÖKYAY, a.g.e., s.236.

³⁰ A. İNAN, a.g.e., s.21 vd.

tehlikede görerek babası Karahan'ın yurduna kaçmıştır. Babası kızını yanında alıkoymuş ve onun için şölen vermiş, halka ziyafet çekmiştir. Kısraklar kestirip, dağ gibi et yığmış, henüz ad konmamış torununu ad sahibi yapmak için Ak sakallıları ve Kara sakallıları toplamıştır.³¹

Yukarda ki örneklerde görüldüğü gibi Toy toplantıları sırasında kurbanlar kesiliyor, ziyafet veriliyor ve bir bayram havası yaşıyordu. Daha sonra ki dönemlerde şölen ve düğünlere toy ismi verilmesi bu yüzdendir.

Yine yukarıdaki ifadelerle dayanarak diyebiliriz ki, devlet meclisinin toplanması eski Türkler'in önemli geleneklerinden biridir. O zamanki inançlara göre olağanüstü sayılacak -ad koyma, hükümdarın tahta çıkışı veya eğlence- durumlarda devlet meclisi toplanırdı. Nitemin hükümdara kutun Tanrı tarafından verilmiş olduğu inancına rağmen devletle ilgili meseleler devlet meclisinde görüşülür ve hükümdar ülkesini ilgilendiren önemli kararları bu meclis görüşmelerinden sonra verirdi. Ayrıca bu toplantılar o devirlerde dahi Türkler'de sosyal yaşantının ne derece ilerlemiş olduğunu göstermektedir. Nitekim bu toplantılarda kurbanlar kesilmesi ve yoksullara dağıtılması toplumun huzurunun sağlanması açısından önemliydi ve halkın refahının yükseltilmesi amacını taşıyordu.*

b- Katılanlar

Kurultaya hânedan azası ile kumandan ve memurlar katılıyordu. Bu yüzden prenslerin han ilan edildiği toplantılar, tam bir seçim meclisi olmadığı iddia edilmiştir.³²

Attila zamanında (448) Bizans elçi heyetine dahilolarak Hun başkentine giden Priskos, Bizans tekliflerini müzakere eden bir Hun "Seçkinler Meclisi" (Logades) nden bahsetmiştir. Asya'da Tabgaç Devleti'nde böyle bir meclis (Devlet ve

³¹ B. ÖGEL, T.M. I, s.317 vd.

* Uygur Devleti'nde fakir ve yoksul kimse bulunmadığı rivayet edilmektedir. Çalışmayan veya kazanamayan vatandaşlara Uygur Kagani yardım ederdi. A. TANERİ, Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi Ve Saray Hayatı Teşkilâtı, Ankara 1970, s.19.

Nazırlar Meclisi), Hazar Hakanlığında bir "İhtiyar Meclisi" mevcuttu.³³ Gök-Türkler'de yılda iki defa toplanan "Devlet Meclisi" ileri gelen devlet adamları ve halkı temsil eden kimselerden meydana geliyordu.³⁴ Bilge Kagan'ın Kültigin abidesinde yer alan ve toyda söylediği nutkunda; "Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kaganı, bu zamanda oturdum. Sözümü tamamiyle işit. Bilhassa küçük kardeş yeğenim, oğlum, bütün soyum, milletim, güneydeki (sağ tarafta) Sadapıt beyleri, kuzeydeki (sol tarafta) Tarkat (Tarhanlar), buyruk beyleri, Otuz Tatar ..... Dokuz Oğuz beyleri, milleti! Bu sözümü iyice işit, adamakıllı dinle."³⁵ sözlerinden anlaşıldığı gibi, tanhunun başkanlığında ve hatunun, teğinlerin huzurunda başlayan toplantıya hükümet üyelerinin, asker-sivil bütün başbuğların, diğer yüksek makam sahipleri, tâbi Hun boyları ve yabancı zümrelerin temsilcileri de katılırdı.³⁶ Kültigin kitabesinin, "Dokuz Oğuz beyleri, milleti! Bu sözümü iyice işit, adamakıllı dinle."³⁷ cümlesi ve Oğuz destanının bir parçası olan Türkmenlerin seçeresi'nde görebildiğimiz, "Dede Korkut başta olmak üzere, bütün Oğuz ili yığıldı",³⁸ ibaresi Toy'a toplantının yapıldığı yerdeki halk da katılmaktaydı.*

Uygur Devleti sarayında hükümdara yol gösteren ve fikir veren danışmanlar bulunurdu. Bunlara toyanç ve kengeşçi adı verilirdi. Zaman zaman toplanan kengeş meclisi devlet yönetimine açıklık getirirdi.³⁹ Karahanlılar'da müşavirlerin devlet idaresinde mühim rollerinin olduğu ve dolayısıyla eski bir Türk

³² S.M. ARSAL, a.g.e., s.81.

³³ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.247.

³⁴ A. TAŞAĞIL, a.g.e., s.113.

³⁵ M. ERGİN, a.g.e., s.17.

³⁶ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.246; M.MORİ, a.g.m., s.220.

³⁷ M. ERGİN, a.g.e., s.17.

³⁸ M. NİYZAİ, a.g.e., s.74.

* Cengiz Han devletinde ise, yalnızca devlet kurucuları ile hânedan üyeleri Kurultay'a iştirak ederdi. Bu bakımdan W. Barthold, Türkleri demokrat, Cengiz İmparatorluğunu aristokrat olarak nitelenmiştir. R. GENÇ, Karahanlı Devlet Teşkilâtı, İstanbul 1981, s.24. Altın Orda Hakanlığı'nda ise, sağ ve sol kol orda emirleri, tümen beğleri ve kabilelerin emirleri kurultaya katılırdı. Mustafa KAFALI, Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul 1976, s.122.

³⁹ A. TANERİ, T.D.G., s.20.

geleneği olan danışmanlık (meclisin fonksiyonunun) belli ölçüde devam ettirilmekteydi.⁴⁰ Peçenekler’de mühim kararlar Meclis(Komenton) te alınırđı. Oğuzlar’da millet işleri, tirnek (dernek) lerde müzakere edilirdi. Tuna Bulgar Devleti’nde de bir millet meclisi bulunurdu.⁴¹ Halife’nin Bulgarlar’a gönderdiği ve İbn Fazlan’ın da bulunduğu elçilik heyeti Oğuz Yabgu Devleti’nde Sübaşı ile görüşüp bir süre kalmış. Heyet, daha sonra esas hedefleri olan Bulgar ülkesine gitmek için Sübaşı’ndan izin istermiş. Sübaşı konuyu görüşmek için Tarhan, Yınal gibi kendinden sonraki idarecileri toplantıya çağırır. Kurul yedi gün boyunca yapılan celseler sonucunda, elçilik heyetinin yoluna devam etmesine müsaade etmiştir.⁴²

Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda da, mühim hususların danışıldığı “Alimler ve İhtiyarlar Meclisi” adını taşıyan bir kurum mevcuttu.⁴³ Bu meclislerin hepsine “Devlet Meclisi” saymak doğru değildir. Nitekim Avrupa Hun , Tabgaç ve Hazar devletlerindeki daha ziyade “Nazırlar Meclisi” niteliğini taşımıştır.⁴⁴

c- Devlet Hayatındaki Yeri

M.Ö. 55’de Tanhu Ho-han-yeh ile kardeşi Çi-çi taraftarları arasında şiddetli münakaşalara yol açan ve Hun birliğinin bölünmesine sebep olan müzakereler bu mecliste yapılmıştır.⁴⁵ Bu, dünya tarihinde devlet hayatında milliyetçilğin ilk görünüşüdür. Mo-tun’un ilk Tanhu’luk yılında komşu Tung-hular ile siyâsî ilişkiler konusunda ortaya çıkan problem mecliste olmasa bile, küçük çaptaki nazırlar toplantısında görüşülmüştür.⁴⁶ Bu konunun bakanlar kurulunda görüşülmüş olması

⁴⁰ R. GENÇ, a.g.e., s.247.

⁴¹ İ. KAFESOĞLU, a.g.e., s.247 vd.

⁴² İbn Fazlan Seyahatnâmesi, (nşr. Ramazan Şeşen), İstanbul 1975, s.38 vd.; Ayrıca bk. Mehmet KÖYMEN, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Kuruluşu(İslâm âlimine Girmeden Önce Selçuklular)” *D.T.C.F.* X V/1-3, Ankara Mart-Haziran 1957, s.100.

⁴³ A. TANERİ, T. D. G., s.142.

⁴⁴ İ. KAFESOĞLU, a.g.e., s.248.

⁴⁵ Akdes Nimet KURAT, Peçenek Tarihi, İstanbul 1937, s.136.

⁴⁶ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.247.

ihtimali akla daha yatkındır. Çünkü Tung-hu elçilerinin her gelişinde Tanhu'nun devlet meclisi üyelerini toplaması mümkün değildir.

Tabgaç, Gök-Türk ve Uygur hakanlıklarında, hükümetten ayrı olarak, siyâsî, askerî, iktisadî ve kültürel bütün meselelerin görüşülüp karara bağlandığı bir büyük meclis bulunuyordu. Meselâ, ünlü Tabgaç hükümdarı T'ai-wu, ülkesinde Budizm propagandasını yasaklama kararını, başbakanın yardımı ile devlet meclisinde aldırıştır.⁴⁷ Gök-Türk Devleti'nde Hakan Bilge (716-734) nin Gök-Türk şehirlerinin surlarla çevrilmesi ve Budizm ile Taoizm'in ülkede propaganda edilmesi için yaptığı teklif meclis tarafından tasvip edilmemiştir.⁴⁸ Bu meclis Gök-Türkler'de törenin tatbikatını kontrol ediyordu. Tao-Po Hakan'ın 581'de ölümü üzerine, yeni durumu değerlendiren bu meclis niteliğindeki kurul, hakanlığa aday Talo-pien'i anasının hatun olmadığı gerekçesiyle reddetmiştir. Daha sonra da hânedandan olan İşbara'yı tahta çıkarmıştır.⁴⁹

Bozkır kabile hayatına bağlı bir kurum olarak ortaya çıkan toy İslâmiyet döneminde zaman zaman sembolik olarak bir değer taşımış olsa da, bu kurum, Orta Asya'da daima önemli olmuştur.⁵⁰ Bu meclis, taşıdığı büyük ehemmiyet, kuruluş tarzı ve idarî-siyâsî fonksiyonundan dolayı çeşitli araştırmacılar(F.Hirth, De Grout, L.W.Schmid, B.Szasz) tarafından, "Devlet Meclisi" veya "Millet Meclisi" olarak vasıflandırılmıştır.⁵¹

Toy'a Tanhu veya hakan seçimi sırasında ve hükümdar herhangi bir

⁴⁷ İ. KAFESOĞLU, a.g.e., s.248 vd.

⁴⁸ Ahmet TAŞAĞIL, Bilge Kağan'ın Vasiyeti, İstanbul 1996, s.24.

⁴⁹ İ. KAFESOĞLU, Kutad-gu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, İstanbul 1980, s.33.

Görüldüğü gibi, Türkler'de toy, iktidarın devredilmesini, temerkücünü(merkezileştirilmesi) ve şahsileştirilmesini sağlayan sosyal olduğu kadar politik bir kavramdır. Tarık Zafer TUNAYA, Türkiye'nin Siyasi Gelişmeleri, İstanbul 1970, s.35; Ziya GÖKALP, Türk Medeniyeti Tarihi, İstanbul 1976, s.178.

Tanhu'nun gücü, bu meclis tarafından sınırlandırılmıştır. Bunu dikkate alırsak Türk hükümdarını müstebit kabul etmek mümkün değildir. M.MORİ, a.g.m., s.220.

⁵⁰ Halil İNALCIK, "Kutadgu-Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", R.R. ARAT İçin, Ankara 1966, s.271.

⁵¹ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.250.

sebeple toplantıda bulunmadığı zaman devlet müşaviri(başbakan) başkanlık ederdi. Bunun ünvanı Aygucu veya Üge (öge)dir. Toy'a katılan kişilere Toygun denirdi.⁵² Karahanlılar'da ise danışmanlar Öge, Kök-Ayuk ve Er-Ögü ünvanlarını taşıyorlardı.⁵³ Bunlar Gök-Türk ve Uygur Devletleri'nde hükûmet başkanı durumundaydılar.⁵⁴

B- HÜKÜMET VE İDARECİLER

Hükûmet devlet işlerini yürüten kurumdur. İdareci, ülkenin ve devletin belli işlerini yapmakla vazifeli kimsedir. Z.Gökalp'e göre Türkler'de Hükümet teşkilatı, "Müstakil Beyler" devrinde başlamıştır.⁵⁵ Çin kaynaklarının Hunlar'dan beri varlığından bahsettiği bakanlar, idareyi tanzim eder dış ilişkileri düzenlerdi. Tabgaçlar'da da bir bakanlar kurulu vardı.⁵⁶ Hazarlar ve Oğuzlar'da da devletin fiili idaresi ile hükümdar meşgul olmamakta, devletin ileri gelenleri devletin iç ve dış işlerini hakan adına idare etmekteydiler.⁵⁷ Büyük Selçukluların taşra idarecileri Büyük Divan'a bağlıydılar.⁵⁸

Türk devlet teşkilâtında devlet başkanlığı, yasama kurulu (Toy) ve hükûmet birbirlerinden ayrı müesseseler halindeydi ve fonksiyonları farklıydı.⁵⁹ Türk devletinde siyâsî, iktisadî ve kültürel meselelerde kararlar alınan en yüksek kuruluş olan Toy'un ihtiyaç duyulan anda toplanması müşküldü. Vazifeleri icabı geniş hakanlık arazisinde dağınık olan toygunların süratle bir araya gelmesi imkânsız gibiydi. Nihayet toy kararlarının memleket çapında ve ahenk içinde uygulanmasını sağlamak ve icraati takip etmek için ayrı bir kurul şarttı. Bu, bakanlardan oluşan hükûmettir. Türk

⁵² İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.250.

⁵³ R. GENÇ, a.g.e., s.247 vd.

⁵⁴ M. NİYZAZİ, a.g.e., s.92.

⁵⁵ Ziya GÖKALP, Türk Devleti'nin Tekâmülü, (nşr, Kâzım Yaşar KOPRAMAN), Ankara 1981, s.36.

⁵⁶ İ. KAFESOĞLU, a.g.e., s.251.

⁵⁷ M. KÖYMEN, 'Büyük Selçuklu imparatorluğunun Kuruluşu- islâm Alemine Girmeden önce Selçuklular', DTCF XV/1-3, Mart-Haziran-Eylül Ankara 1957, s.99.

⁵⁸ M. NİYZAZİ, a.g.e., s.119.

⁵⁹ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.253.

devletlerinin hükûmet üyelerinin sayısı zaman zaman değişmekle beraber Gök-Türk ve Uygur hakanlıklarında dokuzar bakan mevcuttu. Avrupa Hunları'nda ünlü devlet adamı Onegesios (Türkçesi on iki veya onüç) başbakan durumundaydı. Bizans'ın 448'deki barış teklifi onun başbakanlığında bir kurul tarafından görüşülmüştür. Gök-Türkve Uygurlar'da meclisi idare ettikleri görülen aygucı ve ügeler başbakan durumundaydılar.⁶⁰ Hükûmetin idarenin merkezi, karar mercii olduğu görülmektedir. Bütün idareciler hükümet (yahut dîvan)ın kararları doğrultusunda iş görmekteydi.

Balasagunlu Yusuf, hizmet kapısında yükselebilmek için vazifelinin liyâkatli olması, iyi yetişmesi ve denenmesi üzerinde ısrar etmiştir. Buna örnek olarak eserinin kahramanı Ay Toldı'nın yükselişini işlerken; "O, günden güne hizmetini arttırmakta ve hükümdar da onu günden güne yükseltmekte idi. Beyler, kulları hizmetlerinden dolayı yükseltirler. Hizmeti makbule geçtikçe küçükler yükselir. Kul hizmeti sayesinde bey olur."⁶¹, "İnsan kapıda hizmet etmek isterse bu işe küçük yaşta başlamalıdır. İlk önce töre ve usûl öğrenmeli, hareketlerini buna göre düzelterek giriş ve çıkış tarzlarını bilmeli, tavır ve hareketleri edep dairesinde olmalıdır."⁶² ve "Vazifeliler mütevazi, büyüğüne hizmet etmesini ve dilini tutmasını bilen kişiler olmalıdır. Bunlara dikkat eden ve hizmette başarılı genç, beyine yakın olur, merhaleleri çabuk geçer ve huzura, ilgili yerlere girip çıkabilir, dilek ve ricaları usulünce arz edebilir. Bey bu mertebeye erişen küçük rütbelilerin yapacağı işleri tayin eder. Bunlar hizmette akıllı ve dürüst tabiatlı olmak şartıyla çabuk yükselip ikbale ererler."⁶³ demiştir.

Yusuf Hâs Hâcib'e göre devlet adamının iyisi, hizmetkâr ve memur anlamında "ilçi-kişi", "işçi" ve "tapuqçı" unvanlı vazifelerden küçükken hizmete girip benlik ve gurur duygusunu bir kenara bırakanlardır.⁶⁴ İyi nişancı ve cesur olanlar

⁶⁰ İ. KAFESOĞLU., a.g.e., s.251 vd.

⁶¹ Yusuf Hâs Hâcib, Kutadgu-Bilig II, (nşr. Reşid Rahmeti Arat), Ankara 1991, b.610-612.

⁶² Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.203, 5371,4032.

⁶³ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.4039-4045.

⁶⁴ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.203, 5371,4032.

okçu-yaycı, doğru tabiatlı tamgacı, tavrı ve hareketi temiz ve yüzü güzel olanlar idişci (saki), yazı ve hesap işini bilenler haznedar (acıcı), yazısı, anlayışı ve zekâsı iyi olanlar bitigçi (kâtip) olur.⁶⁵ Tapugçı'nın hükümdara bağlı, doğru, çalışkan, görgülü ve töreli olması beklenir. Doğrudan hakana bağlı olan Yalvaç'tan ise bilgili, görgülü, anlayışlı, akıllı olması ve toplum eğlencelerinden(cirit, çevgen, av, satranç vb.) anlamasıdır.⁶⁶ Demek ki, idareciler kabiliyetine, bilgi ve becerisine göre seçilmekte ve yükselebilmekteydiler.Yapılacak işe göre insan seçilirdi. Aksi bir uygulamanın olduğu her devlet sarsılmış, hattâ çökmüştür.

Kaynaklarda Türk hükümet üyelerinin her birinin hangi işleri gördüğüne dair açık bilgilere rastlanılmamaktadır. Ancak bazılarının(Çor, İlteber vb.) taşrada birer asker-vali durumunda oldukları, bazılarının (Tudun vb.) ise, vergi işleriyle uğraştıkları tahmin edilebilir.⁶⁷ Hakandan boy beylerine kadar bütün vazifelilerin kendilerine göre hak ve yetkileri vardı. Meselâ Yabgular savaş ve barış yapmaya kendileri karar verirdi. Yabgu veya tegin ünvanı taşıyan prensler boy beylerinin üstünde en büyük memurlardı.⁶⁸ İdarecilerin rütbe sıralaması ast-üst durumu da dönemlere göre değişiklik göstermekteydi. Gök-Türk ve Uygurlar'da hükümet dokuz bakandan oluşuyordu.⁶⁹ İslâm öncesi Türk devletlerindeki idarecilerin ünvanları ve sıralanışı hususunda Çin kaynakları şunları belirtiyor:

Orhun kitabeleri ve Çin kaynaklarından anlaşıldığına göre, Gök-Türk Devleti'ndeki başlıca idareciler Şadapıt, Tarkan(veya Tarhan), Buyruk, Yabgu, Şad, Tegin, Alpagu,Tudun,⁷⁰ Apa-tarhan, Çur, Elteber (ilteber),Tamgacı, Sübaşdır.⁷¹ Kaşkarlı Mahmud, şad ,sorgun, tegin, tudun, tutuk, tarkan, inal, çor, kölerkin, ilteber,

⁶⁵ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.4039-4045,4046-4048.

⁶⁶ A. DİLAÇAR, 900.Yıl Dönümü Dolayısıyla Kutadgu-Bilig İncelemesi, Ankara 1972, s.150.

⁶⁷ İ. KAFESOĞLU, a.g.e., s.253.

⁶⁸ M. NİYAZI, a.g.e., s.115.

⁶⁹ Orhan TÜRKDOĞAN, Türk Tarihinin Sosyolojisi, Ankara, s.143.

⁷⁰ C. ÜÇÖK - A. MUMCU, Türk Hukuk Tarihi, Ankara 1976, s.21 vd.; S.M. ARSAL, Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947, s.273 vd.

⁷¹ C. ÜÇÖK - A. MUMCU, a.g.e., s.22.

yuğruş gibi ünvanlar yer almıştır.⁷² Bu ünvanları taşıyan yüksek memurların hakan ile beyler arasındaki ilişkileri düzenlediğini, askerî ve malî hizmetleri ifa ettiğini belirtilmiştir.⁷³ Bu idarecilerin bir kısmının hükümet üyesi, diğerlerinin çeşitli bölgelerin amiri yahut oralarda devletin temsilcisi olarak vazife gördükleri anlaşılmaktadır.

Çin kaynağı T'ng-Tien'in belirttiğine göre, Gök-Türkler'de hakannın kardeş ve oğullarına tegin, askerleri idare edenlere şad denirdi. Apo'dan sonra İlteber, sonra Tudun ardından Erkin gelirdi. Yabgu hakandan sonra yer alırdı. Yabgu'yu Şad, Tegin takip eder. Daha sonra İlteber ardından Tu-t'un-fa gelirdi. Diğer bir kaynak olan T'ung-Tien, Erkin, Külçor, İlteber, Tudun v.b. makamlara herkesin tayin olunabileceğini belirtiyor. Başka bir kaynak olan Ts'e-fu Yüan-kui, "Onların en yüksek ünvanı Ch'ü-lü ch-o (külçor)'dur; sonra Apo, sonra İlteber, sonra Tudun, Erkin gelir." diyor.⁷⁴ Çin kaynaklarının verdiği bu bilgilere göre hakandan sonra sırasıyla, Yabgu, Şad, Tegin geliyor. Bunları takiben Kül-Çor, Apo, İlteber, Tudun, Erkin sıralanıyordu. Ayrıca yukarıdaki kaynaklarda yer almayan ama Yabgu, Şad ve Tegin'den sonra gelen Tarkan ve Buyruk mevcuttu.

Kutadgu-Bilg'e göre XI. yüzyılda Uygur devlet teşkilâtının başında şu ünvanı taşıyan memurlar vardı:

1-Uluğ Hacip(başvezir), 2- Subaşçı veya Subaşlar(başkomutan), 3-Kapık Başlar Er(saray bakanı), 4- Bitikçi(hakannın baş katibi). Bu sonradan Osmanlılar'daki Reis-ül Küttab gibi dışişleri bakanlığı vazifesini üstlenmiştir. 5-Ağıcı, hazinedar(maliye bakanı), 6- Yalvaçlar, elçiler, Tapukçılar ikinci sınıf memurlardır.⁷⁵

Karahanlılar'da ise devlet idarecileri,1-Vezir, 2- Şübaşı, 3-Ulu hacip (mabeyinci), 4-Kapugbaşçı (saray baş kahyası ve teşrifatçısı), 5-Yalvaç (elçi), 6-Bitigçi ılımgı (sır katibi), 7-Ağıcı (sayman), 8-Aş-başçı (aşçıbaşı), 9-İdişçi başı(içkici başı).⁷⁶

⁷² Kaşgarlı Mahmud, D.L.T., I, s.108 vd., III, s.41 vd.

⁷³ M. NİYAZI, a.g.e., s.115.

⁷⁴ A. TAŞAĞIL, a.g.e., s. 96 vd.

⁷⁵ C. ÜÇÖK - A. MUMCU, a.g.e., s.29; M.NİYAZI, a.g.e., s.13.

⁷⁶ A. DİLAÇAR, a.g.e., s.150.

Aynı vazifeyi gören idarecilerin ünvanı Gök-Türk, Uygur ve Karahanlı devletlerinde farklı olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk devlet geleneğinde idareciler, halka hizmet etmek durumundaydılar. Ve halığın bir arada, mutlu yaşamasını sağlamak mesuliyetini taşırlardı. Bulunduğu mevkide kalması, halkla münasebetine ve vazifesini ifa etmekteki başarısına bağlıydı.

Karahanlı Devleti'ndeki idarecilerinin rütbe sıralamasında Yusuf Hâs Hâcib ve Kaşgarlı Mahmud'un görüşleri arasında farklılıklar vardır. Balasagunlu Yusuf, idareciler silsilesini yukarıdan aşağıya doğru şöyle sıralamıştır:

1-Hükümdar (Hakan, Han, Terken, İlig, Bey, v.b.) 2-ER Ögi, 3-İl Beyi, 4-Yuğruş(Vezir), 5-Yavgu (Yabgu), 6-Çavlı Bey, Tegin Bey, Çağrı Bey, İnanç Bey, 7-Kök Ayuk, 8-Öge.

Kaşgarlı da hükümdardan aşağı doğru büyük beylerin derecelerini belirtiyor:

1-Hakan, 2-Yuğruş(Vezir), 3-Yavgu, Sagun, Köl- İrkin, Çuwı, 4-Tuksin 5-İnal, 6-Tarhan.

Kaşgarlı birinci plânda merkez idaresini dikkate almış, bu yüzden hakandan sonra ilk Yuğruş'u koymuştur. Balasagunlu'nun Yuğruş'tan önce yer verdiği İl-Beyi eyalet valisi, Er Ögi ise devlet danışmanıydı. Bu yüzden Yuğruş önce gelirdi. Yuğruş'tan sonra iki kaynakta da Yabgu kaydedilmiştir. Bu devlete tâbi Türk boylarının başındakilerin ünvanıdır.⁷⁷ Oğuz Yabgu Devleti'nde de hükümdar bu ünvanı taşırdı.⁷⁸ X. yüzyıla kadar Karluk hükümdarları da bu ünvanı kullanıyordu.⁷⁹

Balasagunlu Yusuf'un Yabgu'dan sonra sıraladığı İnanç Bey, Çağrı Bey, Tegin Bey ve Çavlı Bey ünvanları hakkında bilgi yoktur, fakat bunlar herhalde büyük emirlere veriliyordu. İnal'ın ise bir asalet ünvanı olduğu Kaşgarlı Mahmud'un

⁷⁷ R. GENÇ, a.g.e., s.237 vd.

⁷⁸ F. SÜMER, a.g.e., s.52.

⁷⁹ R. GENÇ, a.g.e., s.240, dipnot 702.

kaydından anlaşılmaktadır.⁸⁰ Uygur metinleri de bunu teyit etmektedir.⁸¹ Öge, Kaşgarlı'nın eserinde Tegin'den bir derece aşağıda⁸² sıralanırken, K.B.'de Çavlı Bey v.b. ünvanlardan sonra gösterilen Kök-Ayuk'un ardında yer alıyor. Yusuf Hâs Hâcib'in ifadelerinden Kök-Ayuk'un da mahiyet itibariyle Öge'ye benzediği anlaşılıyordu.⁸³

İdarecilerin içinde ilk olarak anlatılması gereken Aygucı(Üge, Vezir veya devlet danışmanı) dır. Çünkü idarenin başı ve hükümdarın en büyük yardımcısıydı.

a- Aygucı-Üge(Vezir)

Buna en güzel örnek Gök-Türk veziri Bilge Tonyukuk'tur. Nitekim o, kendisinin İl-Teriş kagana ayguculuk(müşavirlik) ve yagıcılık(ordu komutanlığı) yaptığını iftiharla belirtmiştir.⁸⁴ İleriş Kagan devleti kurduğunda, Oğuzlar, Kıtaylar ve Çin onlara karşı ittifak etmek ister. Tonyukuk, "Osözü işitip gece uyayacağım gelmedi, gündüz oturacağım gelmedi. Ondan sonra kaganıma arz ettim. Şöyle arz ettim: İçin, Oğuz, Kıtay bu üçü birleşirse kala kalacağız. Kendi içi dıştan tutulmuş gibiyiz. ...." Böyle arz ettim. Kaganım benim kendimin. Bilge Tonyukukun arz ettiği maruzatımı işiti verdi. Gönlünce sevk et dedi.", "Gündüz de gece de dört nala koşturup gittik. Kırgızı uykuda bastık"⁸⁵ demiştir. Açıkça görülüyor ki, Tonyukuk, Gök-Türk Devleti'nin varlığını sürdürmesinde büyük pay sahibidir. Şüphesiz ki, Gök-Türk hükümdarlarının en büyük yol göstericisidir.

Kutadgu Bilig'de de Öge(Üge), Kök-Ayuk ve Er-Ögi gibi ünvanların sahipleri bir tür devlet danışmanıdır. Onun için, "Bilge-Öge", "Öge-Buyrukı" ve bilhassa "Kengeşçi-Öge"⁸⁶ gibi tabirler kullanılmıştır. K.B.'in "bilir kök ayuk"⁸⁷ şeklindeki kaydı ile Kök-Ayuk'ın müşavir, danışman olduğu ve Gök-Türkler'deki

⁸⁰ Kaşgarlı Mahmud, D.L.T., I, s.122.

⁸¹ R. GENÇ, a.g.e., s.240, dipnot 703.

⁸² Bk. Kaşgarlı Mahmud, D.L.T., I, s.90.

⁸³ R. GENÇ, a.g.e., s.241 vd.

⁸⁴ B. ÖGEL, T.K.G.Ç., s.248.

⁸⁵ M. ERGİN, a.g.e., s.54 vd.

⁸⁶ Yusuf Hâs Hâcib. a.g.e., b.4240,2941,2935.

“Aygucı” ile Karahanlılar’daki Öge’nin aynı işi yaptığı ortaya çıkıyor.⁸⁸ Gök-Türkler ve Uygurlar, birine “Aygucı”, başvezire “Uluğ Aygucı” derlerdi. Bu ünvan “söylemek” mânasındaki “ötmek” sözünden geliyordu. Taşındıkları isimden anlaşılan şu ki, onlar devlet içinde icracıdan ziyade bir müşavir gibiydiler.⁸⁹ Kaşgarlı Mahmud, Öge hakkında “halktan olup, denenmiş yaşlı ve akıllı kimselere verilir”⁹⁰ demiştir. Balasagunlu ise, Kök-Ayuk ile Öge’yi bir arada kullanarak şu sözleri kaydetmiştir: “Kimi akıllı ile ögelige yükselir, kimi (de) Kök-Ayukluk ile şöhet bulur.”, “Birine Ögelik kısmet olursa o akıllıca hareket etmeli ve beyi yanıldığı vakit ona doğru yolu göstermelidir.”⁹¹ demiştir

Hükümdarın bütün işlerini göremeyecek olmasından doğan vezirlik kurumunun Türkler’de ilk zamanlardan beri var olduğunun ispatı Tonyukuk’un varlığıdır.⁹² Tonyukuk her yönüyle yüksek bir müşavir, yüksek bir vezir vazifelerini ifa etmiştir: “Türk milleti kılınalı, Türk kaganı oturalı Şantung şehrine, denize ulaşmış olan yok imiş. Kaganıma arz edip ordu gönderdim. Şantung şehrine, denize ulaştırdım.”, “Çin kaganı düşmanımız idi. On Ok kaganı düşmanımız idi. Fazla olarak Kırgızın kuvvetli kaganı düşmanımız oldu. O üç kagan akıl akıla verip Altun ormanı üstünde buluşalım demiş. .... Bu sözü işitip gece yine uyuyacağım gelmiyordu, gündüz yine oturacağım gelmiyordu. O zaman düşündüm. İlk olarak kırgıza ordu sevk etsek iyi olur dedim.”⁹³ ifadeleri eski Türkler’de vezirlik makamının fonksiyonunu ortaya koymaktadır.

Karahanlı Devleti’nde de hükümdar adına çeşitli devlet işlerini yürütmekle vazifeli merkez teşkilâtının başında bir vezir mevcuttu. Bu vezirin Türkçe ünvanı Yuğruş’tur. Kaşgarlı’nın verdiği bilgiye göre, halktan olup vezirlik makamına yükselen

⁸⁷ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.2644.

⁸⁸ R. GENÇ, a.g.e., s.243.

⁸⁹ Bk. B. ÖGEL, T. K. G. Ç., s.249.

⁹⁰ Kaşgarlı Mahmud, D.L.T., I, s.90 vd.

⁹¹ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.4067,4141.

⁹² C. ÜÇÖK-A. MUMCU, a.g.e., s.149.

⁹³ M. ERGİN, a.g.e., s.55.

kişiye “Yuğruş” denirdi. Bu hakandan bir derece aşağıdaydı.⁹⁴ Büyük Selçuklular’da en büyük memur olan baş vezirin ünvanı hace-i buzurgdur.Nizam-ül Mülk de bu ünvanı taşırdı.⁹⁵ Gazneliler’de önemi artan vezirin⁹⁶ fonksiyonu, Kutadgu-Bilig’de şöyle belirtilmiştir: “Vezir hükümdarın eli demektir.Onlar işlerini bu eller ile görürler.Beylerin yükünü yüklenen, beyliğin temelini sağlamlaştıran vezirdir. Beyden sonra hareket ve söz ile memlekete hükmeden vezirdir.”⁹⁷

Selçuklu Sultanı Sencer’in bile okuma yazma bilmemesi, vezirliğin devlet içindeki ehemmiyetini ortaya koymaktadır. Selçuklu vezirlerine “Sahib-i Divan-ı Saltanat” yahut kısaca “Sahib” denirdi. Vezir, sultanın “menşur-i saltanat” adı verilen bir fermanyla atanırdı ve bütün devlet işlerinden mesuldu.⁹⁸ Hükümdarın mutlak vekili idi.⁹⁹ Yusuf Hâs Hâcib’in kayıtlarından, vezir yapılan bir kişiye makamı ile beraber başta vezirlik mührü, bir ünvan ile tuğ, davul, zırh, hil’at, süslü eğer takımı (üstem) ve at verilirdi.¹⁰⁰

b- Şadapıt

“Sözümü tamamıyla işit. Bilhassa küçük kardeş yeğenim, oğlum, bütün soyum, milletim, güneydeki(sağdaki) Şadapıt beyleri, kuzeydeki(soldaki) tarkan, buyruk beyleri, Otuz Tatar .....”¹⁰¹

Bilge Kagan’ın Türk milletine hitab eden yukarıdaki sözlerinde, önce sağdaki Şadapıt beylerini, sonra Tarkan ve Buyruk beylerini anmasından Şadapıtların

⁹⁴ R. GENÇ a.g.e., s.238 vd.

⁹⁵ İ. ORTAYLI, Türkiye İdare Tarihine Giriş, Ankara 1996, s.146

⁹⁶ Mehmet Fuat KÖPRÜLÜ, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, İstanbul 1931, s.29.

⁹⁷ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.2181,2183,2193,2239.

Vezirler aslında siyâsî iktidarı, yani Kut’u fiilen kullarıydı ve hükümdarın görevlerini bizzat yerine getirirlerdi. Nitekim vezirin de hükümdar gibi zeki, adaletli ve ahlâk sahibi olması gerekirdi. M. ARSLAN, a.g.e., s.85 vd.

⁹⁸ C. ÜÇÖK- A. MUMCU, a.g.e., s.149.

⁹⁹ İbrahim KAFESOĞLU, Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah, İstanbul 1972, s.138.

¹⁰⁰ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.1766.

¹⁰¹ M. ERGİN, a.g.e., s.17.

Gök-Türk imparatorluğu'nda en yüksek mevkide bulunan idareciler oldukları anlaşılıyor. Şadapıtlar çoğunlukla hükümdar sülalesindendi. Bu durum Şadapıtlık makamının babadan oğula geçtiğini gösteriyor. Çin kaynaklarının memuriyetlerin ırsı olduğuna dair kaydı, sadece bunlar için doğrudur.¹⁰²

c- Bitigçiler

Bitigçi katip ve yazıcı demektir.¹⁰³ Kutadgu-Bilig'de yazı hakkında "Yazı çok lüzümlü bir şeydir; beyler memleket işlerini yazı ile tanzim ederler."¹⁰⁴ ifadeleri kullanılmıştır. Yusuf Has Hâcib'in işaret ettiği gibi; iyi bir devlet idaresi için yazı lâzımdır, ama iyi kâtiblere de ihtiyaç vardır Yani idarenin belki de en mühim unsuru bitigçi (bitegçi)lerdir. Bu yüzden diğer idarecilere geçmeden önce bunları tanıtmayı tercih ediyoruz. O, bir memleketin kılıç ile alınıp kalem ile idare edildiğini belirtmiştir: "Kılıç memleket zapteder ve millet kazanır, kalem de memleketi tanzim eder ve hazine toplar. Kılıç kan damlatırsa memleket alınır, kalemde ise mürekkep damlarsa altın gelir."¹⁰⁵ Kalem kullananlar bitigçilerdir.

Bitigçi hanın katibidir, devletin muhabere sorumlusudur.¹⁰⁶ Hanlar düşüncelerini vezirle katibe söylemek mecburiyetindeydiler. Onlar da bu sırları saklamalıydılar. Aksi takdirde başlarını kaybederlerdi..¹⁰⁷ Bitigçi aynı zamanda hariciye nazırıydı. Hunlar'da ve Tabgaçlar'da bitigçiler devlet meclisinde dış politika ile ilgili olarak alınan kararları yazı ile tespit etmek ve yürütmekle vazifelidiler.¹⁰⁸ Bu işleri

¹⁰² C. ÜÇOK- A. MUMCU, a.g.e., s.21vd.; S.M. ARSAL, a.g.e., s.274.

¹⁰³ B. ÖGEL, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Ankara 1979, s.651.

¹⁰⁴ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.2702.

¹⁰⁵ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.2711-2715.

¹⁰⁶ Abdülkadir DONUK, Eski Türk Devletlerinde İdari- Askerî Ünvan ve Terimler, İstanbul 1989, s.68.

¹⁰⁷ S.M. ARSAL, a.g.e., s.107.

¹⁰⁸ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.266; M. NİYAZI, a.g.e., s.68.

Balasagunlu Yusuf, eserinin bitigçi İlimga'ya ayırdığı faslı bitirirken, insanlar arasından hattâ iyi olan bir kâtib ile güzel konuşabilen birinin seçilmesine bizzat dikkat edilmesini istemiştir. Zirâ birinin yazısı ve diğerinin dili ile devlet idaresinde mühim bir rol oynadığı kanaatindedir. Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.2733 vd.

Gök- Türkler’de Türğişler’de ve Uygurlar’da bitigçiler ile yardımcıları ılımgalar ve tamgacılar, Oğuzlar’da ise, tuğracılar yapardı.¹⁰⁹

ç- Yabgu

İslâm öncesi Türk devletlerinde kagandan sonra en büyük ünvan olan “Yabgu” sanı, kaganın en büyük erkek kardeşine verilirdi. Nitekim İstemi Han da “Yabgu” ünvanı ile tanınmıştır.¹¹⁰ Bu ünvan Hunlar’da da kullanılmıştır ve yaygın bir memuriyet ünvanı olduğu belirtilmiştir.¹¹¹ Kaşgarlı’nın ifadesine göre, Yabgu(yougu-yafgu) Karahanlılar’da hakandan iki derece aşağıdaydı ve halktan biriydi.¹¹² Bu ünvanın küçük devletlerin hükümdarlarına da verildiği belirtiliyor. Oğuz ve Karluk hükümdarlarına Yabgu denmiştir.¹¹³ Yabgular’ın hakana bağlılığı hukukî ve siyâsî şekilden ibaretti; savaş yahut barış yapmaya kendileri karar verirdi.¹¹⁴

d- Şad

“Yabgu’yu, Şad’ı orda vermiş.”¹¹⁵

Kitabelerde yukarıdaki cümlede olduğu gibi, çoğu kez “Yabgu” ile beraber geçen “Şad”, Yabgu’dan sonraki en büyük ünvanlardan biriydi. Gök-Türkler’de doğuda ve batıda olmak üzere iki Şad mevcuttu.¹¹⁶ Diğer büyük Türk devletlerinde de iki “Şad” bulunuyordu.¹¹⁷

¹⁰⁹ M. NİYZAZI, a.g.e., s.92 vd.

¹¹⁰ C. ÜÇOK- A. MUMCU, a.g.e., s.22; S.M. ARSAL, a.g.e., s.275.

¹¹¹ B. ÖGEL, “Eski Türk- İran Kültür İlişkileri Hakkında Notlar”, İran Şehinsahlığı’nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan, İstanbul 1971, s.365.

¹¹² Kaşgarlı Mahmud, a.g.e. III, s.225.

¹¹³ A.Y. YAKUBOVSKI, Altınordu ve İnhitatu, (nşr. Hasan Eren), İstanbul 1955, s.69.

¹¹⁴ M. NİYZAZI, a.g.e., s.115.

¹¹⁵ M. ERGİN, a.g.e., s.22.

¹¹⁶ C. ÜÇOK-A. MUMCU, a.g.e., s.22.

¹¹⁷ S.M. ARSAL, a.g.e., s.275.

e- Tegin

Hânedan mensuplarının genel ünvanıdır. Prens anlamında olan bu ünvan Yabgu ve Şad gibi başka kimselere de verilir. ¹¹⁸ Daha doğrusu Yabgu, Şad, sağ ve sol küçük Kaganlar Teginler arasından seçilir. ¹¹⁹

f- Tarkan

Kaşgarlı Mahmud Tarkan'ın bey anlamında olduğunu belirtmiştir. ¹²⁰ Tarkan (veya Tarhan) ünvanlı beyler, çalışkanlıkları ve başarılarıyla yükselmiş büyük devlet memurlarıydı. Bunların makamları oğullarına geçmezdi. ¹²¹ Toplantılarda hakanın solunda yer alırdı. ¹²² Moğollar devrinde bunlara Siyarkal denen ve irsen intikal eden topraklar verilmiş, vergilerden muaf tutulmuşlardır. Herhangi bir suçtan ceza görmemek ve haklarının dokuz kuşak boyunca geçerli olması imtiyazlarını elde etmişlerdir. ¹²³ Türkler'de böyle bir imtiyaza sahip ne bey, ne de buyruk söz konusu idi. ¹²⁴

g- Buyruk

Buyurmak fiilinden yapılmış bir ünvardır. Tonyukuk dahil bütün büyük memur ve komutanlara verilen genel bir ünvardı. ¹²⁵ Nitekim, Orhun Kitabeleri'nde "bilgili Kagan imiş, cesur Kagan imiş. Buyruku yine bilgili imiş tabii, cesur imiş

¹¹⁸ C. ÜÇOK- A. MUMCU, a.g.e., s.22.

Dede Korkut'tan öğrendiğimize göre, bey olmak için açları doyurmak, vahşi bir hayvan öldürmek, savaşta fedakârlık yapmak yeterliydi. M. NİYZAZI, a.g.e., s.115.

¹¹⁹ İ. KAFESOĞLU, TMK., s.260; M. NİYZAZI, a.g.e., s.114.

¹²⁰ Kaşgarlı Mahmud, a.g.e. I, s.436.

¹²¹ C. ÜÇOK- A. MUMCU, a.g.e., s.22.

¹²² S.M. ARSAL, a.g.c., s.274.

¹²³ V.V. BARTHOLD, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (nşr. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1981, s.496.

¹²⁴ İ. KAFESOĞLU, "Türk Devleti" Atsız Armağanı, (nşr. M.Necmettin Hacıminoğlu), s.323.

¹²⁵ B. ÖGEL, T. K. G. Ç., s.646.

Buyrukların bugünkü bakanların durumunda olduğu Liu-Mau-Tsai'nin yaptığı tercümelere

tabii”¹²⁶ denmiştir. Kitabelerde görülen “İç-Buyruk” ifadesi ile de bakanların kast edildiği Çin kaynaklarından anlaşılmaktadır. Tatbikatçı olan Buyrukların Toy üyelerinden seçildiği ileri sürülmüştür.¹²⁷ Buyruklar memur oldukları sürece bey sayılan yüksek devlet memurlarıydılar. Bunlar da toplantılarda hükümdarın solunda yer alırlardı.¹²⁸

h- Tudun

Reşideddin Oğuznâmesi’ne göre; Oğuz Han, Frenk diyarından gelen elçilerle görüşüp vergilerini belirlediğinde onlar, vergiyi ödemek için şihne tayin etmesini istemişler. O, Tekfur Han nezdine bıraktığı şihnenin onlara da yeteceğini, vergilerini ona götürmelerini, onun kendisine ulaştıracağını belirtmiştir.¹²⁹ Büyük Selçuklular Türk devlet geleneğine uyarak feth ettikleri ülkelerin hükümdarlarını başta bırakırlardı. Ama onları kontrol etmek için şihne ünvanı taşıyan bir memuru oraya gönderirlerdi. Gök-Türkler’deki Şad’a Büyük Selçuklular’da şihne dendiğini iddia edilmiş,¹³⁰ ise de Şihne Büyük Selçuklular’da eyâletlerin askerî amiriydi.¹³¹ Oğuznâme’de geçen şihne, aslında İslâmiyetin kabulünden önceki Türk devletlerinde “Tudun” ünvanı taşıyan vazifeli olmalıdır, çünkü ikisinin yaptığı iş aynıdır.

Tudunlar yarı bağımsız ülkeleri denetleyen merkez memuruydular. Gök-Türkler’de, Uygurlar’da, Hazarlar’da Avarlar’da ve muhtemelen İtil Bulgarları’nda iktisadî ve malî işlerle meşgul oluyorlardı.¹³²

---

anlaşılmaktadır. M. NİYAZI, a.g.e., s.92.

¹²⁶ M. ERGİN, a.g.e., s.34.

¹²⁷ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.252-253.

¹²⁸ C. ÜÇOK- A. MUMCU, a.g.e., s.21; S.M. ARSAL, a.g.e., s.274.

¹²⁹ A.Z.V. TOGAN, a.g.e., s.36-37.

¹³⁰ M. NİYAZI, a.g.e., s.119.

¹³¹ İ. ORTAYLI, a.g.e., s.147.

i- İlteber (Eltebir)

Valilere verilen ünvanıdır.¹³³ Bu ünvanın Orhun Kitabeleri'nde bir savaş dolayısıyla Karluklar'dan bahsederken "Kül Tigin otuz bir yaşında idi. Alp Salçı atına binip atılarak hücum etti. Az ilteberini tuttu."¹³⁴ şeklinde geçiyor. Bu ifadelerden İlteber'in yüksek zabıt, general olduğu kanatı uyanıyor.¹³⁵ Dokuz Oğuzlar'la ilgili bir muharebeden bahsedilirken de "Uygur valisi(İlteber'i) yüz kadar askeriyle doğuya kaçıp gitti."¹³⁶ denmesi, bu ünvanın Dokuz Oğuzlar'da da kullanıldığını gösteriyor. Büyük birliklere komuta edenler bu ünvanı taşımış olmalıdır.

Avrupa Hunları'nda kullanılan "İlutver" ünvanının İlteber olduğu anlaşılıyor. Avrupa Hunları yıkıldıktan sonra 682'lerde Kuey Kafkasya'da yerleşmiş bir Hun oymağının başkanı Alp İlutver ismini veya ünvanını taşıyordu. 920'lerde İslâmiyeti kabul eden İtil Bulgarları'nın hanının ünvanı Arap kaynaklarında Bltuar olarak geçiyor. Marquat, bu ünvanın gerçek şeklinin Alp İlteber olduğunu vurguluyor.¹³⁷ Büyük Selçuklular'da eyaletleri idare eden valilere Atabey deniyordu.¹³⁸

j- İl- tutmuş

Uygur hükümdarı Böğü Kagan'ın ünvanı olup, İlteber ile aynı mânada olduğu düşünülmüştür ki, "idareye, devlete millete sahip çıkmış" demek olduğunu söyleyebiliriz.¹³⁹

k- Sübaşı

Türk-İslâm Devletleri'nde Sübaşı'nın İlteber'in devamı olduğu anlaşılıyor. Kutadgu-Bilig'e göre Sübaşı'nın vazifesi askere kumanda etmek ve ordu teşkil

¹³² C. ÜÇOK- A. MUMCU, a.g.e., s.22.

¹³³ C. ÜÇOK- A. MUMCU, a.g.e., s.22.

¹³⁴ M. ERGİN, a.g.e., s.28.

¹³⁵ S.M. ARSAL , a.g.e., s.278.

¹³⁶ M. ERGİN, a.g.e., s.43.

¹³⁷ S.M. ARSAL , a.g.e., s.279.

¹³⁸ İ. ORTAYLI, a.g.e., s.145.

etmekti. Çok uyanık ve ihtiyatlı olmaları şarttı. Hiçbir zaman beklemediği bir saldırıya uğramamalıdı. Cömert ve cesur olmaya mecburdu. Ölümden korkmamalıydı.¹⁴⁰ Büyük Selçuklular'da asayiş amiri, polis şefine Emir-i Dad deniyordu.¹⁴¹

I- Apa-tarhan

Başkomutan olduğu ileri sürülmüştür.¹⁴² Apa-tarhan Orhun Kitabeleri'nde de görülmektedir. Çin kaynaklarında da başkumandandan bahs olunduğunda bu ünvan geçmekteydi.¹⁴³

m- Alpagu

Türkler'de bir rütbe ismi olan¹⁴⁴ ve kabile başkanlarına verilen bir ünvan olan "Alpagu" veya "Alpagut" Gök-Türk Kitabelerinde sadece bir yerde geçmiştir.¹⁴⁵ D.L.T.'de "tek başına düşmana saldıran, hiç bir taraftan yakalanmayan yiğit" mânasında olduğu belirtilmiştir.¹⁴⁶ Ayrıca, Tongra denilen bir Türk kavminin reisinin ünvanı olarak da zikredilmiştir.

n- Çur (ÇOR)

Orhun Kitabeleri'nde geçen bu ünvanın garp Türkleri'ndeki kullanılışından müstakil olduğu anlaşılıyor. Bilge Kagan adına dikilen kitabede, "Babam Türk Bilge kaganı oturduğunda şimdiki Türk beyleri sonra Tarduş begleri Kül Çor başta olarak arkasından Şadapıt beyleri, önde Apa Tarkan başta olarak; ..... bunca şimdiki beyler

¹³⁹ Bk. A. DONUK, Eski Türk Devletlerinde .... , s.76 vd.

¹⁴⁰ S.M. ARSAL , a.g.e., s.103.

Sübaşı'nın vazifesinin, vezirinki kadar mühim olduğu belirtilmiştir. A. DİLAÇAR, a.g.e., s.150.

¹⁴¹ İ. ORTAYLI, a.g.e., s.147.

¹⁴² C. ÜÇOK- A. MUMCU, a.g.e., s.22; S.M. ARSAL, a.g.e., s.278.

¹⁴³ S.M. ARSAL, a.g.e., s.276 vd.

¹⁴⁴ Ahmet CAFEROĞLU, Eski Türkçe Uygur Sözlüğü, İstanbul 1968, s.12.

¹⁴⁵ C. ÜÇOK- A. MUMCU, a.g.e., s.22.

¹⁴⁶ Bk. Kaşgarlı Mahmut, a.g.e. I, s.144.

babam kagana fevkâlâde çok iltica ettiler.”¹⁴⁷ denmiştir. 587 yılında I. Gök- Türk Devleti'nin başına geçen zat (Baga- çor) ile II. Gök- Türk Devleti'nin hükümdarı Kapgan Kagan'ın ünvanı (Beg- çor) olarak görülmektedir. Ayrıca bir Karluk ve bir Türgiş kumandanı bu ünvanı taşımıştır.¹⁴⁸

o- Uluğ Hacib

Kutadgu-Bilig'in belirttiğine göre, Uluğ Hacib beyin gören gözüydü. Kanun, usûl ve örfleri ile hizmet ince iştir ve Uluğ Hacib bunları düzenlerdi, yol ve kapıları açardı.¹⁴⁹ Uluğ Hacib'lik için akıl ve ilim vasıfları lazımdı. Ayrıca bu mevki, işlerinde sebat, dürüstlük, kemal, haya ve temizlik gerektirirdi. Onun gözü tok olmalıydı.¹⁵⁰

p- Kapugbaşçı

Kapugbaşçı sarayın güvenliğinden mes'uldu ve Sübaşı'nın yardımcısıydı. Bütün vazifelileri her zaman kontrol eder, onlarla ilgili hususları hükümdara bildirirdi.¹⁵¹

C- İKİLİ TEŞKİLAT

İbn Haldun, “Bil ki, kılıç ile kalem, yani devletin askerî ve mülkî teşkilat ve memur kadroları, devlet sahibinin devleti idare edebilmesi için bir vasıta ve alettir,”¹⁵² diyerek teşkilâtın ehemmiyetine işaret etmiştir. Türk Devletçiliğinin mühim bir hususiyeti “İkili Teşkilât”tır.

¹⁴⁷ M. ERGİN, a.g.e., s.46.

¹⁴⁸ A. DONUK, Eski Türk Devletlerinde ..., s.14.

¹⁴⁹ Yusuf Hâs Hâcib. a.g.e., b.2489-2490.

¹⁵⁰ S.M. ARSAL a.g.e., s.105.

¹⁵¹ A. DİLAÇAR. a.g.e. s.150.

a- Menşei

Reşideddin Oğuznâmesi'nde anlatıldığına göre, Oğuz Han sağlığında Yenikent'i kurmuş ve buranın idaresini İrkıl Hoca'ya vermişti. O bir gün, Oğuz Han'ın oğlu Kün Han'a şunları söylemiştir: "Oğuz büyük bir padişahı ve yeryüzünü idaresi altına alıp pek çok hazine ve sayısız hayvan toplamıştı. Şimdi onların hepsi sizindir. Siz altı oğulun, Tanrı'nın izniyle her birinizin dörder taneden yirmi dört evladınız var. Olabilir ki onlar sonradan birbirleriyle çekişirler. Bunun çaresi, her birinin rütbesi, mesleği, adı ve lakâbı kararlaşsın; her birinin bir nişanı ve tamgası olsun. Bununla bilinip tanınsınlar ve hiçbirinin diğeriyle bir çekişmesi olmasın. Onların evlâdının da her biri kendi yerini bilsinler. Bunu yapmak devletin devamlılığı ve uruğumuzun iyi nâm kazanmasının gereğidir." Bu sözleri uygun bulan Kün Han İrkıl Hoca'dan söylediklerini yapmasını istemiştir. O, yirmidört evlâdın her birisine bir lakâb vermiş, her birine hayvanlara vurmak üzere bir damga tespit etmiş ve her bir oğula hangi hayvanın ongun olacağını belirlemiştir.¹⁵³ İrkıl Hoca'nın sözleri teşkilâtın gerekçesini ortaya koymuştur. Ayrıca bu sözler ikili teşkilâtın Türkler'e has olduğunun da delilidir. Oğuz Han'ın fetihlerle elde ettiği sınırsız toprakların bir düzen içerisinde idare edilmesi için gerekli olan, her şeyden önce iyi bir teşkilâtı. Bu yapılırken idare hakkına sahip Oğuz Han soyundan kimselerin sayısı da dikkate alınmıştır. Böylece rekabet ve dolayısıyla kargaşa önlenmeye çalışılmıştır.

İki taraflı (sağ-sol) memurluk taksimatını ve memurluklarda veraset işleri, yani verilen asâlet rütbesinin devamlılığı Çin menşeli değildir.¹⁵⁴ Tanrı iktidarına bağlı meşruiyet tasavvuru Bozkır(binici-çoban) kültür dairesinin hakikî malıdır. Türk kavimlerinde mânevî kudret fikirleri şahsî şekliyle değil, belki kozmik şekliyle idi.

¹⁵² İbn HALDUN, Mukaddime II, 3. Bölüm, Fasıl 36, (nşr. Zakir Kadiri Ugan), İstanbul 1989, s.1.

¹⁵³ A.Z.V. TOGAN, Oğuz Destanı, s.49-50; Mehmet KAPLAN, Oğuz Kağan Destanı (Edebî Bir Tahlil), İstanbul 1979, s.53.

¹⁵⁴ W. EBERHARD, "Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'daki At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malûmat", Ülkü, XVI, S.92, Ekim 1940, s.190.

Ayrıca orta zaman Türk hükümdarlarını mesul tutma cesaretinde bir halk kitlesi mevcut olmadığı hâlde, hakanlar saltanatları sırasında kozmik mesuliyetten kaçınmışlardır.¹⁵⁵

Yukarıdaki ifadeler ve “Türk Cihân Hâkimiyeti Düşüncesi ve Kaynakları” konusunda verdiğimiz bilgilerde görüldüğü gibi, Türk devletlerinde hâkimiyetin menşei Tanrı’dır. Bu sebeple hâkimiyet yetkisinin tek bir kişiye, yani devlet başkanına verildiği kabul edilmiştir. Ancak ulaşım ve haberleşmenin kısıtlı olduğu çağlarda Türkler, ülkenin yönetiminde kolaylık sağlanabilmesi ve meselelerin çabuk, mümkünse yerinde çözümlenebilmesini sağlamak gayesiyle bu sistemi ortaya koymuşlardır. Tanrı’nın hükümdara bağışladığı yetkiyi hânedana mensup kimselere dağıtmışlardır. Devlet yönetme hakkının(Kut) babadan öncelikle oğullarına, sonra ailenin diğer erkek fertlerine geçtiği inancı, yetki paylaşımını kolaylaştırmıştır. Yalnız, bu kişilere verilen yetkiler, yönettikleri bölgeyle sınırlı olmuş, ülke çapında kaganda toplanmıştır. Bu yetki bölüşümüne Kut’un özelliğinin yansısı Türk devletlerinin teşkilât şeklinde olması da zemin hazırlamıştır. En küçük birliklere kadar yaygınlaştırılmış olan bu ikili sistem, konar-göçer Türkler’de siyâsî bir birlik teşkil eden halkın, hayatını idamesi açısından ilk şarttı. Türkler’in yaylak-kışlak arasındaki seri hareketlerini idare etmenin maharet istemesi sebebiyle ikiye ayrılmıştır.¹⁵⁶

Burada değinilmesi gereken önemli bir husus da Türkler’deki bu ünvanların ve makamların veraset usulüylemi, intikal ettiği sorusudur.

Yirmi dört büyük devlet adamı ve komutanın büyük bir ihtimalle hânedan üyeleri arasından atandıkları, makam ve memnuniyetlerinin ırsî olarak babadan oğula geçtiği ileri sürülmüştür.¹⁵⁷ Çin kaynağı T’UNG-TİEN de, Gök-Türkler’deki yirmi

¹⁵⁵ Josef DEER, “Eski Macar Krallığında Müşrik ve Hristiyan Unsurlar,” *Ülkü*, XVII, S.102, Ağustos 1941, s.498 vd.

¹⁵⁶ A. ALFÖLDİ, “Türkler’de Çifte Krallık”, *II. TTKZ*, İstanbul 1943, s.508 vd.

¹⁵⁷ M. ARSLAN, a.g.e., s.49.

Dede Korkut hikâyelerinin kahramanları ad ve şanlı belli, siyâsî mevkileri değişmeyen beylerdir. F. SÜMER, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul 1980, s.388.

sekizden fazla ünvanın hepsinin hânedana ait olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁸ Çin kaynağı T'SE-FU YÜAN-KUI, Batı Gök-Türkler'inde Yabgu ve Şad'ın kağanın kardeşi oğlu yahut kendi ailesine mensup birileri olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Erkin, Kül-Çör, İlteber, Tudun, v.b. unvanların irsî olduğunu kaydetmiştir.¹⁵⁹

Ayrıca, memuriyetlerin irsîliğinin hâkim kabilelerin yanısıra mağluplarda da geçerli olduğu ve Gök-Türk hâkimiyetindeki Soğd hükümdarlarının tahtlarını oğullarına bırakırken büyük bir güçlkle karşılaşmadıkları belirtilmiştir.¹⁶⁰ Fakat bu irsî geçiş sadece hükümdarların tahtının oğullarına geçişi örnek verilmiş, devlet memuru durumunda olan asker, sivil idarecilerin makamlarını oğullarına bıraktıklarına dair bir misal gösterilmemiştir. Soğd hükümdarının Gök-Türkler'e bağlı olduğu halde tahtını oğluna bırakması Türk devlet geleneğinin sağladığı bir imkândır. Çünkü Gök-Türkler, an'aneyle uyararak bazen topraklarına kattıkları ülkelerin hükümdarlarının kendilerine bağlı olarak, tahtlarında oturmalarına müsaade etmişlerdir. Osmanlılar da fetihleri sırasında kendilerine bağlılık bildiren Anadolu beyliklerinin hükümdarları ile Rumeli'deki Hristiyan beylerin, fethedilen topraklarının bir bölümünde kendilerine bağlı olarak hüküm sürmelerine izin vermişlerdir.

Yukarıdaki ifadelerle dayanarak, veraset ancak hânedan üyelerinin tayin edildiği bir kaç mevki için geçerli olmalıydığını söyleyebiliriz. Türkler'de asil bir sınıf olmadığı gibi, makamların mutlaka babadan oğula devredildiğine dair kesin deliller de mevcut değildir.

¹⁵⁸ A. TAŞAĞIL, Gök-Türkler, Ankara 1995, s.97.

İ.Kafesoğlu, Türk ünvanlarından bahsettikten sonra şu ifadeleri kullanmıştır: "Gök-Türkler zamanındaki Çin kaynaklarında bir kısmı kaydedilen bu Türk ünvanlarının babadan oğula, büyük kardeştan küçük kardeşe intikal ettiğini bildirmektedir. Bunlar arasında en yüksek olanların, yani devleti tutmakla görevli hânedan mensupları tarafından taşınanların verasete bağlı olmaları mümkün olmakla beraber, sayıları sık sık değişen bu mevkilerin nasıl verasete bağlandığını anlamak güçtür." İ. KAFESOĞLU, T.M.K., a.g.e., s.261 vd.

¹⁵⁹ A. TAŞAĞIL, a.g.e., s.114.

¹⁶⁰ P. VACZY, Hunlar Avrupa'da, Gyula NEMETH, Attila ve Hunları, (nşr.Şerif Başstav), Ankara 1982, s.93.

Attila, “Liderler, astları arasında yaratıcılığı, hareket hürriyetini ve yeniliği, kavmin yada milletin hedefleri doğrultusunda olduğu sürece teşvik etmelidirler” demiştir.¹⁶¹ Hükümdar kendi kabilesi ile üst mevkileri üzerinde direkt icraat yapardı.¹⁶² Yirmi dört bölgenin yöneticileri, vilâyet işleri için memur atamak ve il içindeki askerî rütbeleri tayin etmek hakkına sahiptiler.¹⁶³ Bu ifadelerden de anlaşılıyor ki, “Kagan”, yüksek makamlara tayini bizzat kendisi yapıp, onların bütün ülkeyi ilgilendiren konulardaki faaliyetlerini yakından takip ederdi. Bunun dışındaki konularda, komutanlar hareket serbestliğine sahiptiler.

b- Bir Yönün Üstünlüğü

Türkler kurdukları devletleri kendi dünyaları içine yerleştirdiklerinden, dünya düzeni ile devlet teşkilatı arasında bir benzerlik meydana geliyordu. Güneşin doğuşu-batışı, gece-gündüz, yer ve gök, büyük dağlar ve kutsal ormanlar devlet teşkilatı ve idaresinde birer sembol durumundaydı, fakat mühim rol oynuyorlardı. Bu yüzden devlet düşüncesinin yankıları mitolojide görülüyordu.¹⁶⁴ Oğuznâme’de anlatıldığına göre, Oğuz Han’ın altı oğlu avda, bir altın yay ile üç altın ok bulup babalarına getirmiş. Oğuz Han yayı üçe bölüp daha büyük olan üç oğluna, üç oku da küçük olan üç oğluna vermiş. Yayı verdiği oğullarının soyundan gelenlere “Boz-ok”, ok verdiği oğullarının soyundan gelenlere “Üç-ok” denmesini söylemiştir. Hepsinin bir soydan olduğunu ve ordu içindeki yerini bilmelerini istemiştir. Orada yay verdiklerinin yerinin üstün olması, orduda sağ kolu teşkil etmesi kararlaştırılmıştır. Sebep olarak da bu destanda yayın padişah gibi hükmettiği, okun ona tâbi bir elçi olduğu belirtilmiştir. Oğuz Han onların yurdunu da buna benzer şekilde ayırıp tayin etmiştir. Şüphesiz ki, Türkler Oğuz Han’ın yaptığı bu bölmelemeyi miras olarak benimsemişler ve destana

¹⁶¹ Wess ROBERTS, Hun İmparatoru Attila’nın Liderlik Sırları, (nşr. Yakut Eren), İstanbul 1989, s.52.

¹⁶² P. VACZY, a.g.m., s.94.

¹⁶³ S.M. ARSAL, a.g.c., s.203.

¹⁶⁴ B. ÖGEL, T.M. I, s.274.

uygun olarak sağ taraf üstün kabul edilmiştir.¹⁶⁵ Bu sebeple Oğuz destanında sağ tarafta yer alan Boz-oklar kıymetliydi. Oğuz Hanın yerini de Boz-ok'lardan Gün Han aldı. Sağın sembolü "Ak koyun" solunki ise "Kara koyun"du. Sağın rengi bu yöndeki üstünlük ve soyluluğun ifadesi olarak beyaz idi.¹⁶⁶

Oğuz Kagan'ın nazın Uluğ Türk'ün rüyasında gördüğü altın yay, gün doğusundan gün batısına kadar uzanmıştı. Destanda önce gün doğusunun söylenmesi de, doğu yönüne verilen önemi belirtmektedir.¹⁶⁷ Oğuz destanının bir benzeri olan Kara-Han oğlu Almambet destanında Kırgızların sağ kanadının reisi olan Manas, orta yüzün başkanı Kökçe'den üstün gösterilmiştir. İkisinin arası açıktır ve destanda Tanrının meleklerinin Manas'a yardım ettiği ve onun ünvanının Sarı Nogay olduğu belirtilmiştir. Bu Manas'ın şahsının ve sağ tarafın sola göre üstün kabul edildiğini göstermektedir. Sol kanadın başkanının ise Kara-Nogay ünvanı taşıdığı kaydedilmiştir.¹⁶⁸ Çin kaynağı T'SE-FU YÜA-KUİ, Gök-Türkler'de büyük kaganın Ötüken'de oturduğunu, otağının ağzının doğuya baktığını ve günün doğduğu yere saygı gösterdiğini ifade etmiştir.¹⁶⁹

Devletin doğusu güneşin doğduğu taraf olması sebebiyle önemlidir. Halbuki Gök-Türk Devleti'nin batı tarafındaki topraklar doğuya nazaran daha zengindi. Üstelik devleti kuran kabileler de batı bölgesinde yaşıyorlardı. Devleti

¹⁶⁵ A.Z.V. TOGAN, Oğuz Destanı, s.48; İkili teşkilâtın Altın Orda Devleti'ndeki varlığı için bk. M. KAFALI, a.g.e., s.119 vd.

¹⁶⁶ B. ÖGEL, Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar) I, Ankara 1993, s.288-289. Türkler'de yön tayini iki türdür. Bunlardan birincisi, yön belirlenirken yüzün güneye dönülmesidir, ki Oğuz destanı ile İslâmiyetten sonraki Türk devletlerinde bu şekildeydi. İkincisi, Gök-Türklerin yönlendirmedeki öz anlayışıdır, yüz doğuya dönük olarak yön belirlenir. Bu en orjinal Türk davranışı ve inancıdır. Bunun sebebi, Türk aile inançlarına göre, güneşin doğduğu yön olması hasebiyle doğunun kutsal kabul edilmesiydi. B. ÖGEL, Türkler'de Devlet Anlayışı, Ankara 1982, s.24.

Gök- Türkler yüzlerini güneşe (doğuya) çevirip sağ ve solu belirlediklerinden, sağ yan güney oluyordu. Bu yüzden sağ yan, karanlık ve soğuk kuzey yönü olan soldan daha kıymetliydi.(B. ÖGEL, T.M. I.s.288-289.) Asya Hunları'nda doğu sol taraftadır. Hun prenslerinin tayin edildiği sağlıklı sollu on altı yüksek makamın en üstünü "Sol\Doğu\Bilgelik" olup, veliahta aitti. İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.264. Sol taraf daha kıymetliydi.

¹⁶⁷ W. BANG- G.R. RAHMETİ, Oğuz Kagan Destanı, İstanbul 1972, s.12.

¹⁶⁸ B. ÖGEL, T.M. I, s.301.

batıdaki on kabile kurduğu halde, devlet kurulunca başkent Orhun nehrinin kaynağındaki Ötüken'e taşınmıştı.¹⁷⁰ Gök-Türk devletinin batı bölgesinin halkı olan on kabile, Türgiş devletini kurmuştur. Bunlardan doğuda İli nehri bölgesinde bulunan beş kabile asil sayılıp, kurdukları devlete "Sarı Türgiş Devleti" denmiştir. Batıda zengin Çu ve Talas nehirleri bölgesindeki beş kabile nüfusça da kalabalık olmasına rağmen alt tabaka sayılmış, doğudakilerin devleti yıkıldığında yerine kurdukları devlet "Kara Türgiş Devleti" ismiyle adlandırılmıştır. Zengin olmaları bile onları "kara" lakabından kurtaramamıştır.¹⁷¹ Aslında doğunun kutsiyeti, insanların güneşin aydınlanma ve ısınmaya muhtaçlığından kaynaklanmıştır. Çünkü, onun verdiği hayat, insanlara yaşama şansı tanımıştır. Tanrı'nın bir lütfü olan güneşin doğduğu yön, tabiatıyla diğerlerine göre daha kıymetli olmuştur.¹⁷²

Kutadgu-Bilig'de sağ taraf iyi (Edgü) ve iyilik getiren, cennetin olduğu yön olarak belirtilir. Cehennem sol taraftadır.¹⁷³ Bu yönüyle Türk inancı Müslümanlığın bu prensibi ile uygunluk göstermektedir.¹⁷⁴ Bu gösteriyor ki, İslâmiyeti kabul ettikten sonra da Türkler'de sağ taraf ehemmiyetini kaybetmedi. Türk devlet ananelerinin Moğollara da geçmesinin bir sonucu olarak, Altın Orda Devleti'nin de Ak-Orda (sağ kol) ve Gök-Orda (Gümüş-Orda, sol kol) dan teşekkül ettiğini ve sağın daha üstün kabul edildiğini görüyoruz.¹⁷⁵

c- Çifte Krallık

Üzerinde durulması lâzım gelen bir hususiyet ise, ikili teşkilâtla birlikte görülen iki idarecinin eşit mi, yoksa birinin diğerinden üstün mü, olduğudur.

¹⁶⁹ A. TAŞAĞIL, a.g.e., s.113.

¹⁷⁰ B. ÖGEL, T.M. I, s.274 vd.

¹⁷¹ S.M. ARSAL, a.g.e., s.275.

¹⁷² İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.279.

¹⁷³ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., b.917.

¹⁷⁴ B. ÖGEL, T.M. I, s.289.

¹⁷⁵ Bk. M. KAFALI, a.g.e., 118.

Türk devletlerinde görülen ikili teşkilât, çifte krallık iddiasına yol açmıştır. İddiaya göre kanatlarda bulunan iki devlet adamı (en büyük idareci) birbiriyle eşit paralel hükûmet icra eden kimselerdir. Biri diğerine bağlı ve mesul olmayan kimselerdir. İrsî, dinî ve içtimaî köklere dayanan bu sistem, Türkler'in yanısıra Urallılar, Moğollar, Tibetliler, Orta Afrika ve Okyanusya kabileleri arasında da görülmektedir. Yalnız Türklerde devlet nizamı seviyesine yükselmiştir.¹⁷⁶ Attila'nın yanında Bleda'nın, ondan önceki Tanhu (Karaton)'nun yanında Oktar'ın varlığını görmekteyiz. Bizans elçisi Olimpiador, Karaton'u Hun hükümdarı diye zikredip, bu ikilinin icra-yı hükûmet olduğu ve çifte krallığın bir müesse karakterinde olduğunu ileri sürülmüştür. Orhun abidelerindeki "İnsanoğlu üzerine ecdadım Bumın Kagan, İstemi Kagan oturmuş."¹⁷⁷ ifadeleri ile Uygurlar'da doğudaki On-Uygurlar'ın başkanının İl-teber, batıdaki dokuz Uygurlar'ın reisinin Kül-Erkin ünvanı taşıması buna örnek gösterilmiştir. Bir başka misal olarak da Macar Hanı Arpad'ın yanında Kursam isimli bir beyin varlığından bahsedilmiştir. Gök-Türkler'de devlet ikiye bölününce bu karakterin batıda da devam ettiği ileri sürülmüştür.¹⁷⁸

Asya Hun Tanhu'su Mo-tun'un yanına denk bir hükümdar düşünmek, kapısında kralların nöbet tuttuğu Attila'nın iktidarına bir ortak kabul etmek güçtür.¹⁷⁹ Türk devletlerinde birbirine eşit icra yetkisine sahip ve birbirinden bağımsız yöneticiler olmamıştır. Avrupa Hunları'nda Bleda'nın Attila'nın yanında gölgede kaldığı siyâsî gelişmelerden anlaşılmaktadır.¹⁸⁰ Oktar ve Uldız'ın tamamen bağımsız ve hükümdara karşı mesul olmadığını gösteren bir delil yoktur. Yalnız Gök-Türkler'in batı bölgesinin

¹⁷⁶ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.262.

İddiaya bakarsak, Urallılar ve Tibetliler'de gerçek anlamda bir ikili sistem olmayıp Türk tesiri sonucu ortaya çıkan bir özellik, yani bir tür taklit olmalıdır. Moğollar'da Cengiz Han'ın kurduğu devletin teşkilâtının Türkler tarafından düzenlenmesi, Türk devletlerinin bir çok özelliği gibi, ikili sistemin de görülmesine yol açmıştır. Yoksa bu topluluklarda da bünyelerinden çıkma iki yönlü bir teşkilâtın var olduğu iddia edilemez. Orta Afrika ve Okyanusya kabileleri ile Türkler'deki ikili sistem arasında nasıl bir benzerlik olduğunu ise bilemiyoruz.

¹⁷⁷ M. ERGİN, a.g.e., s.20 vd.

¹⁷⁸ A.Z.V. TOGAN., a.g.e., s.507 vd.

¹⁷⁹ İ. KAFESOĞLU, a.g.e., s.263.

¹⁸⁰ P. VACZY, a.g.m., s.104.

meşhur yöneticisi İstemi Yabgu gibi Avrupa Hunları'nın batı yöneticileri de hareketlerinde serbesttiler. Tabii ki bu devletin genel politikası çerçevesindeydi ve bu politikanın esasları Tanhu'nun başkanlığında Kurultay'da belirlenirdi.

Hazarlar'da, fiilî icracı pozisyonunda olan "Bey" veya "Şad" hemen hiç bir icraatte bulunmayan hakana karşı büyük bir saygı gösteriyorlardı, halk tabii afetler ve savaş dahil, ülkeyle ilgili her meselede doğrudan doğruya hakani mesul tutuyordu.¹⁸¹ Büyük Selçukluların çeşitli bölgelerindeki idarecileri de merkezin düzenlediği siyâsetin ana çizgileri çerçevesinde dış temasları yapar, gerekirse savaşırlardı.¹⁸²

Asya Hun Tanhusu Ho-han-yeh'in Çin'e bağlanma konusunda yaptığı teklife, kardeşi Çi-çi'nin karşı çıkması sonucu M.Ö.55'te başlayan çatışma ile ilgili olarak, Çin kaynaklarında yer alan ve Türk devlet adamlarına ait olan, "...şimdi (devletimiz içinde) büyük ve küçük kardeşler devleti ele geçirmek için uğraşıyorlar. (Devleti ele geçirmeyi) büyük kardeş yapmazsa küçük kardeş başarabilir."¹⁸³ ifadesi Türkler'de çifte krallığın var olduğu iddiasının geçersizliğinin bir başka delilidir.

Görüldüğü gibi bir çifte krallık sistemi ne Karahanlılar'da, ne onlardan önceki ne de sonraki Türk devletlerinde mevcut olmuştur. Hânedan mensupları ortak sorumluluk anlayışının bir eseri olarak, devletin bazı bölge ve vilâyetlerini hükümdar adına idare etmişlerdir.¹⁸⁴

ç- Asya Hunları İle Gök-Türkler'de Köşeler

¹⁸¹ İ. KAFESOĞLU, T.M.K., s.263.

¹⁸² M. NİYAZI, a.g.e., s.119.

Bu hususta esas aranan nokta sadece "hüküm sürmek" değildir. Daha da mühim olan "meşruiyet" meselesidir ki, birden fazla şahsın, aynı devlet idaresinde ve aynı kudrette Tanrı bağı (kut) ile donatılmış kabul edilmesi imkânsızdır. Karizmanın kan vasıtasıyla hükümdarın hatundan doğan oğullarının hepsine intikal ettiği inancından dolayı hükümdarın ölümünden sonra, evlatlar arasında vukua gelen taht mücadelelerinde, içlerinden biri tam başarıya ulaşmadığı takdirde devlet parçalanmakta, iki veya daha fazla müstakil sahaya ayrılmakta, yeni devletler doğmaktaydı. İ. KAFESOĞLU, TMK., s.263.

¹⁸³ B. ÖGEL, Büyük Hun imparatorluğu Tarihi II, Ankara 1981, s.153.

¹⁸⁴ R. GENÇ, a.g.e., s.74.

“Hou-han-shu” ve “Nan hsiung-nu Ch’uan” isimli Çin kaynaklarının belirttiğine göre, köşe denen yerlerin başında Tanhu’nun oğulları ile erkek kardeşleri hüküm sürüyordu ve Tanhu’dan sonra tahta onlardan biri çıkıyordu. Bunun yanısıra sağdaki ve soldaki kral ve generalleri değişik sahalara hakimdiler, Tanhu’nun karargahı ise, onların ortasındaydı.¹⁸⁵

Türk devlet teşkilatında doğu-batı yönleri daha ağır basardı. Doğuyu ve batıyı tek başına temsil eden devlet memurları her zaman vardı. Fakat kuzey ve güney yönlerini idare için, tek başına tayin edilmiş büyük memurlar yoktu.¹⁸⁶ Çin kaynaklarına (Shih-chi, Hsiung-nu lieh Ch’uan, Ch’ien Han-shu, Hsiung-nu Ch’ien) göre, sağ ve sol kuzey ve güney beyleri büyük beylerdir. Veliht sağ (batı) kuzey beyliğinden, sağ güney beyliğine terfi edip, müteakiben hükümdar olur. Yalnız, bütün veliahtlar hükümdarlığa yükselmeden önce bu sıraya göre terfi etmezlerdi.¹⁸⁷ Asya

Hunları’nda sağ ve sol kanatlar kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Başında hânedan mensuplarının bulunduğu bu bölgeler “4 köşe” olarak nitelendirilmektedir.¹⁸⁸ Dört kısım olan kanat krallıklarının ikisi diğer iki köşeye bağlıydı. Türkler’de güneyin daha kıymetli olduğu dikkate alınırsa, kuzeydeki bölgelerin beyleri güneydeki bölgelerin beylerine bağlı olduğu sanılıyor. Türk kaynaklarında sağ ve sol kanat kralları (elig-begler) olarak bahsedilenler doğu ve batının güney kesiminde yer alan idarecilerdi.

Hun Devleti’ndeki on iki köşe şöyleydi.

- 1-Sol ve sağ Hien kralları
- 2-Sol ve sağ Kok-le kralları
- 3-Sol ve sağ Ta-Tsiang’lar
- 4-Sol ve sağ Ta-Tu-Vei’ler
- 5-Sol ve sağ Ta-Tong-Ho’lar

¹⁸⁵ M. MORİ, a.g.m., s.217 vd.

¹⁸⁶ B. ÖGEL, T. M. I, s.277 vd.

¹⁸⁷ M. MORİ, a.g.m.. s.213 vd.

6-Sol ve sağ Kut-To-Ho'lar¹⁸⁹

Çin kaynakları Hun tarihinin karışıklık devri olayları ve yöneticiler ile prenslerin birbirleriyle mücadelelerini anlatırken(M.Ö.58 olayları) sağ ve sol bilge prenslerinin yanısıra Sol Büyük Cücü Prensinden bahsetmektedirler. Sağ Cücü Prensiği'nin de var olduğu muhakkaktır. Bu prenslik bölgesinin devletin batı kanadının bir kısmını teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Bu devletin doğu ve batı kanatlarının kendi içinde bölgelere ayrıldığını göstermektedir. Çin kaynakları olayların devamında Sağ ve Sol Bilge Prensliklerinin yanında Sol Jih-Chu ve Sağ Ao-Chien Prensliklerinden bahsetmektedir.¹⁹⁰ Bunların karşıtı olan Sağ Jih-Chu ve Sol Ao-Chien Prenslikleride mevcut olmalıdır.

Sağda ve solda yer alan kanat krallarına bağılı "6 köşe" denen sağlı-sollu başbuğların olduğunu ve bütün imparatorluğa yayılmış olan büyük başbuğların sayısının yirmi dört olduğu belirtilmiştir.¹⁹¹ Burada belirtilen "6 köşe" daha önce verdiğimiz "4 köşe" (kanat eligliğı) ye bağılı bölümlerdir. Çünkü her bir beye bağılı altı köşe ve bey olduğu dikkate alınır, toplam yirmi dört bey olduğu görülür. Çin kaynakları da Mo-tun'un ülkesini yirmi dört komutanla yönettiğini kaydetmekle bu gerçeğı ortaya koymuşlardır. Yalnız burada Çin kaynakları Gök-Türkler döneminde yirmi sekiz bölüm ve komutandan söz etmişlerdir.¹⁹² Aslında büyük beylerden oluşan dört köşe yirmi dört beyin yönettiğı bölüm sayısına eklenmiş, yani onların buldukları

¹⁸⁸ İ. KAFESOĞLU, a.g.e., s.260.

¹⁸⁹ C. ÜÇOK-A. MUMCU, Türk Hukuk Tarihi, Ankara 1976, s.14.

¹⁹⁰ B. ÖGEL, B.H.İ.T. II, s.145.

Bunların bağımsız değil, devletin büyük memurları olduğu belirtilmiştir. Çin kaynakları bunlardan bazılarını Çince'ye çevirmiş, kimisinin de Çince söylenişini vermiştir. Hien'in Huncası Taki ve Türkçe'si "togri-doğru" dur. Sürekli olarak veliaht, Sol Hien veya Toki kralı olur. Ta Tsiang ve Ta- Tu-Vei ordu komutanı ve baş komutanların ünvanıydı. Ne demek oldukları belli olmayan diğerleri boy adlarıdır. Boylar devletteki vazifelerine göre adlandırılmışlardır. Bu isimler boy başkanlarının devletteki vazifelerinin isimleriydi. C. ÜÇOK-A. MUMCU, a.g.e., s.14.

¹⁹¹ İ. KAFESOĞLU, a.g.e., s.260.

¹⁹² İ. KAFESOĞLU, a.g.e., s.260; S.M. ARSAL, a.g.e., s.277.

yerlerin ayrı bölümler gibi hesap edilmiş olmalıdır. Yoksa Hunlar'daki bölümlere Gök-Türkler zamanında yenilerinin eklendiği iddia edilemez.

Aynı kaynaklar her başbuğun bölgesindeki çeşitli ünvanlardan bahsetmektedir ki, bu ünvanlar başbuğlara bağlı bölgelerin yönetilmesinde vazife alan kimselere aitti.¹⁹³ İ.Kafesoğlu bu hususta şu bilgileri veriyor: “Kanat eligleri, Yabgular ve Şadlar hükümdar ailesinden seçilirdi. Meselâ Uldız, Aybars, Oktar, Attila'nın baba tarafından akrabaları idiler; daha sonraki kanat eligleri, İrnek ve Dengizik İmparator İlek'in kardeşi idiler. Gök-Türkler'de İstemi Yabgu kagan Bumin'in kardeşi Kapgan Kagan'ın zamanındaki iki şad (iki bilge elig) dan biri (sol şad) kendi kardeşi, öteki (sağ şad) yeğeni idi. Esasen Şadlar, Yabgular sağ sol “küçük kaganlar” gibi teginler arasından seçilirdi.¹⁹⁴

Bir vilâyeti idare eden beylerin oldukça geniş yetkileri vardı. Hun Devleti'nde vilayetleri birer muhtariyetli beylik niteliğinde idi. Fakat bu muhtariyet devletin siyâsî vahdetini ihlal edecek bir şekilde değildi.¹⁹⁵ Her hânedan üyesi, idaresine bırakılmış olan bölgenin büyüklüğüne göre, sayısı değişen bir orduya sahipti. Bu kuvvet tamamen o idarecinin tasarrufundaydı.¹⁹⁶ Asya Hun Devleti yirmi dört büyük idarecisinden on bin kişiye komuta edenlerin yanında durumlarına göre emirlerinde bir kaç bin süvari olanlar da vardı.¹⁹⁷ Bu idareciler, kendilerine bağlı yüz ve bin kişilik birliklere komutan atarlardı. Her yılın ilk ayında Tanhu'nun sarayında kurbanlık yerinde toplanır, devletin yahut kendi bölgelerinin meselelerini tartışırlardı.¹⁹⁸

630'a kadar Gök-Türk Devleti'nin batı kanadını teşkil eden Hazar ülkesi “Aşına” soyundan bir prens tarafından idare edilmiştir. Ayrıca Karadeniz'in kuzeyindeki Bulgar boylarında Aşına ailesi mensuplarının nezaretindeydi. Macarların yedi kabilesinin başında bulunan yedi buyruk ise, Hazar Kağanlığı'nca

¹⁹³ M. MORİ, a.g.m., s.215 vd.

¹⁹⁴ İ. KAFESOĞLU, a.g.e., s.260; A. TAŞAĞIL, a.g.e., s.114.

¹⁹⁵ S.M. ARSAL, a.g.e., s.209 vd.

¹⁹⁶ R. GENÇ, a.g.e., s.294.

¹⁹⁷ C. ÜÇÖK- A. MUMCU, a.g.e., s.14.

vazifelendirilmişti. Büyük Bulgarya Devleti'ni meydana getiren beş boyun başında ise hakanın oğulları bulunuyordu.¹⁹⁹ Karahanlılar'da da ikili taksimatın içinde kalan vilâyetler, umumîyetle hânedan üyeleri tarafından yönetiliyordu.²⁰⁰

d- Sonuçları

Türk Devletleri'nde görülen ikili teşkilât, günlük hayatta, askerî alanda ve siyâsî-içtimaî toplantılarda yansımıştır:

Hükümdarın ve devletin yüceliğini göstermesi bakımından hakimiyetin sembolü olan taht, yüksek bir yerde dururdu

Meselâ, Avrupa Hunlar'ında hükümdarların tahtı sarayın kuzey kesiminde ve bir yükseklik üzerinde dururdu, ayrıca sarayın kuzeyinde ve güneyinde evler bulunamazdı.²⁰¹

Rütbe sıralaması ve idarecilerin derece sıralaması da teşkilâta dayanıyordu ve devlet içindeki idarî disiplini sağlayan bu düzene gayet özen gösterilirdi

Avrupa Hunları'nda rütbeler boş ünvanlar olmayıp, fiilî bir iktidarı ifade etmekte, boyların kuvveti ile boy başkanlarının derece ve nüfûzlarını yansıtmaktaydı.²⁰² Meselâ Bizanslılar'ın Attila'ya karşı Hunlar'a bağlı Akatzirler'le işbirliği yapmaya çalışırken, ikinci derecede bir beye vermeleri gereken hediyeyi, rütbe sıralamasını bilmediklerinden en büyük beye vermişlerdi. Buna kızan beyin olayı Attila'ya ihbar etmesi sonucu ittifak gerçekleşmemişti.²⁰³

¹⁹⁸ M. ARSLAN, a.g.e., s.49.

¹⁹⁹ İ. KAFESOĞLU, a.g.e., s.264 vd.

²⁰⁰ R. GENÇ, a.g.e., s.270.

²⁰¹ P. VACZY, a.g.m., s.97.

²⁰² L. LİGETİ, a.g.m., s.36.

Savaşta ordunun sağ ve sol cenah olarak ayrılması ve bu iki tarafta hangi birliklerin yer alacağı, Türk topluluklarının ülkenin sağında ve solunda yer almasına göre belirlenmiştir

Muhtelif boyların nehirlerin iki yakasına yerleştirilmesinin, coğrafi bakımdan parçalanmış gözükmesine rağmen, cenkte ordu düzenine temel teşkil ediyordu; savaşta sağdaki topluluklar sağ cenahta, soldakiler sol cenahta vuruşurlardı.²⁰⁴ Osmanlı Devleti'nde de savaşta bir kanatta Anadolu kuvvetleri, öteki kanatta Rumeli kuvvetleri yer alırdı. Bu, ikili teşkilâtın bir yansımasıydı.

Devlet düzeninin esasını oluşturan dört bölge orduya da yansımıştır: Türk orduları aslı yönlerine göre renklere bölünmüştür

Batıda kırmızı, doğuda gök(hoz), kuzeyde yağız, güneyde doru atlar bulunuyordu.²⁰⁵ Bu husus Mo-tun'un ordusunda da görülmekte²⁰⁶ ve onun kurduğu askerî teşkilâtın esaslarından birini teşkil etmekteydi. Bu renk bölünmesinin savaşta olduğuna dair bir kayıt olmaması, bu bölgelerin her birinde belirtilen rengin dışında başka bir renkte at kullanılmadığı intibasını veriyor.

Attila'nın altı köşeye bağlı yirmi dört tümenlik ordu ve sağ-sol teşkilât düzeni Avrupalılar'a, özellikle de Cermenler'e tesir etmiştir.²⁰⁷

Hükümdarların, yabancı ülke elçilik heyetlerini kabulleri ve verdikleri yemekler ile boy beylerinin toplantılarında da sağ-sol sıralamasının getirdiği düzen açıkça görülmektedir

Güneşin doğuşu ve batışı yönlerinden ilhamla ortaya çıkan sağ-sol teşkilâtı sarayın içinde hattâ aile içinde bile görülüyordu. Kabile içindeki yetki ve vazife düzeni

²⁰³ P. VACZY, a.g.m., s.94.

²⁰⁴ A. ALFÖLDİ, a.g.m., s.509.

²⁰⁵ P. VACZY, a.g.m., s.97.

²⁰⁶ İ. KAFESOĞLU, a.g.e., s.273.

²⁰⁷ B. ÖGEL, T.M. I, s.71.

bir Türk hükümdarı veya beyinin sarayında yahut çadırında otururken de uygulanırdı.²⁰⁸ Priskos 448’de Attila’nın yanına giden Bizans elçilik heyetinin bir üyesi olarak kendilerine Tanhu’nun huzurunda verilen yemekte, davetlilerin Attila’nın sağında ve solunda sıralandıklarını belirtmiştir.²⁰⁹ Cedlerden kalma bir örf olan bu teşkilât düzeninin Attila’nın ziyafetlerinin yanı sıra, kabile toplantılarında ve en basit ailenin düğününde de müşahade edilmekteydi. Bu düzen ve disiplin küçük gurupların yaşamalarının temelidir, fakat Türkler bu teşkilâtı çok geliştirmişler ve bu sayede tüm Asya’yı içine alan imparatorluklar kurmuşlardır.²¹⁰

Türkler’in günlük hayatlarındaki yarışma ve sporlarında da ikili teşkilât düzeni görülmektedir:

XIX. asırda Moğol-Kalmukların bir kolu olan Durbutlar arasında yaşamış olan Bergman isimli araştırmacı, bunların büyük yaz bayramı sırasında oynadıkları cirit oyunu sırasında sahada, sağ tarafta sağdaki urugların çocuklarının, sol tarafta soldaki urugların çocuklarının yer aldığını ifade etmiştir.²¹¹ Türk teşkilâtının Cengiz Han’ın devletinde de uygulandığını dikkate alırsak, Moğollar’da cirit oyununda görülen bu özelliğin Türkler’de de var olduğu muhakkaktır. Çünkü, sosyal sıralama da böyleydi. Ciritin Türk oyunu olması bu kanaatimizi desteklemektedir. Moğollar oyunla birlikte düzenini de almışlardır.

²⁰⁸ B. ÖGEL, a.g.e., s.289.

²⁰⁹ A. ALFÖLDİ, a.g.m., s.515.

²¹⁰ A. ALFÖLDİ, a.g.m., s.519.

²¹¹ A. ALFÖLDİ, a.g.m., s.509.

SONUÇ

Türkler’de devletin temeli olan hakimiyet anlayışı miladdan çok önceki asırlara dayanmaktadır. Devlet geleneğinin esaslarını belirleyen fikirler M.Ö. ki asırlarda ortaya çıkmış ve Türk devletleri teşekkül etmiştir. Hattâ, bilinen ilk Türk devleti olan Asya Hun Devleti’nden çok önce Türkler, Avrasya bozkırlarında geniş alanlara hükmetmişlerdi. Bu yüzden Türk destanları devlet ve hâkimiyet düşüncesinin bazı esaslarını yansıtmaktadırlar.

Hâkimiyet anlayışlarına teorik olarak yaklaştığımızda gelenekçi hakimiyet, karizmatik hakimiyet, kanuni hakimiyet, dominium ve imperium hakimiyet olmak üzere hakimiyet anlayışlarının dört şekilde geliştiğini görebiliriz. Bu bağlamda çeşitli milletlerde bu teorik hakimiyet anlayışlarının hakim olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim eski Çin’de Gök-dini anlayışına uygun olarak İçin hükümdarı göğün yeryüzündeki temsilcisi konumunda idi. Böylece eski Türklerde olduğu gibi eski Çin’de de hükümdar otoritesini ve gücünü gökten almıştı. Eski Hint’te ise hakimiyet Brahman ve Budizm dinlerinin etkisiyle teşekkül etmiş ve hükümdarın teb’asının menfaatlerine göre hükmettiği gözlenmiştir. Eski İran’da idare kral ve yanındaki dörtler kurulu tarafından yapılıyordu. Devlet işleri dörtler kurulu üyeleri arasında bölüştürülmüştü. İslâmiyette ilk dönemlerde hâkimiyet Hz. Peygamberin şahsında toplanmıştı. Böylece Hz. Peygamber Kur’an’a dayalı istişare ile yönetimi sağladı. Kur’an’da devlet şekli veya devlet teşkilatı konusunda herhangi bir ayet olmamakla beraber hayatın bir çok noktaları için kaideler konmuştur. Eski Mısır’da hâkimiyet ilk dönemlerde monarşi şeklinde teşekkül etmiş fakat daha sonraları teokrasi şekline dönüşmüştür. Eski Yunan’da ise oligarşik bir yönetim şekli hüküm sürmüştür. Fakat oligarşiye karşı tepkiler M.Ö. V. asrın ortalarında yönetim şeklinin bugünkü anlamda

olmayan bir demokrasiye dönüşmesine yol açmıştır. Eski Roma'da hâkimiyet anlayışı ise üç kısma ayrılan Roma tarihinedemuhuriyet olarak başlamış fakat sonradan imparatorluğa dönüşmüştür.

3500 yıl boyunca Bozkır coğrafyasının zor şartları altında yaşamış olan Türk toplumunun kültür tipine “Bozkır Kültürü” veya “Atlı Göçebe Kültürü” denmiştir. Bunun sebeplerinin biri de Türklerin yaylak kışlak hayatı yaşamalarıdır. Ayrıca atlı göçebelik Türk toplumuna görülmemiş bir derecede vücut kuvveti, canlılık, sağlamlık ve savaş kabiliyeti vermiştir.

Orhun Kitabelerine göre Türk bozkır cemiyetinin yapısı beş bölümde incelenmiştir. Bunlar; oğuş-aile, urug-aileler birliği, bod-kabile, bodun-boylar birliği, il-müstakil topluluk, devlet olarak tanımlanabilir.

Kutadgu-Bilig'de ortaya konan Türk topluluğu, idarecilerle, iş ve meslek sahibi zümrelerden kuruludur. Ayrıca topluluk içerisinde ziraatle uğraşanlar, zanaat sahipleri, tabipler, şairler ve edipler de vardır. Kutadgu-Biligde halk arasındaki iş ve meslek zümreleri arasında hiç bir hukukî ve içtimaî fark görülmesede aslında “Karabodun” denen tabaka iktisadî yönden diğerlerinden daha aşağıda bulunmaktadır. Nitekim Kutadgu-Biligdeki sosyal tabakalar arasındaki fark hukukî açıdan değil, meşguliyet ve kıymet açısındandır.

Türk Devletleri barış ve hizmet temellerine oturtulmuş, millete ve insanlığa hizmet etmek, toplumları düzene koyup, barış içinde yaşamasını sağlamak hakanın başlıca vazifesi sayılmıştır. Asıl icraati başbakan (vezir) yapsa da, halkın nazarında hükümdar tam yetkili ve uğranılan felaketlerin başlıca sorumlusu olmuştur. Dolayısıyla, hükümdara ve onu temsil edenlere karşı saygılı ve itaatkâr olması beklenmiştir.

Türk hakanı gücünü Tanrı'nın bağışladığı kuttan almıştır. Tanrı'nın bağışladığı devlet yönetme hakkı anlamına gelen “kut”, hizmet ve adalet ile yükselmektedir. Kagan halkına hizmet edebildiği ve onlara adaletle hüküm edebildiği müddetçe tahta oturabilmekteydi. Adalet ve otoritesini sürdürmesi, icraat yapabilmesi için bilgili ve cesur olması da gerekliydi. Orhun Abideleri'nde başarılı olan Mu-kan

Kagan, “Bilgili kagan imiş, cesur kagan imiş” sözleriyle tanıtılmıştır. Bilgi ve cesaret, icranın yolu, temel taşlarından biridir. Hakana icra gücü sağlayan diğer unsurlar, idare, ordu ve iktisadî güçtür ki, bunların birinin eksikliği kaganın başarısız olmasına yol açabilir. Çünkü, eski çağlardan itibaren ordu, otoritenin sağlanması ve çevreye hüküm edilebilmesi için birinci şarttır. İktisadî güce sahip olmayan hakanın mühim bir askeri güç bulundurmasında mümkün değildi. Fakat hepsinden mühim olarak, icraatı gerçekleştirecek, iktisadî gücü kullanacak ve hakanın orduya hüküm etmesine, halk idaresine yardımcı olacak olan devlet adamlarının bilgili olması lâzımdı. Özellikle idareyi ellerinde bulunduranlar, hakanın eli, kolu olmaları sebebiyle, onun otoritesini koruyacak, halk nazarında otoritesini ve meşruiyetini muhafaza edecek kişilerdir. Bu yüzden kitabelerde dendiği gibi, onların bilgili ve cesur olması lâzımdı.

Hakanın gücünü tesis ve koruması için, halk tarafından meşru tanınmalıydı. Onun meşru tanınması Tanrı tarafından başa geçirildiği inancıdır ki, kitabelerde, “il veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, kendimi o Tanrı kagan oturttu tabii” sözleri ile ifade edilmiştir. Hakan halk nazarında bu meşruiyetini korumak için öncelikle töreye uymalıydı. Çünkü töre, halkın ve devletin düzene koyulmasının temel kurallarıydı ve töresiz bir devlet ve topluluk olamazdı. Nitekim “il” ve “töre” kelimeleri hep yanyana kullanılmıştır. Halkın nazarında belli soylardan gelen kimselerin hanlığı geçerliydi ki, bu soylar Oğuz Han ve Aşına nesliydi. Belli soydan olma ve töre ile hüküm etmenin yanısıra liyâkat sahibi olmakta meşruiyet kaynağıydı. Özellikle bu husus hükümdar çocuklarının hangisinin babasının yerine metbu tanınacağına belirleyiciydi. Bütün bu meşruiyet unsurlarının yanında hakanın metbu tanınması için, akıl, bilgi, fazilet, cesaret, ihtiyatlılık gibi vasıfları taşıması gerekirdi. Aynı zamanda ülkeyi korumak, düzene koymak, nüfusu çoğaltmak gibi devletin bütün halinde varlığını koruması ve milletin hür olarak yaşamasını sağlayacak bazı vazifeleri yerine getirmesi gerekiyordu. Hükümdarın halkın nazarında devleti temsil eden kişi olması sebebiyle, halk her şeyi ondan bekler olmuştu. Hakanın halkı mutlu etme çabası, milletin devleti baba olarak görmesine yol açmıştır.

Hakanın meşru tanınmasını, otorite olarak icraatini yürütmesini sağlayan hususiyetler aynı zamanda “cihan hakimiyeti” fikrine kaynak teşkil etmiştir. Bu fikir milletçe benimsenmiş ve bunda Türkler’in hayat tarzı, at ve demirden yapılmış silahlara sahip olmaları etkili olmuş ve mitolojik ve ilahi unsurlar ile bu fikir desteklenmiştir. Oğuz Han’a atfedilmiş ve Allah’ın Türk hükümdarlarına cihâna hüküm etme hak ve vazifesi verdiğine inanılmıştır. Elde edilen topraklar devletin ve milletin ortak malı sayılmış ve birlikte kullanılmış, bu arada özel mülkte mevcut olmuştur. Özel mülk olan toprak ve eşyalar miras olarak bırakılabilmıştır. Kanunî mirasçılık yanında vasiyet yoluyla varislik de Türk töresinde geçerli olmuştur. Bu mirastan erkek çocuklar yanında kız çocuklarda faydalanmıştır.

Devlet yönetiminin ve törenin esaslarının belirlendiği, hakanın seçildiği, mevki ve makamların belirlendiği yer, toy toplantılarıydı. Yılda üç sefer yapılan bu toplantılarda idareye icra yetkisi verilmesi yanında, ülkeyi ilgilendiren bütün meseleler görüşülür ve karara bağlanırdı. Kararların alınması sırasında, başta hükümdar olmak üzere “Devlet Meclisi”nin tabî üyesi olan bütün devlet memurları yanında, Türk boylarının tabî yabancı toplulukların temsilcileri bulunurdu. Demek ki devlet, bugünkü anlamda olmasa da bir tür demokratik yöntem ile idare edilmekteydi. Merkezde bulunan hükümet üyeleri ülke yönetiminden başlıca sorumlu idiler. Bunun yanında çeşitli boyların ve bölgelerin idaresinden ve diğer vazifelerin yerine getirilmesinden sorumlu çok sayıda idareci mevcuttu. Ülke Mo-tun Tanhu’nun yaptığı sağ, sol ve yirmi dört bölge düzenine göre idare edilirdi. Bu yüzden Türkler’de “Çifte Krallık” denen aynı anda iki eşit hükümdarın varlığı iddia edilmiş ise de, tarihî deliller bunun aksini ortaya koymaktadır. Destanlarda da aynı anda aynı siyâsî-askerî otoriteye sahip iki kişinin hüküm ettiğinin izlerine rastlanmamıştır. Türk devletlerinde hep batı tarafın idarecisi halkı ile beraber, doğuda bulunan hakana tâbî olmuşlardır. Bütün bu hususiyetleriyle Türk devletlerinin gelişmiş bir teşkilâta sahip olduklarını, devlet politikası ve idaresi ile milletiyle bütünleştiği, siyâsî ideallerin sadece hükümdar ve hânedan tarafından değil, bütün milletçe benimsendiği ve uygulamaların bu yönde

olduğu görülmektedir. Bu bütünlük bozulduđu zamanlarda Türk devleti paralanmaktaydı.

BİBLİYOGRAFYA

I- KAYNAK ESERLER

- Oğuz Kağan Destanı, (nşr. W. Bang- G.R. Rahmeti), İstanbul 1970.
 Reşideddin Oğuznâmesi, (nşr. A. Zeki Velidî Togan), İstanbul 1982.
 Dede Korkut Hikâyeleri, (nşr. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul 1976.
 Ebûlgazi Bahadır Han,(Şecere-i Terakkime) Türklerin Soy Kütüğü, (nşr. Muharrem Ergin), İstanbul.
 Manas Destanı, (nşr. Abdülkadir İnan), İstanbul 1972.
 Yaratılış ve Türeyiş Efsaneleri, (nşr. Mustafa Necati Sepetçioğlu)
 Orhun Abideleri, (Muharrem Ergin), İstanbul 1980.
 Yeniesey kitabeleri, (nşr. Hüseyin Namık ORKUN), Ankara 1987.
 Fârâbî, El-Medînetü'l Fâzıla, (nşr. Ahmet Arslan), Ankara 1990.
 Yusuf Hâs Hâcib, Kutadgu- Bilig, (nşr. Reşid Rahmeti Arat), Ankara 1991.
 Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat- it- Türk, (nşr. Besim Atalay), Ankara 1985.
 Nizamü'l- mülk, Siyâset- nâme, (nşr. Mehmet Altay Köymen), Ankara 1982.
 İbn Fazlan Seyahatnâmesi, (nşr. Ramazan Şeşen), İstanbul 1975.

II- ARAŞTIRMA ESERLERİ

- ABADAN, Yavuz, Amme Hukuku ve Devlet Nazariyeleri, Ankara 1952.
 AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali- KÖKER, Levent, İmparatorluktan Tanrı Devletine,
 İstanbul 1990.
 AKBAY, Muvaffak, Umumi Amme Hukuku Dersleri I, Ankara 1958.
 AKŞİT, Oktay, Roma İmparatorluk Tarihi (M.S.193-395), İstanbul 1970.

- ALİDEK, Ömer İlhan, Devletler Hukuku II, Ankara 1975.
- ALSAN, Zeki Mesud, Yeni Devletler Hukuku, Ankara 1951.
- ALTAY, Şakir, Açıklamalı Hukuk ve Sosyal Bilimler Sözlüğü, Ankara 1983.
- ARİSTOTALES, Politika, (nşr. Mete TUNCAY), İstanbul 1970.
- ARSAL, Sadri Maksudî, Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947.
Umumî Hukuk Tarihi, İstanbul 1944.
- ARSLAN, Mahmud, Kutadgu- Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı, İstanbul 1987.
- ATLAN, Sabahat, Roma Tarihinin Ana Hatları, İstanbul 1970.
- BANARLI, Ninat Sami, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi (Destanlar Devrinden
Zamanımıza Kadar) I, İstanbul 1947.
- BANG, W.- RAHMETİ, G.R., Oğuz Kağan Destanı, İstanbul 1972.
- BARTHOLD, V.V., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (nşr. Hakkı Dursun Yıldız),
İstanbul 1981.
- BAŞER, Sait, Kutadgu- Bilig'de Kut ve Töre, Ankara 1990.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, Hindistan Tarihi I, Ankara 1946.
- BERKİ, Şakir, Roma Hukuku, Ankara 1949.
- BOTTOMORE, T.B., Toplumbilim (sorunlarına ve Yazınına İlişkin Bir Klavuz), (nşr.
Ünsal Oskay),
İstanbul 1984.
- BOZDEMİR, Mevlüt, Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları, Ankara 1982.
- BRAUDEL, Fernand, Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, (nşr. M. Ali KILIÇBAY),
İstanbul 1989.
- CAFEROĞLU, Ahmet, Eski Türkçe Uygur Sözlüğü, İstanbul 1968.
- CİN, Halil, Mirî Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşmesi, Konya 1970.
- CUVEYNİ, Alaaddin Ata Melik, Tarih-i Cihângüşa I, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara
1988.
- ÇAĞATAY, Tahir, Günün Sosyolojisine Giriş, Ankara 1968.
- ÇAĞIL, Orhan Münir, Hukuk Başlangıcı Dersleri I, İstanbul 1961.

- ÇAM, Esat, Siyaset Bilimine Giriş, İstanbul 1977.
- ÇELİK, Edip, Milletlerarası Hukuk II, İstanbul 1977.
- DEMİRCİOĞLU, Halil, Roma Tarihi I, Ankara 1953.
- DİLAÇAR, A., 900. Yıldönümü Dolayısıyla Kutadgu- Bilig İncelemesi, Ankara 1972.
- DOĞAN, Mehmet, Kur'an ve Tarih Önünde Türk'ün Muhasebesi, Ankara 1992.
- DOĞAN, D.Mehmet, Tarih ve Toplum, Ankara 1989.
- DONUK, Abdülkadir, Eski Türk Devletlerinde Ünvan ve Terimler, İstanbul 1989.
- DURAND, Will, İslâm Medeniyeti, (nşr. Orhan Bahaeddin), İstanbul 1977.
- EBERHARD, Wolfram, Çin Tarihi, Ankara 1987.
- Çin'in Şimal Komşuları, (nşr. Nimet Uluğtuğ), Ankara 1942.
- Ebûlgazî Bahadır Han, (Şecere-i Terakkime) Türklerin Soy Kütüğü, (nşr. Muharrem Ergin), İstanbul (Tercüman 1001 Temel Eser).
- EFLATUN, Devlet, (nşr. George Rodhe), İstanbul 1944.
- ERGİN, Muharrem, Orhun Abideleri, İstanbul 1980.
- Dede Korkut Kitabı I, Ankara 1958.
- FARABİ, El-Medînetü'l Fâzıla, (nşr. Ahmet Arslan), Ankara 1990.
- FRAYER, Hans, Sosyolojiye Giriş, (nşr. Nermin Abadan), Ankara 1963.
- GENÇ, Reşad, Karahanlı Devlet Teşkilâtı (XI. Yüzyıl), (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar), İstanbul 1987.
- GÖĞER, Erdoğan, Hukuk Başlangıcı Dersleri, Ankara 1974.
- GÖKALP, Ziya, Türk Devletinin Tekâmülü, (nşr. Kâzım Yaşar Koprıman), Ankara 1982.
- Türk Töresi, (nşr. Hikmet Dizdaroğlu), İstanbul 1990.
- Türk Medeniyeti Tarihi, (nşr. Kâzım Yaşar Koprıman- Afşar İsmail Aka), İstanbul 1976.
- GÖNLÜBOL, Mehmet, Milletlerarası Siyasi Teşkilatlanma (Milletlerarası Siyasi Teşkilatların Tarihi Gelişimi ve Birleşmiş Milletler Teşkilatı), Ankara 1964.

- GÖZE, Ayferi, Devletın Ülke Unsuru (Sınırları ve Devletle Olan Múnasebeti), İstanbul 1959.
- GÜNALTAY, Şemseddin, Türk Tarihinin İlk Devirleri, Uzak Şark, Kadim Çin ve Hint, İstanbul 1937.
İran Tarihi, Ankara 1948.
Yakın Şark IV, Ankara 1987.
- GÜNGÖR, Erol, Tarihte Türkler, İstanbul 1988.
- GÜRİZ, Adnan, Hukuk Başlangıcı, Ankara 1986.
- GÜVENÇ, Bozkurt, İnsan ve Kültür, İstanbul 1991.
- HAMİDULLAH, Muhammed, İslam'a Giriş, (nşr. Kemal Kuşçu), İstanbul 1973.
- HEY'ET, Cevat, Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış, Ankara 1996.
- İbn FAZLAN, İbn Fazlan Seyahatnâmesi, (nşr. Ramazan Şeşen), İstanbul 1975.
- İbn HALDUN, Mukaddime II, (nşr. Zakir Kadirî Ugan), İstanbul 1987.
- İZGİ, Özkan, Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre), Ankara 1987.
- İNAN, Abdülkadir, Manas Destanı, İstanbul 1972.
- KAFALI, Mustafa, Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul 1976.
- KAFESOĞLU, İbrahim, Türk Millî Kültürü, İstanbul 1983.
Kutad-gu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, İstanbul 1980.
Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah, İstanbul 1972.
- KAPLAN, Mehmet, Oğuz Kagan Destanı (Edebî Bir Tahlil), İstanbul 1979.
- KARADENİZ, Özcan, Roma Hukuku, Ankara 1974.
- Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-İt-Türk I-II-III, (nşr. Besim Atalay), Ankara 1985.
- KOTAN, Necati, Cengiz Han, Ankara 1976.
- KÖKER, Levent- AĞAOĞULLARI, M. Ali, İmparatorluktan Tanrı Devletine, İstanbul 1990.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri,

İstanbul 1931.

KÖYMEN, Mehmet Altay, Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul 1976.

KUBALI, Hüseyin Nail, Esas Teşkilât Hukuku Dersleri, İstanbul 1959.

KURAT, Akdes Nimet, Peçenek Tarihi, İstanbul 1937.

LAMARTİN, A. de, Aşiretten Devlete Türkiye Tarihi, (nşr. M.Reşat Uzman), İstanbul 1947.

LİGETİ, Lajos, Bilinmeyen İç Asya, (nşr. Sadrettin Karatay), Ankara 1986.

MANSEL, A.M., Ege ve Yunan Tarihi, Ankara 1971.

MUMCU, Ahmet- ÜÇOK, Coşkun, Türk Hukuk Tarihi, Ankara 1976.

NEMETH, Gyula, Attila ve Hunları, (nşr. Şerif Baştav), Ankara 1982.

NİYZAZİ, Mehmed, Türk Devlet Felsefesi, İstanbul 1996.

İslam Devlet Felsefesi, İstanbul 1990.

Nizâmü'l-mülk, Siyâset-nâme, (nşr. Mehmet Altay Köymen), Ankara 1982.

OĞUZOĞLU, H.C., Roma Hukuku, Ankara 1959.

OKANDAN, Recai Galip, Umumî Hukuk Tarihi Dersleri, İstanbul 1951.

Umumî Amme Hukuku, İstanbul 1976.

Roma Amme Hukuku, İstanbul 1944.

ORKUN, Hüseyin Namık, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1987.

ORTAYLI, İlber, Türkiye İdare Tarihine Giriş, Ankara 1996.

OZANKAYA, Özer, Toplum Bilimine Giriş, Ankara 1979.

ÖGEL, Bahaeddin, Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar) I, Ankara 1995.

Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul 1988.

İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1984.

Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar), Ankara 1982.

Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I-II, Ankara 1981.

ÖZEK, Çetin, Devlet Başkanına Karşı İşlenen Suçlar (T.C.K. 156-158), İstanbul 1970.

ÖZTUNA Yılmaz, Türk Tarihinden Yapraklar, İstanbul 1969.

- ÖZTÜRK, Ali, Çağları İçinde Türk Destanları, Erzurum 1980.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1983.
- PIRENNE, Jacques, Başlangıçtan Bugüne Kadar Büyük Dünya Tarihi I, (nşr. Nihal Önal, Besla Cankat, Refik Özbek), İstanbul.
- RADLOF, W., Sibiry'a'dan (Seçmeler), (nşr. Ahmet Temir), İstanbul 1976.
- RASONYI, Laszlo, Tarihte Türklük, Ankar 1991.
- Reşideddin FAZLULLAH, Moğolların Gizli Tarihi, (nşr. Ahmet Temir), Ankara 1948.
- ROBERTS, Wess, Hun İmparatoru Attila'nın Liderlik Sırları, (nşr. Yakut Eren), İstanbul 1976.
- RONART, Stephen, Bugünkü Türkiye, (nşr. B.T.Şaman), İstanbul 1937.
- ROUX, Jean- Paul, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, (nşr. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1994.
- Türklerin Tarihi, Büyük Okyanustan Akdenize İki Bin Yıl, (nşr. Galip Üstün), İstanbul 1991.
- RUBEN, Walter, Eski Hint Tarihi, (nşr. Cemal Ziya Şenbey), Ankara 1944.
- SEPETÇİOĞLU, Mustafa Necati, Yaratılış ve Türeyiş (Türk Destanı), İstanbul 1969.
- SEVİM, Ali, Malazgirt Meydan Savaşı, Ankara 1971.
- SEVİM, Ali- YÜCEL, Yaşar, Türkiye Tarihi (Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi), Ankara 1989.
- SEZER, Baykan, Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları, İstanbul 1979.
- SPULER, Berthold, İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri, 1220-1350), (nşr. Cemal Köprülü), Ankara 1957.
- SÜMER, Faruk, Oğuzlar (Türkmenler), İstanbul 1980.
- ŞAFAK, Ali, Mukayeseli İslam Ceza Hukuku, Erzurum 1977.
- İslam Hukukunun Tedvîni, Erzurum 1978.
- ŞENEL, Alaeddin, Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne, Ankara 1970.

- ŞİRVANİ, Harun Han, İslamda Siyasi Düşünce ve İdare Üzerine Araytırmalar, (nşr. Kemal Kuşcu), Ankara.
- TAHİROĞLU, Bülent, Roma Hukukunda Mülkiyet Hakkının Sınırları, İstanbul 1981.
- TANERİ, Aydın, Türk Devlet Geleneği, Ankara 1981.
- Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı, Teşkilâtı, Ankara 1978.
- TANYU, Hikmet, İslâmiyetten Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, İstanbul 1986.
- TAŞAĞIL, Ahmet, Gök-Türkler, Ankara 1995.
- Bilge Kağanın Vasiyeti, İstanbul 1996.
- TOGAN, A. Zeki Velidî, Oğuz Destanı (Reşîdeddin Oğuznâmesi), İstanbul 1982.
- Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981.
- TUNAYA, Tarık Zafer, Türkiye'nin Siyasi Gelişmeleri, İstanbul 1970.
- TUNÇDİLEK, Nejdî, Türkiye'de Yerleşimin Evrimi, İstanbul 1986.
- TURAN, Osman, Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul 1980.
- Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi I-II, İstanbul 1980.
- Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, İstanbul 1980.
- TÜMERTEKİN, Erol, Beşerî ve İktisadî Coğrafyaya Giriş, İstanbul 1962.
- TÜRKDOĞAN, Orhan, Türk Tarihinin Sosyolojisi, Ankara.
- TÜRKÖNE, Mualla, eski Türk Toplumunun Cinsiyet Kültürü, Ankara 1995.
- UĞUR, Mücteba, Hicri I. Asırda İslam Toplumu, İstanbul 1980.
- UMUR, Ziya, Roma Hukuku (tarihi giriş ve kaynakları) İstanbul 1967.
- ÜÇOK, Coşkun- MUMCU, Ahmet, Türk Hukuk Tarihi, Ankara 1976.
- VERNON, Manfred C., Devlet Sistemleri (Mukayeseli Devlet İdaresine Giriş), (nşr. Mümtaz Soysal), Ankara 1961.
- VİLADİMİDTSOV, B.Y., Moğolların İçtimai Teşkilatı (Moğol Göçebe Feodalizmi), (nşr. Abdülkadir İnan), Ankara 1957.
- YAKUBOVSKİ, A.Y., Altınordu ve İnhitâtı, (nşr. Hasan Eren), İstanbul 1955.
- YÜCEL, Yaşar- SEVİM, Ali, Türkiye Tarihi (Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi),

Ankara 1985.

III- MAKALELER

ALFÖLDİ, A., “Türkler’de Çifte Krallık”, II. TTKZ, İstanbul 1943.

ARDEL, Ahmet, “Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası”, Türk Dünyası El Kitabı I, Ankara 1992.

BANGUOĞLU, Tansin, “Türkler’de Aile”, Aile Yazıları I, (nşr. Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem), Ankara 1990.

BRAUDEL, Fernand, Akdeniz (İnsanlar ve Miras), (nşr. Aykut Derman), İstanbul 1991.

DEER, Josef, “Eski Macar Krallığında Müşrik ve Hristiyan Unsurlar”, Ülkü, XVII, S.102, Ağustos 1941.

“Orta Zaman İslâm Dünyasında Meşruiyet Hakkı”, Ülkü, XVII, S.102, Ağustos 1941.

DONUK, Abdülkadir, “Türk Devletinde Hakimiyet Hakkı”, İÜTED, S.10-11, 1979-1980.

“Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, Aile Yazıları I, (nşr. Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem), Ankara 1990.

“Eski Türklerde Hükümdarın Vazife ve Vasıfları”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.17, Nisan 1982.

EBERHARD, Wolfram, “Eski Türk Devletlerinin Ekonomisi Hakkında İncelemeler 1 (Toba’ların Hayvancılığı)”, BELLETTEN, IX/36, Ankara 1945.

“Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya’daki At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malûmat”, ÜLKÜ, XVI, S.92, Ekim 1940.

“Eski İçin Felsefesinin Esasları”, DTCF, II/2, 1944.

ELBİR, Halid K.- SAYMEN, Ferid H., “Aile Hukuku”, Türk Medeni Hukuku III,

İstanbul 1957.

ERDEDTUĞ, Nermin, “Yeryüzündü İnsan Topuluklarında Başlık”, Aile Yazıları IV, (nşr. Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem), Ankara 1990.

ERÖZ, Mehmed, “Türk Ailesi”, Aile Yazıları I, (nşr. Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem), Ankara 1990.

ESİN Emel, “Millî Kültür Safhalarına Bakış”, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Dergisi, S.2, 1977.

“İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş”, Türk Kültürü El Kitabı II, Ankara 1978.

FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, “Türklerde Aile İçtimaiyatı”, Aile Yazıları I, (nşr. Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem), Ankara 1990.

İNALCIK, Halil, “Kutadgu- Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, R.R. ARAT İÇİN, Ankara 1966.

“Osmanlı Hukukuna Giriş”, AÜSBFD, XIII/2, 1958.

“Osmanlılarda Saltanat Veraset Usûlü ve Türk Hakimiyet Telakkisi ile İlgisi”, AÜSBFD, xiv/1, 1959.

İNAN, Abdülkadir, “Göçebe Türk Boylarında Evlâtlık”, DTCF VI/3, 1948.

İZGİ, Özkan, “Kuruluş Devrinde Uygurların Kitanlara Tesiri ve Uygur, Gazne, Kitanlar Arasındaki Münasebetler”, İÜTED, s.7-8, 1976-1977.

KAFESOĞLU, İbrahim, “Türk Fütûhat Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi”, İÜTED, 1971.

“Kültür ve Teşkilât”, Türk Dünyası El Kitabı I, İstanbul 1992.

“Türk Devleti”, Atsız Armağanı, (nşr. Erol Güngör, M. Necati Hacıeminoğlu, Mustafa Kafalı, Osman F. Sertkaya), İstanbul 1976.

KOCAKAPLAN, İsa, “Dede Korkutta İnsan, Hükümdar ve Aile”, Aile Yazıları I, (nşr. Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem), Ankara 1990.

KÖPRÜLÜ, Fuat, “Proto- Bulgar Tarihine Dair Notlar”, THİTM II, İstanbul 1939.

“Türk ve Moğol Sülâlelerinde Hânedan Azasının İdamında Kan Dökme

Memnuiyeti”, THİTD I, 1949.

KÖYMEN, Mehmet, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Kuruluşu”, DTCE, IV/1-3,
(Mart- Haziran- Eylül), 1957.

KURAN, Ercüment, “Türk Ailesinin Mahiyeti ve Tarihi Gelişmesi”, Aile Yazıları I,
(nşr. Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem), Ankara 1990.

KURAT, Akdes Nimet, “Gök-Türk Kağanlığı”, DTCE, X/1-2, 1952.

MORİ, Masao, “Kuzey Asyadaki Bozkır Devletlerinin Teşkilatı”, İÜTED, S.9, 1978.

OKANDAN, Recai Galip, “İlk Zamanların Şark Topluluklarında Devlet”, İHFM,
XI/1-2, 1946.

ÖGEL, Bahaeddin, “Uygurların Menşe Efsanesi”, DTCE, VI/1-2, 1948.

“Eski Türk- İran Kültür İlişkileri Hakkında Notlar”, İran Şehinşahlığı'nın
2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan, İstanbul 1971.

ÖZERDİM, M. Nedim, “Konfüçyanizm ve Batı Demokrasisi”, DTCE, XI/2-4, 1953.

“Choular ve Türklerin Geleneksel Gök Dini”, BELLETEREN, XXVII/105,
1963.

SANDOR, Eckhard, “Efsanede Attila”, Gyula Németh, Attila ve Hunları, (nşr. Şerif
Baştav), Ankara 1982.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, “Aile”, Aile Yazıları I, (nşr. Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem),
Ankara 1990.

VACZY, Peter, “Hunlar Avrupada”, Gyula Németh, Attila ve Hunları, (nşr. Şerif
Baştav), Ankara 1982.